

ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ в съвременното общество

Сборник с доклади
от 7-та национална научна конференция
18 октомври 2024 г.

Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет - Варна

**ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО**

**THE LAW AND THE BUSINESS
IN THE CONTEMPORARY SOCIETY**

**Сборник с доклади
Conference proceedings**

ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

**Сборник с доклади
от 7-та национална научна конференция
18 октомври 2024 г.**

THE LAW AND THE BUSINESS IN THE CONTEMPORARY SOCIETY

**Conference proceedings
of the 7-th National Scientific Conference
18 October 2024**

2025

Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна

Сборникът се издава като резултат от Националната научна конференция „Правото и бизнесът в съвременното общество“, проведена на 18 октомври 2024 г. в Икономически университет – Варна. Научният форум е проведен от катедра „Правни науки“ по проект № НПФ – КС 24 – 01 – LBCS съгласно договор за частично финансиране на научен форум по реда на Наредбата за условията и реда за оценката, планирането, разпределението и разходването на средствата от държавния бюджет за финансиране на присъщата на държавните висши училища научна или художественотворческа дейност, обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г., в сила от 01.01.2017 г. Приета с ПМС №233 от 10.09.2016 г.

Всички публикувани материали са рецензирани от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти, включени в редакционния съвет. Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали.

The book is published as a result of a national scientific conference “The Law and the Business in the Contemporary Society”, which took place at 18 October 2024 in the University of Economics – Varna. The scientific forum was organized by the Legal sciences Department – project SPF – КС 24 - LBCS, pursuant to contract for partial financing of scientific forum according to Regulation for the conditions and order of evaluation, planning, distribution and spending of funds from the state budget for financing of the inherent for the state higher schools scientific or artistic activity, promulgated State Gazette 73/16.09.2016, effective of 01.01.2017, adopted by decree of the Council of ministers № 233 /10.09.2016 г.

All published reports are refereed by acknowledged and leading specialists in the respective scientific area, members of the Editorial board. The authors are solely responsible for the content of the submitted reports.

Тази книга или нейните части не могат да бъдат възпроизведени или предавани под каквато и да е форма или по какъвто и да е начин, електронен или механичен, и копирани без писменото разрешение на издателя.

This book or its parts may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, and copied without the written permission of the publisher.

© Издателство „Наука и икономика“, 2025
Икономически университет – Варна

ISSN 2603-5073

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024>

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Председател:

Доц. д-р Галина Йолова-Паскалева

Членове:

Гл. ас. д-р Виолета Владова-Иванова

Гл. ас. д-р Диана Димитрова

Гл. ас. д-р Живка Матеева

Гл. ас. д-р Милена Цветковска

НАУЧЕН СЪВЕТ

Проф. д-р Андрияна Андреева – ИУ – Варна

Доц. д-р Галина Йолова-Паскалева – ИУ – Варна

Доц. д-р Дарина Димитрова – ИУ – Варна

Проф. д.н. Мария Нейкова – БСУ

Проф. д-р Дарина Зиновиева – ПУ „Паисий Хилендарски“

Проф. д-р Таня Йосифова – УНСС

Доц. д-р Андрей Александров – ИДП – БАН

СЪСТАВИТЕЛИ

Гл. ас. д-р Диана Димитрова

Гл. ас. д-р Живка Матеева

Гл. ас. д-р Милена Цветковска

КОНТАКТИ:

9002, гр. Варна, бул. „Княз Борис I“ №77

Икономически университет – Варна

Катедра „Правни науки“

E-mail: katedra_pn@ue-varna.bg

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD

MEMBERS:

Chief Assist. Prof. Violeta Vladova-Ivanova, PhD

Chief Assist. Prof. Diana Dimitrova, PhD

Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD

Chief Assist. Prof. Milena Tsvetkovska, PhD

SCIENTIFIC COUNCIL

Prof. Andriyana Andreeva PhD, UE – Varna

Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD, UE – Varna

Assoc. Prof. Darina Dimitrova, PhD, UE – Varna

Prof. Maria Neikova, D.Sc., BFU

Prof. Darina Zinovieva, PhD, PU “P. Hilendarski”

Prof. Tania Iossifova, PhD, UNWE

Assoc. Prof. Andrey Alexandrov, PhD, Institute for the State and the Law - BAS

EDITED BY

Chief Assist. Prof. Diana Dimitrova, PhD

Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD

Chief Assist. Prof. Milena Tsvetkovska, PhD

CONTACTS:

9002, Varna, 77, Knyaz Boris I Blvd.

University of Economics – Varna

„Legal sciences“ Department

E-mail: katedra_pn@ue-varna.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

1. **Яни Янев**
Опит за сравнение на доказването в правото и историята 11
2. **Илин Димитров**
Тесни места и критични точки във веригата на доставки на
служители от чужбина за туристическия бранш33
3. **Иван Русчев**
Допускане промяна на пола според българското право, ЕКПЧ
и правото на Европейския съюз 49
4. **Мария Славова**
Меценатството – непознато и зле уредено 67
5. **Райна Койчева**
Искът за обезщетение за оставане без работа поради незаконно
уволнение76
6. **Андрей Александров**
Нови правила при изплащането на трудови възнаграждения86
7. **Мария Петрова**
Интересът на децата при родителските спорове97
8. **Борислав Борисов**
По въпроса за оспорването на автентичността на пълномощно
и договор за правна помощ от насрещната страна
по гражданско дело 111
9. **Елислав Атанасов**
Относно някои гражданскоправни аспекти на отговорността
на администратора на лични данни122
10. **Галина Николова**
За конкуренцията между правата на собственика и ползвателя
на земеделски земи при сключване на договор за аренда130

11.Веселин Христов	
Договорът за лизинг – концепция и видове.	
Сравнителноправен анализ между европейските страни	144
12.Рая Матева	
Актуални проблеми на определяне на адвокатското	
възнаграждение в практиката на съдилищата	153
13.Деница Петкова	
Суброгация на поръчителя в изпълнителния лист	164
14.Деница Петкова	
Отпадане отговорността на поръчителя поради действия	
на кредитора (чл. 146, ал. 3 ЗЗД)	174
15.Андрияна Андреева, Недялка Александрова	
Относно тона на върха в областните администрации	182
16.Милена Ангелова, Добрин Иванов	
Предизвикателства при транспониране	
на директивата за минимални работни заплати:	
правни и икономически аспекти	191
17.Емилия Сидерова	
Законодателна дейност на парламента по време	
на парламентарна криза	205
18.Елица Куманова, Георги Вълчев	
Изследване на качеството на живот като критерий	
за приемане на еврото в България в контекста на критериите	
за конвергенция	215
19.Надежда Попова – Йосифова	
Приложение на нормативните изисквания за отчитане	
на устойчивост в България	223
20.Весела Колева	
Принципът на служебното начало в административния	
процес	231

21. Стефани Харизанова	
Глобалният минимален данък и България: въздействие, предизвикателства и бъдещи перспективи	246
22. Стефани Харизанова	
МСС 12 данъци върху дохода и отчитане на отложени данъчни активи и пасиви в контекста на глобалния минимален данък	255
23. Надежда Чавдарова	
Отговорност за данъчни задължения при скрито съучастие	265
24. Андрияна Андреева, Галина Йолова	
За нуждата от правна регулация на етични правила при използване на ИИ в трудовия процес	274
25. Драгомир Кръстев	
DEEPFAKE технологията като заплаха за информационната сигурност на бизнеса	285
26. Мария Радева	
Правни аспекти на медицинските дейности от разстояние	293
27. Христоско Богданов	
Изследване на студентското мнение относно дигитализацията, малко по-специфичен поглед	307
28. Мария Армянова	
Особености, предизвикателства и проблеми на дигиталните близнаци	316
29. Гергана Върбанова	
Еволюция на кибератаките в съвременния свят: нови подходи и предизвикателства	326
30. Пламен Милтенев	
The impact of digitization: fostering media, news, digital, critical data, and ai literacies	336

31. Милена Цанкова

Разработване на софтуер с изкуствен интелект и правото
на интелектуална собственост 348

32. Лиляна Барганска

Влиянието на дигитализацията върху обществените отношения:
ролята на медиацията в разрешаването
на онлайн конфликти361

ОПИТ ЗА СРАВНЕНИЕ НА ДОКАЗВАНЕТО В ПРАВОТО И ИСТОРИЯТА

*Адвокат Яни Янев
Вицепрезидент на Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“*

COMPARISON ATTEMPT OF EVIDENCE IN LAW AND HISTORY

*Lawyer Yani Yanev
Vice President of Varna Free University „Chernorizets Hrabar“*

Резюме: *В представения доклад , авторът излага мисли в опита си да направи сравнение в процеса на установяване и доказване на фактите в историята и юридическите факти. Интересът към тази тема възниква по повод изследването във връзка с монографията „Договорното начало на българската държавност V-VII.“ Част Първа, под заглавие „Правоприемник ли е Исперихова България на териториалните права по договора от 448 г., между Източната римска империя(ИРИ) и Хунската империя“, в която е предложен преглед на известни исторически извори, върху които са приложени и юридически методи на изследване и анализ. Още в предисловието , авторът ни подсказва необходимостта от преосмисляне на началото на българската държавност и възможността на базата на новооткритите исторически факти, това начало да бъде върнато близо два века преди 681 г. Някои от проблемите възникнали в хода на изследването авторът споделя в частта от доклада „Въведение в темата“. В третата част от доклада, озаглавена „По същество“, авторът ни въвежда в някои паралели и разграничения по няколко основни линии на сравнение в предмета на изследване и доказване както за Историята , така и за Правото, като „човешките дела“, „ времето “ и „ фактите “.*

Ключови думи: *доказване, право, история*

Abstract: *In the paper presented , the author sets out his thoughts in an attempt to make a comparison in the process of establishing and proving facts in history and legal facts. The interest in this topic arose from the research in connection with the monograph „The Treaty Origins of Bulgarian Statehood V-VII.“ Part One, under the title „Is Ispерich Bulgaria the successor to the territorial rights under the 448 treaty between the Eastern Roman Empire(R.E.I.) and the Hun Empire“, in which a review of known historical sources is proposed,*

on which legal methods of research and analysis are also applied. Already in the preface, the author suggests to us the necessity of rethinking the beginning of the Bulgarian statehood and the possibility, on the basis of the newly discovered historical facts, to return this beginning almost two centuries before 681. Some of the issues that arose in the course of the research are shared by the author in the „Introduction to the topic“ section of the report. In the third part of the report, entitled „The Substance“, the author introduces us to some parallels and distinctions along several main lines of comparison in the subject of study and proof for both History, and Law, such as „human affairs“, „time“ and „facts“.

Keywords: *evidence, law, history*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.11>

Предисловие

Заявеното в програмата заглавие „Доказването в правото и историята“, след започване на работата по темата осъзнах, че звучи твърде претенциозно и категорично, поради което ще го преформулирам като „Опит за сравнение на доказването в правото и историята“.

Привърженик съм на идеята, че научни тези могат да бъдат предлагани и в есеистична форма. Наскоро присъствах на защита на голям докторат на известен наш професор – специалист по наказателно право, който беше развил част от труда си в есеистична форма. Не очаквах, но това беше една от съществените критики, отправени от друг наш авторитетен учен. След прозренията на Монтен в неговите „Опити“, които също са били подложени на множество критики в епохата на тяхното издаване, да изложи философските си разсъждения в есеистична форма, без това да засенчва възможността да са носители и на научно познание, приемам, че по отношение на някои нови нестандартни идеи, хипотези и съждения с потенциал да разгърнат нова страница в научните дирения, но преди всъщност да могат да получат ореола на достойнство за принос или за научно откритие, би било по-подходящо интелектуалното предизвикателство да бъде поднесено на аудиторията в есеистична форма. И това като че ли влиза в резонанс с развитието на смисъла на думата „опит“ в немския език, която се покрива смислово с „изучаване“, „изследване“, „изпробване“, а в гръцкия език думата „история“ освен с вторичното си значение „разказвам“ се е покривало и със значението на думите „изучавам“ и „изследвам“.¹

¹ Козелек Р. Пластовете на времето, изследвания по теория на историята. София: Дом на науките за човека и обществото, 2002, с. 31.

Да, настоящото изложение ще е опит, който ще се доближава, но и емоционално отдалечава от критериите за научно дирене.

Този подход се наложи и поради факта, че след възникването на първоначалния ми интерес към темата, навлизането в нейните дебери, въпреки удоволствието от работата, ме постави в интелектуален стрес от многопосочността на аспектите на това сравнение и въпросите, които те повдигат.

Опитът да се открие тази тема в случая е естествено свързан и с дължимото уважение и съпътстващото притеснение от необходимата деликатност, с която неисторикът трябва да навлезе в необятните пространства на историческата наука и то не в нейната повествователна част, т.е. разказът за това къде, кога и какво се е случило в миналото, а в нейните историко-философски аспекти, понятиен апарат и методологични основи.

Това притеснение е подсилено и от подчертаното ревностно отношение на професионалните историци към възможността да се навлезе във владенията на историческата наука от представители на други научни области и професионални общности.

И за да не съм голословен, ще насоча вниманието Ви към подобни тези, изказани от някои наши известни и авторитетни учени историци, като проф. Г. Бакалов² и проф. Цветелин Степанов³.

Разбира се позицията на тези двама български учени е напълно резонна, що се касае до осъществяването на класическото историческо изследване.

Възможността и неисторици да се опитат да навлязат по-надъл-

² Степанов Цв. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. София: Тангра Тан Нак Ра, 2000, с. 16. Предговорът е от проф. Г. Бакалов: „Появата на този сборник е добро предзнаменование в отечествената ни старобългаристика след дълги години на мълчание и необяснимо дистанциране от докубратовия период... . Появилите се напоследък публикации на хора без необходимата квалификация създадоха поредица от причудливи хипотези, които стоят много далеч от методите на научното дирене...“

³ Степанов Цв. История vs псевдонаука. Древнобългарски етюди. София: Сиела, 2008, с. 9,10. „След рухването на Берлинската стена, но едновременно и вследствие от все по-нарастващия интерес към знание на миналото на нашите прадеди с т. нар. прабългаристика започнаха да се занимават най-различни хора – от добре подготвени, (...) до откровени любители, (...). Изобщо не е необходимо надълго да се спирам и върху феномена на т. нар. „медици/математици/поети и драматурзи и прочее историци“, но все пак ще отбележа, че без езикова, археологическа и особено методологическа подготовка, каквато на тях очевидно им липсва, не може да се достигне до сериозни научни изводи.“

боко в историческата тематика, не следва да дамгосваме, тъй като не само в историческата наука, но и в много други научни области важни открития са били правени от непрофесионално занимаващи се със съответната научна област ентузиастични, които именно поради професионалната си необремененост могат от различна гледна точка и с различен подход да достигнат до там, до където въображението на професионалния изследовател не достига. Въпреки многогодишните дебати за философското осмисляне на предметното разграничение на историята от природознанието (наречено „естествена история“ или *historia naturalis*) и хуманитарните науки необходимостта от обратен подход се очертава като наложителна. Според известния немски историк Райнхарт Козелек: „Както показва спорът около школата на Попър, фронтите вече не минават по линията на противопоставянето между природознанието и хуманитарните науки. В същото време обаче нашата изследователска практика остана незасегната от тези неща и резултатът е, че историческата гилдия днес се вижда изолирана. Историята е оставена сама на себе си и вече не знае къде точно е нейното място...“⁴. Този дебат не е подминал и българската философска и историческа мисъл⁵.

Този ракурс на разграничението на историята от другите науки, струва ми се, в най-малка степен влиза в антагонизъм с възможността за взаимодействие с правото, допирните точки и различията, върху които ще се опитам да привлека вниманието Ви. Тук идеята за интердисциплинарност намирам за повече от привлекателна. По-детайлният поглед върху правните реалности в миналото във всички случаи ще обогати неговата картина и възможността ни да го разбираме по-добре, но не защото юристите ще изместят историците в правенето на исторически изследвания и писането на история, а защото вероятно ще могат да помогнат за по-доброто разбиране и обяснение на случвалото се.

⁴ Козелек Р. Пластовете на времето, изследвания по теория на историята. София: Дом на науките за човека и обществото, 2002, корица.

⁵ Игнатов А. Структура на историческото познание. София: Изток-Запад, 2020, с. 24-26 „... същинската историческа наука се разделя на политическа история, стопанска история, културна история, история на държавата и правото, история на морала, история на бита, военна история и т.н. (...). За голяма част от тези науки дори е много спорно към коя група да бъдат причислени – към историческите или например към икономическите, респ. правните и др. науки. Къде е естественото място на историята на държавата и правото – до теорията на държавата и правото или до политическата история?“

В тази насока работата ми по монографията „Договорното начало в българската държавност V-VII век“ показва, че са натрупани нови исторически факти и изследвания върху тях, които подсказват, че има съществен потенциал в преосмислянето на началото на българската държавност, значителен период от време, преди създаването на Испериховата, Дунавска България, чрез наслагване върху историческото познание и погледа на юриста относно съществените белези на държавността, определящи нейното наличие. Ето защо и се надявам да отправя предизвикателство към колегите историко-правници с втората част от монографията, която засега е с работното заглавие „Българските държави в Европа V-VII век и значението на договорите за тяхното утвърждаване и развитие“.

Въведение

Конкретният интерес, породил размислите по темата, възникна в рамките на изследването, обхванато от първата част на монографията „Договорното начало на българската държавност V-VII век“, която носи подзаглавието „Правоприемник ли е Исперихова България на териториалните права по договора от 448 г. между Източната римска империя (ИРИ) и Хунската империя“. Поводът за потенциалната възможност да се обсъжда държавно правоприемство като международноправен акт през тази епоха беше установяването на значителната степен на съвпадение между предадените от ИРИ на Хунската империя територии по силата на договора от 448 г. Те днес попадат в централната и западната част на Северна България, включена в границите, очертани на север – р. Дунав, изток – поречието на р. Янтра до вливането ѝ край гр. Свищов в река Дунав и на юг – Стара планина, както и в част от Република Сърбия по линията най-западните части на Стара планина, до гр. Ниш, а оттам по поречието на р. Морава до вливането ѝ в р. Дунав при гр. Смедерево. Така очертаната територия е част от завзетите от Кан Исперих територии при създаването на Дунавска България, разположена на юг от р. Дунав⁶.

Това съвпадение породило предположението, че завземането на тези територии, върху които всъщност не са се водили военни действия при войната 680-681 г., е направено по силата на държавна при-

⁶ Янев, Я., Попов, Св. Договорното начало в българската държавност V-VII век (част първа). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2024, стр. 79.

емственост, която може да бъде проследена от Хунската империя, през Старата Велика България на Ирник, след него разделената между утигури и кутригури държава попада през известен период под аварска и тюркска зависимост, след това възстановена независима държавност от Кан Кубрат и наследена от Кан Исперих и неговите братя. Ние приемаме, че е възможно Кан Исперих да завзема тази територия освен на основание на военна победа, но и на основание договорно междудържавно правоприемство.

Доказването на тази правна възможност и включването ѝ като едно допълнение към известните исторически факти за възникването на Дунавска България беше и главната цел на изследването.

Деликатният подход към историческата материя всъщност не налагаше да се изграждат нови исторически хипотези или нови реконструкции на вече изследвани от професионалните историци периоди. Намирането на конкретни аргументи в подкрепа на потенциалната достоверност и логическа издръжаност на този нов аспект от нашата история налагаше задълбочен преглед и оценка на вече направените и публикувани исторически изследвания заедно с подробното изучаване на изворите, върху които те са били правени, в съчетание с прилагането на критична оценка на направените изводи и от правна гледна точка. Този подход показва на редица места неправилна и нелогична интерпретация, от някои автори, на самите извори, направена в противоречие с логиката, очертана в историческия контекст от редица други извори и изследвания, от една страна и от друга, се натъкнахме на интерпретации, несъответстващи на известните ни правни реалности на времето, в които са се случили събитията⁷. Тези противоречия и логически несъответствия бяха сериозна пречка пред възможността да се направят последователни и логично издръжани изводи в изграждането и аргументирането на този нов историко-правен аспект, свързан със създаването на Дунавска България. Това наложи да градим аргументацията си само върху исторически факти, които към настоящия момент могат да бъдат еднозначно и непротиворечиво възприети, което в някои случаи доведе и до тяхното по-различно интерпретиране. Разбира се, комплексната природа на историческия факт поставя редица условности по отношение на неговото еднозначно и непротиворечиво възприемане. В този смисъл юридическият

⁷ Янев, Я., Попов, Св. Договорното начало в българската държавност V-VII век. с. 19.

поглед по отношение оценката на безспорността на фактите, върху които могат да бъдат направени еднопосочни изводи, всъщност пътят, по който днес практикуващият юрист може да достигне до един справедлив съдебен акт, беше подходът на оценката на вече направените изводи и заключения от професионалните историци относно тези факти.

На нас ни предстоеше доказването на една правно-историческа теза чрез намирането на исторически факти, както и хипотези, изказани от историци, съдържащи контекста на нашето търсене, които следваше да удовлетворят изискванията на правните реалности на времето, за да можем да направим изводите не само за историческата достоверност на настъпването на събитията, но и за правната действителност на настъпилите от тях последици.

Преди да изследваме въпроса за междудържавната приемственост следваше да изясним имало ли е сключен договор през 448 г. между двете империи, териториалните права по който в следствие да могат да бъдат предмет на приемственост. Това се налагаше и поради факта, че в изворите липсва сведение конкретно за сключването на този договор, а са налице само коментари относно неговото съдържание и неговото изпълнение. В редица изследвания на този исторически период време това се приема за даденост, без да са изложени конкретни аргументи. Следващият акцент в доказването на тезата налагаше да изясним този международен договор отговарял ли е на изискванията на дипломатическата практика, действащите правила, писани или обичайни, за валидност и действителност от гледна точка правомощията на преговарящите страни и начинът, по който е била формирана волята на всяка от страните. Можем ли да приемем договора за действителен в частта относно териториалните клаузи по начина, по който е определена територията от ИРИ, която се дава на Хунската империя?⁸

Отговорите на тези въпроси намерихме както в исторически писмени извори, така и в изследвания на редица български и чуждестранни историци⁹. Трябва изрично да подчертая, че най-значимият

⁸ „Тая земя, (според него) се простираше покрай Дунава от Панония до Нове, в Тракия и била широка пет дни път.“ Приск Тракиец ГИБИ т. 1, с. 99 (цитатът е част от писмото на Атила до император Теодосий Втори).

⁹ Янев, Я., Попов, Св. Договорното начало в българската държавност V-VII век. с. 19, 25, 79.

автор, около който ние изградихме изводите си, е Приск Панийски (или Тракиец)¹⁰. Особената ценност на този извор е, че той ни предава преките си наблюдения и разказва от първо лице, единствено число именно за събитията около договора от 448 г., тъй като самият Приск е бил член на делегацията на ИРИ, водила преговорите с Атила, по повод изпълнението на договора. В този смисъл за нас е налице историческо доказателство със стойността, от днешна гледна точка, на показанията на свидетел очевиден.

Основен исторически извор, съдържащ част от фактите, които предполагат възможността за държавна договорна приемственост, намираме в достигналите до нас три преписа на Именника на българските владели, известни съответно като Уваров ръкопис, Московски синодален препис и Погодинов препис.¹¹

Един от основните въпроси, които следваше да бъдат изследвани в контекста на приемствеността, беше въпросът за хронологизацията, т.е. датирането на периодите на управление на отделните владетели.

След запознаването с множество изследвания на този извор от български и чуждестранни учени намерихме, че с най-висока степен на детайлност, задълбоченост, последователност, всеобхватност и научна прецизност е изследването на проф. Моско Москов „Именник на българските ханове (ново тълкуване)“. В този труд авторът приема хронологизацията на владетелите от легендарния Авитохол до Умор. За нас интерес представляваше основно периодът до Исперих. Началните години на управлението на всеки от владетелите авторът определя по следния начин: Авитохол – 153 г., Ирник – 453 г., Гостун – 603 г., Кубрат – 605 г., Безмер – 665 г., Исперих – 668 г. След проф. Москов друго цялостно изследване на Именника не е правено от други изследователи освен от проф. Петър Добрев, който ни предлага нова хронологизация в „Царственик на българското достолепие“¹², като измества датиранията, направени от Москов, с 12 години напред, а именно: Авитохол – 165 г., Ирник – 465 г., Гостун – 615 г., Кубрат – 617 г., Безмер – 677 г., Исперих – 680 г. Подробният анализ на този труд показва, че изводите, които прави Добрев, са неправилни, тъй

¹⁰ Приск „Откъси“, Гръцки извори за българската история. (ГИБИ), т. I, с. 87-129.

¹¹ Москов, М. Именник на българските ханове (ново тълкуване). София: Д-р П. Берон, 1988, с. 17, 18.

¹² Добрев, П. Царственик на българското достолепие, София: Иван Вазов, 1998.

като авторът е използвал неиздържани от научна и логическа гледна точка подходи. Съществен проблем с тази хронологизация възниква в две насоки. На първо място след П. Добрев няма български учен историк, който да е правил цялостно ново изследване на Именника и, за съжаление, по силата на предоверяване или безкритична инертност редица учени историци възприеха погрешната хронологизация, отстоявана от този автор, допускатки в собствените си изследвания алогични изводи¹³. На следващо място за целите на нашето изследване беше критично необходимо да изясним кое е правилното датирание – това на Москов или това на Добрев, тъй като при едното се допуска възможността за държавна договорна приемственост от Хунската империя към Старата Велика България на Ирник, а при другото тази възможност се изключва.

Това е така, тъй като в световната историография няма противоречие относно годината на смъртта на Атила и тя е 453 г., а също така няма спор и че Ирник от Именника е неговият най-малък и любим син Ирна/ернах така, както го описва Приск Панийски. Ако приемем, че възшествието на Ирник на владетелския престол не е през 453 г., а през 465 г., то съответно и тезата за държавната приемственост би била изначално невъзможна.

Изясняването на това противоречие зае значителна част от изследването¹⁴, в което сме изложили подробно нашите аргументи защо приемаме като правилна хронологизацията, предложена от проф. Москов.

Разбира се, въпросът за междудържавната приемственост не можеше да остане единствено и само на плоскостта на установяване на непрекъснатостта на генеалогичната връзка на българските владетели, започвайки от Атила и неговия син Ирник и достигайки до Исперих, с която в тази епоха се свързва и непрекъснатостта на упражняване на държавната власт. Основанието за наличие на държавна приемственост върху владението на една територия, придобита по силата на договор, може да съществува само ако е налице и непрекъснатост в упражняването на държавната власт, която въпреки значителна турбулентност на епохата, водещо и до пулсирането на границите на държавите в различни посоки, периодично през

¹³ Янев Я., Попов, Св. Договорното начало в българската държавност V-VII век (част първа). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2024, с. 95 и с.134, бел. под линия 233.

¹⁴ . Пак там, с. 96-146.

различни периоди от време се е разпростирали и върху съответната територия. А връзката на тази приемственост с поредното преучредяване на Българската държава от Исперих идва с генеалогичната – наследствена обосновааност на непрекъснатостта на упражняването на владетелската власт.

Но не само това!

Наложително беше да се разкрие и доколко през изследвания исторически период е било налично в международните отношения и разбирането за такава приемственост. В този смисъл тезата следваше да бъде съобразена с историческия дискурс чрез разкриването на отразени в изворите сведения за наличието на такава практика.

В хода на изследването успяхме да установим сведения от древни хронисти, създали своите творби през интересуващата ни епоха, в които може да приемем, че са налице данни за международно договорно правоприемство. В своята „История“ Агатий Маринейски (536 г. – 582 г.) – византийски юрист, разказва за писмо на император Юстиниан I до вожда на утигурите – Сандилх, в което той убеждава Сандилх да нападне кутригурите, предвождани от Заберган, които в този момент опустошават балканските територии на империята, като му пише: „... Знай добре, драги, че в такъв случай договорите, които сключихме с теб и твоето племе, ще трябва да прехвърлим върху тях, тъй като иначе би било неразумно да споделяш лошата слава на победените, когато можеш да се свържеш с победителите“. По същото време Менандър¹⁵ – византийски юрист, също посветил се на историографията, в труда си „История“, с който продължава „История“ на Агатий Маринейски¹⁶, описва предложението на вожда на аварите Баян за мир до императора, в което той чрез пратеника си Таргитий уведомява императора за следното: „... да кажат на императора да му бъдат дадени (на Баян (б.а.) Сирмиум и обичайните пари, които кутригурите и утигурите получавали от император Юстиниан, понеже хаганът бил покорил тези две племена“. В този откъс виждаме, че каганът на аварите предявява претенции за правоприемство към сключените от кутригури и утигури договори с империята, тъй като той е покорил тези племена. Т.е. той ги е завладял и поради това се счита за правоприемник на правата по техните договори. Интересен поглед към тезата ни за правоприемството дава и един по-късен автор

¹⁵ Менандър. ГИБИ. Т. II, с. 219.

¹⁶ Агатий Маринейски. ГИБИ. Т. II, с. 203.

– Анастасий Библиотекар, в неговата „Historiae de vitis Romanorum pontificum“ (Животоописание на римските папи), създадена през втората половина на IX век. В „Животоописание на папа Адриан II“ четем следното: „Легатите на Светата римска църква отговориха: „Като твърдим, че юрисдикцията над България ни принадлежи по други причини, ние не лъжем, а също, че България е била част от гръцкото царство – никак не отричаме. Но вие трябва да разберете, че едно изказват правата на патриаршеските престоли, друго допускат разделението на царствата. Ние не говорим за дележ на царства, а за правата на патриаршеските престоли.“ Викариите на източните патриарси казаха: „Искаме да разберем това, което вие казвате, че България ви принадлежи по друг начин“. Легатите на Светата римска църква отговориха: „Апостолическият престол, според както можете да видите в декретариите на Светейшите римски първосвещеници, още от старо време канонически е управлявал и владял и двата Епира, сиреч Новия и Стария, цяла Тесалия и Дардания, в която днес се вижда градът Дардания, която страна сега от тези българи се нарича България...“. Второ: „Тъй като българите, които по родовото си право са завоювали [тази своя] родина, ето от толкова години владяят това, което са завзели.“ (Secundo modo, quia Bulgares, qui iure gentili sibi patriam subiugantes, eam per tot annos retinent quod aperunt...)“¹⁷. Представям текста и на латински наред с превода от проф. Телбизов на „История на България“ от Блазиус Клайнер¹⁸, защото ето какво ни казва преводачът на същия текст, публикуван в т. II на ЛИБИ¹⁹ (Латински извори за българската история) и десетилетия наред възприеман за меродавен: „... Второ основание, понеже българите, които задържат страната толкова години, тъй като я завладяха, покорявайки си я според варварското право...“. По наша преценка вторият превод е неточен и тенденциозен, тъй като е видимо същественото различие в превода на „iure gentili sibi patriam subiugantes“, като подмяната на основанието за завладяването на родината им от „родово право“ на „варварско право“ е обстоятелство, което може да намери оправдание единствено във властващите идеологически тенденции за времето си, омаловажаващи ролята на българите в създаването на Исперихова България. В пред-

¹⁷ Анастасий Библиотекар. ЛИБИ. Т. II. София: БАН, 1960, с. 182.

¹⁸ Блазиус Клайнер. История на България, съставена от Блазиус Клайнер през 1761 г. София: БАН, 1977. с. 69.

¹⁹ ЛИБИ. Т. II. БАН, 1960, с. 191.

говора към превода на проф. Телбизов проф. Иван Дуйчев като един от съставителите и редакторите, включили цитирания по-горе текст от Анастасий Библиотекар в ЛИБИ, т. 2, макар и изрично да не го заявява, видимо приема правилността на превода на проф. Телбизов.

Позицията на легатите на Светата римска църква, че българите по право са завоювали тази своя родина, дава основание да предположим, че при подготовката си за дебата високо ерудираните за времето си представители на Римокатолическата и Източноправославната църква са подхождали изключително задълбочено поради сериозността на спора и са изследвали значителни исторически документи по темата. Поради това твърдението, че българите по силата на родовото си право са завоювали тази своя родина не приемаме за случайно подхвърлена и ни отвежда към идеята за възникнало право преди завоюването отново на тази земя. Имайки предвид времето на развитие на събитията, никой народ не е могъл да се позове на права върху завоювана от него територия преди нейното фактическо завладяване и трайно установяване. Ето защо можем да приемем за логично, че в спора светите отци, говорейки на първо място за разделението на царствата, в каквато насока имат безспорно предвид гръцкото царство (ИРИ) и българското царство, и на второ, че българите по право са завоювали тази своя родина, да са имали предвид именно предходно възникнало право, което в контекста на изследването беше логично да отнесем към единственото известно на нас, но съществувало по това време такова основание. А именно – това право да е възникнало по силата на договорната приемственост върху завладяната отново от българите земя, като източникът, до който са стигнали в предварителната си подготовка спорещите духовници, въз основа на който са направили извода си за предходно съществуващи права върху същата територия, би могъл да бъде договорът от 448 г. Това е логично и поради факта, че в спора между двете църкви за църковната юрисдикция върху България страните търсят своите основания към времето на възникване на Исперихова България – времето, когато се обособяват териториите на двете царства. А родовото право на българите да завоюват отново тази своя родина, към този момент, би могло да произтича именно от този договор.

А родовото право е еднозначно, тъй като всички владетели от Атила до Исперих, с изключение на наместника Гостун, управлявал две години, са от рода Дуло. Всъщност историческият дискурс

и само частичното съвпадение в най-западната си част на територията, описана в предадения ни от Анастасий Библиотекар текст, с тази по договора от 448 г., описана от Приск Панийски, налага да не ограничаваме довода, който светите отци излагат за наличие на предходно възникнали териториални права, да се основава само на този договор. Възможно е те да са имали достъп и до други документи, даващи основание за подобен извод, но които не са достигнали до нас или ние все още не сме стигнали до тях. За правилното времево интерпретиране на творбата на Анастасий Библиотекар към времето на описваните от него събития увереност ни дава фактът, че същият е ползвал като исторически източници Теофан Изповедник и Патриарх Никифор – авторите, от които и ние черпим сведенията за началото на Исперихова България.

Посочените исторически свидетелства бяха в подкрепа на направените предварително в изследването, теоретични изводи, че не е прекалено смело прилагането на съвременното разбиране за правоприемство в международното право и неговото интерпретиране в контекста на историческите сведения от интересувашата ни епоха.

Съвременните международноправни аспекти на държавната приемственост предполагат държавата приемник да направи едностранна декларация, че встъпва в правата на предходната държава по отношение на поетите от нея международни задължения, свързани с територията на новоучредената държава приемник. За този аспект за установяването на държавната приемственост, като международноправен акт, не разполагахме както с фактически данни, така и изследвания и теоретични разработки, както в историческата, така и правната наука. В този смисъл търсенето на аргументи, които да ни покажат, че фактическият състав на упражненото право на държавна приемственост по отношение на правата по международен договор е приключил и с последното действие на едностранната декларация, не беше наложително, тъй като това можеше да ни доведе до нежелана модернизация. Независимо от това предложихме хипотеза²⁰, че в историческите извори се намират сведения за действия, на владетели след Атила, които биха могли да се приравнят по своя правен ефект към съвременното разбиране за заявена едностранна декларация. Предлагането на тази хипотеза в известна степен намери своето

²⁰ Янев Я. Попов св. „Договорното начало в българската държавност V-VII век“, УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, Вн.2024г.с.251;

оправдание във факта, че в сферата на правоприемството в международните отношения и днес действат международните обичаи, за спазването на които можем да съдим от поведението на страните в тези отношения, а за корените на тези обичаи е допустимо да предположим, че датират от времето на посочените примери.

ПО СЪЩЕСТВО !

Като всяка наука и правото и историята си имат свои предмет и методи на научни изследвания, поради което и линията на сравнение на диренето и доказването на факти между двете науки би трябвало да се движи именно по този път. Разбира се тук няма да навлизам в строго научните определения за предмета на изучаване на всяка от науките, но видимо още в първата стъпка се наслажда едно интересно съвпадение. Във фокуса на предмета на изследване в правото са обществените отношения, т.е. ЧОВЕШКИТЕ ДЕЛА, т.е. сътвореното от човека и оценката за това доколко тези дела се вписват в препоръчаната от обичая или закона рамка на поведение или не, както и изучаването на самите норми, с които тези отношения са регламентирани. Че водещата сила, оставаща в историята, е човешката активност ни казва още Херодот, който възприема държавата като съставена от две неравностойни части – активно малцинство и инертно мнозинство²¹, Полибий приема, че историята се интересува от сюжети, които се отнасят до хода и насочеността на човешките деяния във времето²², а по-късно Кондорсе ще ни каже, че прогресът е основното съдържание на историята²³.

Обикновено правото се занимава с делата на живите хора, а историята – пак с човешките дела в повечето случаи на вече отдавна напуснали ни личности, общности, общества, но само с делата на тези от тях, които са заслужили да останат в нейните страници. Критичното осъзнаване на тази истина вероятно е било и поводът, предизвикал откровението на Наполеон Бонапарт в последните му дни, че вероятно в световната история за неговите над 40 военни победи ще бъде отредено не повече от половин страница.

Правото, чрез писаните и неписаните правила, се стреми да подрежда отношенията между живите, за да създава условия за успешно съжителство на много хора. Историята ни казва дали и доколко ус-

²¹ Стоянов Ж. , Увод в историческото познание, BOOKS, Сф, 1996г. с. 20;

²² Пак там с.25;

²³ Пак там с.48;

пешно е било това!

А история за какво ли не може да се напише!

Разказът за вчера вече има исторически привкус, но е само разказ. За да стане история, трябва да е впечатляващ, да притежава характер, да е нещо минало през живота и повлияло съдбите на много хора и то не само в едно поколение, да е създавало условие за промяна, да е част от логиката на предишен градеж и основа за следващ и още, и още ..., за да може споменът за него да е заслужил честта да оцелее в ситото на времето.

И така въпросът за предмета и метода на изследване на историята и правото търпи своето историческо развитие, но връщайки се назад в историята виждаме, че тяхното начало е в обаятелните прегръдки на две музи – Калиопа – муза на епическата поезия, философията и науката, и Клио – муза на историята!

Докато началото на историческото познание стои в делата на древните разказвачи на легенди и поети като Омир, то началото на правното познание се е родило в главите на древните философи. Но и Сократ, и Платон, и Аристотел стъпват на познанията си за историята, която вече Херодот и Тукидид са започнали да пишат, за да разсъждават за моделите на управление на обществото, които могат да бъдат осъществени само на основата на задължителни общоважими правила за поведение, а те са същината на правото. И напълно естествено както първите, писали история, не са историци, така и първите, разсъждавали за правото, не са юристи. Докато писането на историята и нейното изследване стане дело на професионални историци, тя е дело на поети, като Омир, Хезиод, Павзаний, исторически са темите и героите от трагедиите на Софокъл, Еврипид и Есхил, изкушен от историята е сатирикът Лукиан, верни нейни слуги, писали своите истории и хроники като духовници, са Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, юристи, като Амиан Марцелин и Менандър, и мн. др. Тази кратка ретроспекция правя и с леко намигване към учените историци днес по повод коментиранията по-горе чувствителност към навлизането на „емигранти“ в историческата материя.

А Историята е и за това ! Поглеждайки назад, да правим верни изводи за бъдещето, въпреки проникновената и вероятно с много тъга изказана мисъл от Херодот, че историята ни учи, че хората не се учат от историята! Жалкото е, че и 25 века по-късно като че ли няма място за много оптимизъм! Да видим до кога!

Всъщност възникването на чувството за историчност, т.е. осъзнаването на мястото и значението на човешките дела в миналото и възникването на разбирането за история, е един значително по-късен процес в човешкото развитие, докато разбирането за необходимостта от общи правила за поведение, макар и на нивото на инстинкт, възниква във всяка по-малка или по-голяма общност на *homo sapiens* вероятно едновременно с неговото появяване, като жизнена необходимост за отделния индивид, който, за да оцелее, трябва да може за живее с много индивиди, заедно. Тези първични правила, осигуряващи възможността за съвместен живот, все още не са право. Във времето се развиват в обичайни норми, а по-късно с възникването на държавата и в общоважими правила за поведение и писани правни норми. В този най-ранен период история има, но тя е неосъзната като обществено явление за хората и доколкото тя е съществувала в човешкия бит, то това е било под формата на устни предания, митове и легенди, чрез които е споделян и предаван минал опит. В тази насока разбирането за необходимостта от правила изпреварва разбирането за история, тъй като без правила няма възможност за съвместен живот, в който *homo sapiens* ще оцелее, ще помъдрее и ще започне да пише история.

След като очертахме първата линия на съприкосновение и разграничение в предмета на доказване между Правото и Историята – човешките дела, погледът ми се отправя към втората много ясна линия на размисъл – ВРЕМЕТО!

По отношение на Историята то е безгранично и не е само следствие на линеен континуум, но то е и пространствено всеобхватно.

В Историята времето не тече на дни, месеци, години. Историята разпределя времето на пластове!

За Правото нещата с времето съвсем не изглеждат така. В правото времето е крайно лимитирано!

Всеизвестно е, че действието на всеки нормативен акт започва от влизането му в сила и продължава до неговата изрична или мълчалива отмяна. За съвременното право изключителната значимост на времето на действие един нормативен акт е изведена като конституционен текст: *„Всички нормативни актове се публикуват. Те влизат в сила три дни след обнародването им освен когато в тях е определен друг срок.“*²⁴ Влезлите в сила нормативни актове уреждат

²⁴ Конституция на РБ, чл. 5, ал. 5.

обществените отношения напред във времето след тяхното приемане. Но при възникване на спор между субекти на правото във връзка с нормативно уредени обществени отношения, по които следва да се произнесе било съд, арбитраж, специална юрисдикция или административен орган, то за да реши спора, органът изследва факти и обстоятелства от миналото, които са съществували към времето на възникване на спора. Решаващият орган, за да разреши спора, следва да приложи този нормативен акт, съдържащ материалноправни норми, който е действал в миналото към датата на възникване на спорното правоотношение независимо от това дали към момента на решаването на спора този нормативен акт е в сила. В този смисъл необходимостта от издирването на действащия в миналото закон, регулиращ възникването на вещноправни и наследствени отношения, беше крайно необходимо в процеса както на земеделската, така и на градската реституция.²⁵ При отделни казуси в личната ми адвокатска практика се достигна до необходимостта от търсенето на нормативни актове от зората на Третото българско царство. Необходимостта да бъде издирвана приложимата в миналото правна норма с отдавна прекратено действие е част и от сега действащото ни право в случаите, когато български граждани желаят да придобият собственост върху държавна или общинска земя, върху която притежават сграда само на основание право на строеж, тъй като законът изисква постройката да е законна²⁶. Когато сградата е построена в края на XIX или началото на XX век, т.е. преди повече от 100 години, доказването на законността на съществуващата сграда следва да бъде установено съгласно правилата на действащите тогава норми. Значим пример в прилагането на вече недействащо право е решението на КС на РБ²⁷, с което отмени еднократно действалия Закон за конфискация на имотите на бившите царе и техните наследници, приет на 31.12.1947 г., като установи противоконституционността на този акт съобразно нормите на Конституцията на Народна република България от 6.12.1947 г. Доказване на приложимото право в

²⁵ ЗСПЗЗ, ЗВСГЗГФ, ЗВСВНОИ, ЗВСВОНИ.

²⁶ Чл. 44, ал. 3 от ЗДС.

²⁷ Решение №12 от 4 юни 1998 г. по к.д. №13/98 г. относно искане за установяване на противоконституционност на Закона за обявяване държавна собственост имотите на семействата на бившите царе Фердинанд и Борис и на техните наследници. // ДВ, бр.66 от 10 юни 1998 г.

тези процеси много силно се доближава до характеристиката на историческото изследване, тъй като по същество както фактите, така и законът, който трябва да се приложи върху тях, са възникнали достатъчно назад във времето и вече не са действащи. Тук, разбира се, не говорим за обратно действие на закона, което е с друга характеристика и друг механизъм на действие. Доказването на правната норма, действаща към момента на възникване на правото, не само в процеса на реституцията, но и по принцип е свързана с възможността да бъде констатирана нищожността на административните актове, която е неограничена за установяване назад във времето и атакуване и отмяна днес. Така от съвременна практикоприложна гледна точка най-голяма сила да обвърже доказването в правото и историята има нищожността на някои правни актове.

И ето как историческото време проговори директно чрез правото!

Ехото на наложилия се правен нихилизъм в началото на промените в страната след 9.09.1944 г. прозвуча и днес в реституционните дела било чрез казуса за „запетайката“²⁸, било чрез проблемната компетентност на ТПСК, водещи до нищожност на сключени от държавната администрация договори и на постановени административни актове²⁹.

Правото допуска и един трик с времето, като го вкарва в машината на времето и го връща назад³⁰. В тези случаи приетият закон преурежда възникнали назад в миналото обществени отношения, като към тях прилага приети днес правила, тъй като възможността за постигане на справедливост в обществото от днешна гледна точка зависи на първо място от моралната преоценка на факти, възникнали в миналото и като такива вече принадлежащи към историята, с оглед тяхното негативно въздействие върху обществото днес. Днес приетият закон придава правна значимост на факти и обстоятелства, каквато те не са имали в миналото към момента на тяхното възникване.

²⁸ В практиката по реституционните дела бяха постановени редица съдебни актове, които обявиха за нищожни договори за покупка на държавни недвижими имоти от граждани, които договори от страната на държавата са били подписани от заместници на председателите на ИК на ГНС, поставяйки запетайка, без да са били официално упълномощени да заместват законния представител.

²⁹ В процесите по земеделската реституция бяха обявени за нищожни редица актове за замяна на земеделски земи, постановени от ТПСК, поради териториална некомпетентност или поради незаконен състав на Комисията.

³⁰ Чл. 14 ЗНА.

Да! Придаването на обратната сила на действие на правните норми е точно образно казано вкарване в машината на времето. Но спрямо времето в Историята Правото остава безсилно. Историческият факт е такъв, какъвто е бил към момента на неговото възникване, и няма сила, която да го промени.

Историята не може да спре времето, но Правото може чрез въвеждането на т. нар. „мораториум“, ограничаващ възможността за осъществяване на определени права през определен период от време. Но както се оказва, това ограничение не може да продължава до безкрайност, което категорично ни показва КС на РБ с Решение №3/24.02.22 г. по к.д. №16/21 г.³¹, с което отмени продължилният повече от четвърт век мораториум върху придобиването по давност на държавна и общинска частна собственост.

Времето в Правото ни налага законовите предели на доказването! То се намесва активно, а понякога и твърде категорично в съдбите на хората с материалноправните и процесуалните срокове, в които те могат да реализират правата си, да придобият или загубят собственост,³² да получат справедливо наказание или извършеното от тях престъпление да бъде покрито от булото на погасителната давност.³³

Времето в Правото и Историята не може да се възприема като абстрактна категория. Както в Правото, така и в Историята времето подлежи на доказване.

За историята тази необходимост се налага, защото без да сме наясно кога точно са настъпили събитията, които остават в нейните страници, тя не може да изпълни основната си функция да ги подреди в съответна хронология, която е първа стъпка пред тяхното последващо изучаване и обяснение. В Историята установяването на времето на настъпване на отделните исторически факти тангира най-вече към изводите за историческата съдба на големи групи от хора и на народите. В правото установяването на времето на извършване на човешките действия и постъпки, с които конкретна правна норма свързва и настъпването на определен резултат, са от съществено значение за съдбата на отделния човек. Времето на сключването на сделката определя приложимото право при нейното сключване и

³¹ ДВ, бр. 18/04.03.2022 г.

³² Чл. 79 ЗС.

³³ Чл. 80, ал. 1 НК.

правните последици от това. Времето на извършване конкретно деянието и действащите към този момент правни норми определят дали е престъпно и наказуемо, както и вида и размера на наказанието и начина на неговото изтърпяване.

Трета линия на съприкосновение и различие са ФАКТИТЕ. Познанието за историческия факт е вероятно най-значимата част от философските аспекти на историята. Тук попадането на поредицата от анализи и определения за историческия и историографския факт³⁴ ми подсказва, че есеистичната форма е неподходяща. Навлизането в тази материя, а още повече изграждането на паралели с природата на юридическите факти изисква самостоятелно внимание, което ще надхвърли многократно пределите на един доклад. Все пак ще споделя една много съществена прилика по отношение на фактите, с които се занимават и Историята, и Правото – те не подлежат на сетивна верификация³⁵, защото те винаги принадлежат на миналото.

И накрая няколко думи за процеса на доказване в Правото и в Историята.

Нормите, съдържащи правилата за доказване в Правото, са част от процесуалното право и намират приложение в гражданския, наказателния и административния процеси³⁶. Целите, предметът, средствата и пределите на доказване във всеки един от процесите е специфичен и се определя от сферата на обществени отношения, в която са възникнали правно значимите факти, довели до възникването, изменението и прекратяването на съответното правоотношение. Главното във всеки един процес на доказване е установяването на истината относно фактите, на които материалноправен закон е придал правна значимост. Процесът на доказване трябва да доведе до знанието на решаващия орган, достоверни сведения за правно значимите факти, които обикновено са възникнали в миналото. На това място намираме за подходящо да се опитаме да направим и първия паралел между доказването в правото и историята на основата на времевия конти-

³⁴ Великов, В. Историческото познание в съвременната история. Варна: Епископ Константин Преславски, 2004, с. 129-181.

³⁵ Игнатов А. Структура на историческото познание. София: Изток-Запад, 2020, с. 32.

³⁶ Норми, свързани с доказването в процеса, се съдържат главно в процесуалните кодекси – Гражданския процесуален кодекс (ГПК), Наказателно-процесуалния кодекс (НПК), Административнопроцесуалния кодекс (АПК), както и в други закони и кодекси, като Закона за административните нарушения и наказания, Данъчно-осигурителния и процесуален кодекс и др.

нуум, в който този процес се развива. Както подчертах по-горе, и в Правото, и в Историята подлежащите на доказване факти се намират в миналото, но докато за историята времевият хоризонт за изучаване на миналото е безграничен, то по отношение на правото говорим за предели на доказване, в които границите се поставят както от признатото от закона време, в което се приема действието на тяхната правна значимост, така и от кръга на правно значимите факти, които законът приема, че следва да бъдат доказани, за да може решаващият орган да установи истината. Истината в историята не е константна величина, защото истината за историческите факти и тяхната непротиворечива и еднозначна установеност е в процес на непрекъснато развитие, както поради разкриването на нови факти от миналото, така и поради развитието на методите на научното познание и тяхната техническа обезпеченост.

В Историята няма сила на ПРЕСЪДНО НЕЩО!

В историята окончателно решение няма, тъй като процесът на доказване е неограничен както по отношение на миналото, така и по отношение на неговото бъдещо методологично и техническо развитие и възможност за преоценка на значението на вече установени исторически факти. Не на последно място от огромно значение в изследването на историческите факти и в писането на История е личността на пишещия и неговата оценка за случилото се, а така естествено достигнахме до последния въпрос, който ще предложа на Вашето внимание.

Кой установява Истината в Историята и в Правото ?

В храма на Съда на Историята и неговата първа жрица Клио това са учените историци, овластени от нивото на тяхното научно познание за историята, научна етика и личен морал разкриват истината за историята чрез нейната реконструкция на основата на установените исторически и историографски факти, в контекста на времето, в което са възникнали. Съдът на Историята неминуемо издава своите присъди, но не въздава справедливост.

В храма на Темида призвани да установят истината са съдиите, които на основата на познанията за правото, като система от правни норми, регулиращи обществените отношения, са овластени да го приложат от висотата на тяхната професионална квалификация, лична етика и морал. Целта на установяването на истината в храма на Темида е въздаване на справедливост в отношенията между хората като

единствена гаранция за запазване на социалния интегритет на обществото. Установената от съда истина въз основа на доказателствата в кориците на делото претендира за окончателност, а влезлият в сила съдебен акт може да бъде отменен и променен само по изключение в строго регламентирани от закона случаи.³⁷

НО! Тук следва да сведем глава и да признаем, че установената от човешкия институционален съд с решение или присъда истина може да получи друга оценка в Съда на Историята!

За контакти:

Адвокат Яни Янев

Вицепрезидент

на ВСУ „Черноризец Храбър“

yanev@vfu.bg

³⁷ Чл. 237 АПК, чл. 303 ГПК, чл. 419 НПК.

ТЕСНИ МЕСТА И КРИТИЧНИ ТОЧКИ ВЪВ ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИ НА СЛУЖИТЕЛИ ОТ ЧУЖБИНА ЗА ТУРИСТИЧЕСКИЯ БРАНШ

Илин Павлинов Димитров
Икономически университет – Варна

BOTTLENECKS AND CRITICAL AREAS IN THE SUPPLY CHAIN OF THIRD COUNTRY EMPLOYEES FOR THE TOURISM INDUSTRY

Ilin Dimitrov
University of Economics – Varna

Резюме: Туристическият сектор е отрасъл от икономиката, който поради спецификата си и най-вече заради ясно изразения си сезонен характер среща проблеми при наемането и задържането на квалифицирани работници. Това го прави уязвим и създава трудности за налагане и запазване на качествен продукт. Едно от наложилите се във времето в световен мащаб решения е вносът на висококвалифицирани и сезонни служители от чужбина. През последните години веригата на доставки на работна сила е изправена пред множество предизвикателства, свързани с динамичната промяна на множество геополитически фактори, приемането ни в шенгенското пространство, промяната в нормативната уредба и засилването на легалната и нелегалната конкуренция в този отрасъл. Непредвидимите промени в пазарните условия често водят до поява на „тесни места“ и критични точки, които затрудняват свързаните с вноса на служители процеси.

Темата е от особено значение за туристическия сектор, но можем да отнесем тези трудности и към останалите сектори на икономиката, които са изключително зависими от адекватното управление на човешкия капитал, за да осигурят конкурентоспособност и устойчивост на предлаганите услуги.

Ключови думи: туризъм, работници от трети страни, верига на доставки, тесни места и критични точки

Abstract: The tourism sector is a sector of the economy that, due to its specificity and especially because of its pronounced seasonal nature, faces problems in recruiting and retaining skilled workers. This makes it vulnerable

and creates difficulties in imposing and maintaining a quality product. One of the time-honoured global solutions is the import of highly skilled and seasonal workers from third countries. In recent years, the labour supply chain has faced many challenges related to the dynamic change of multiple geopolitical factors, our accession to the Schengen area, changes in regulations and the increase of legal and illegal competition in this sector. Unpredictable changes in market conditions often lead to the emergence of bottlenecks and critical areas that hinder the processes involved in importing employees.

The topic is of particular relevance to the tourism sector, but we can also relate these difficulties to other sectors of the economy that are highly dependent on adequate human capital management to ensure the competitiveness and sustainability of the services offered.

Key words: *tourism, third country employees, supply chain, bottlenecks and critical areas*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.33>

Въведение

Международната миграция на работници и работна сила е явление, което засяга почти всички държави, особено в контекста на глобализацията. Вносът на служители от трети страни е дългогодишна практика и е възприет като устойчиво явление в редица развити икономики поради задълбочаващия се недостиг на квалифицирани и неквалифицирани работници. В България темата е особено актуална поради демографските промени, които водят до намаляване на трудоспособното население, засилената миграция към страни от ЕС и увеличаващата се нужда от външна работна сила. По данни на изследване на АИКБ в икономиката ни не достигат близо 500 000 души.

В туристическия сектор ситуацията е усложнена от краткия сезон, голямото натоварване и сравнително ниското заплащане. Всички тези фактори правят вноса на служители от трети страни критично нужен за функционирането на отрасъла и особено важни за повишаване на качествено обслужване по хотелските комплекси. Настоящият доклад има за цел да анализира тесните места и критичните точки във веригата на доставки на служители от чужбина за туристическия бранш, като изследва веригата на доставка на служители и кои са основните фактори, които водят до затруднения. Ще разгледаме и как тези пречки влияят върху цялостната дейност на предприятията.

I. Служители в туризма и възможности за вноса им от трети страни

България е страна с множество и разнообразни туристически дадености. Ние сме на второ място в Европа по брой на минерални източници след Исландия, тук се намира най-топлият извор на Балканите – този в Сапарева Баня (103 градуса) и заемаме трето място по брой на исторически артефакти в ЕС (над 40 000). Бреговата ни ивица е 352 км. и имаме 39 планини, които покриват над 30% от територията ни, а горският фонд покрива около 37% от страната. Тук се намира и най-високият връх на Балканите, като имаме и няколко на брой курорта с отлични условия за ски. Дори през 2023 година в Банско се проведе спускания за световната купа по гигантски слалом, а Пампорово беше част от Световната купа по сноуборд.

Всички тези дадености поставят заслужено туризма ни на високо място в икономиката ни. По данни на НСИ над 5% от БВП е от туризъм, а непреките приходи са над 10%.

Средният списъчен брой на посетителите на трудово-служебно-правоотношение в България е 221 800 души по данни на НСИ за 2023 година. В сектор „Хотелиерство и ресторантьорство“ те са 94 171 души за 2023 година, пак по данни на НСИ. Работещите в туризма са малко под 5% от общо всички наети лица в страната.

След приемането ни в ЕС се забелязва отчетлив ръст на желаещите да напуснат сферата на туризма и да търсят различно място за професионално развитие. По данни на МОН имаме над 130 училища, където присъства някаква форма на изучаване на туризъм. Те са обединени в Асоциация на училищата, изучаващи хотелиерство и ресторантьорство.

Въпреки усилията на бизнеса и на държавата кризата с кадрите се задълбочава и това наложи актуализиране на наличното законодателство и създаването на законова рамка за внос на служители от трети страни. Законът за трудова миграция и трудова мобилност (ЗТМТМ) беше приет през 2016 година, а през 2017 бе приет и Правилникът за прилагане на Закона за трудова миграция и трудова мобилност (ППЗТМТМ).

Един от основните закони, които регулират процеса на влизане и престой на чужденци в България, е Законът за чужденците в

Република България (ЗЧРБ), както и други, свързани с него подзаконови актове. Ето основните аспекти на законовата рамка:

1. Закон за чужденците в Република България (ЗЧРБ)

ЗЧРБ регулира условията за пребиваване и работа на чуждестранни граждани в България. Чужденците, които не са граждани на държави – членки на Европейския съюз, Европейското икономическо пространство или Швейцария (т.е. граждани на трети страни), могат да пребивават и работят в България, ако отговарят на определени изисквания.

Основни разпоредби в ЗЧРБ:

Пребиваване с цел работа. Гражданите на трети страни могат да получат разрешение за пребиваване с цел работа, ако са наети от български работодател или в по-редки случаи ако извършват самостоятелна дейност в страната.

Разрешение за работа. Чужденец може да бъде нает само ако работодателят е получил разрешение за наемане от Агенцията по заетостта или Миграция (в зависимост от срока на престой и вида разрешително), които преценяват нуждите от външна работна сила.

Цел на пребиваването. За да бъдат допуснати в България, гражданите на трети страни трябва да декларират конкретна цел на пребиваване (работа, учение, бизнес и др.), която се разглежда от компетентните органи.

2. Процедури за издаване на разрешително за работа

Процедурите за издаване на разрешително за работа са различни и те зависят

основно от типа работа, срока на престой и квалификацията на служителите. Разграничаваме 4 вида разрешителни за работа:

– сезонна заетост за секторите „Туризъм“, „Земеделие“ и „Животновъдство“;

– единно разрешително за престой и работа;

– синя карта;

– издаване на разрешително за работа на мигрант/бежанец с хуманитарен статут.

Основните органи, които са отговорни за издаването на разрешително за работа на граждани на трети страни, са Миграция и Агенцията по заетостта. Работодателите, които желаят да наемат служители от трети страни, трябва да подадат молба, като спазват следните стъпки:

Подаване на заявление от работодателя: работодателят трябва да подаде заявление с подробна информация за позицията, за която иска да наеме служител от трета страна.

Квота за чуждестранни работници: по закон работодателите могат да наемат граждани на трети страни без ограничение в броя в случаите на сезонна заетост, бежанци и мигранти от военни действия по регламента на ЕС и в размер до 20% от общия брой на служителите си, а в малки и средни предприятия – до 35% при издаване на единно разрешително за работа и престой.

Изисквания за квалификация: за наемане на работници на квалифицирани позиции служителите трябва да докажат своята квалификация или професионален опит, което трябва да бъде признато от българските институции. Обикновено се изискват дипломи или сертификати, а за медицинските специалности – и знание на български език на добро ниво. За неквалифицираните позиции няма изискване за доказване на опит или стаж.

II. Механизъм на внос на служители от трети страни

Механизмът за внос на служители е съобразен с множество регламенти и законови разпоредби. Той е сложен, бавен и често е критикуван от работодателите като неефективен и не особено полезен. Средно сроковете за внос на работник са между 4 до 6 месеца, като те зависят от вида разрешително и съответно типа виза. Реално сроковете са още по-дълги, защото има редица дейности и документи, които следва да се извършат преди подаването на документи за разрешително. Целият процес по внос на служители с всичките му фази до повторното му, евентуално, ангажиране е описан във фигура 1.

Фиг. 1. Етапи на вноса на служители от чужбина за целите на туризма

За целта на изследването на доклада – тесни места и критични точки, ще разгледаме всяка една стъпка от целия процес и ще покажем възникващите проблеми.

1. Заявка за служители

За да се осъществи каквато и да е легална трудова миграция, е нужно осъзнаване нуждата от чуждестранни работници от български работодател и желанието му да наеме такъв служител.

След вземането на решение пред него има няколко възможности за внос:

- самостоятелни действия за подбор на кадри;
- използване на агенция.

Агенциите биват два вида – частни или държавни.

При избор на държавна структура той се свързва с Агенцията по заетост в България за проверка на съществуващи държавни програми за обмен на кадри (имаме такива с всички стани от ЕС, Грузия и Молдова) или с агенция по заетост на друга страна.

При избор на частен посредник то отново той може да бъде с локация България и лицензиран по българското законодателство или да е чуждестранна фирма, която да извърши директен внос. Изборът на българско дружество има редица предимства и гарантира свеждането на нелегална миграция и използването на данните на работодателя за трафик на хора до минимум.

Фиг. 2. Възможни решения при заявка на внос за служители

Тесни места и критични точки при стъпка 1:

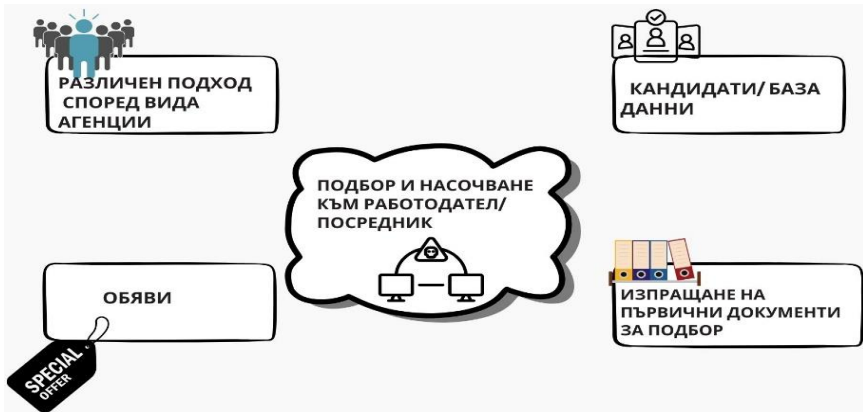
- свързването с агенция с добро качество на услугата;
- достоверността на лиценза и възможността за осъществяване на престъпна дейност с данните на работодателя;
- инертност на държавните структури и незаинтересоваността им от осъществяване на активен контрол върху кандидатите за работа.

2. Извършване на подбор и насочване към работодател/посредник

При извършването на подбора и насочването към работодателя или посредника съществуват няколко вида подход според типа на агенциите. Обикновено държавните структури разполагат с готова база данни на желаещи да работят и лесно запълват първоначалните позиции. При частните агенции се пускат обяви по различни медийни канали – социални платформи (Instagram, Tik Tok, LinkedIn), вестници, списания и сайтове за работа. При намирането на кандидати за работа обикновено техните кандидатури се изпращат на работодателите в електронен вариант с първичен комплект документи – автобиография, снимка и т.н.

Тесни места и критични точки при стъпка 2:

- правилно подготвяне на обявата с коректни данни и информация от работодателя и посредника;
- коректни данни в изпратените първични документи на работниците.

Фиг. 3. Подбор и насочване към работодател/посредник

3. Одобрение на постъпилите кандидатури

Наблюденията ни и отговорите на агенциите за подбор на служители от чужбина са, че съществуват няколко на брой вида одобрение на подалите документи кандидати.

Подредили сме ги по степен на ефективност:

- подбор на място, където работодателите провеждат интервю тип „лице в лице“ и избират най-подходящите според тях кандидати. Това е може би най-добрият начин да се запознаят с качествата на подалите документи кандидати;

- подбор чрез видео интервю през онлайн канали;
- подбор чрез изпратени предварително видео клипове за удостоверяване на уменията на кандидатите;

- подбор по документи;

- сляп подбор с доверяване на уменията на агенцията доставчик.

Тесни места и критични точки при стъпка 3:

- високите разходи и съгласуването на пътуване при личното присъствие;

- коректност на данните и възможност за предоверяване на фирмата посредник;

- подвеждаща информация в изпратените видео материали.

Фиг. 4. Одобрение на постъпилите кандидатури

4. Процедура по обработка на първични документи с цел получаване на разрешително за работа

Обработката на първичните документи с цел получаване разрешително за работа зависи основно от периода на престой на работника. Разграничаваме три вида престой за внос на работници от трети страни за нуждите на туризма:

- сезонна заетост до 3 месеца;
- сезонна заетост до 9 месеца;
- единно разрешително за работа и престой.

Всеки един от тези три режима има различен набор от документи и се подават на различни места – до 3 месеца в Агенцията по заетост, а останалите два варианта се подават в служба „Миграция“. Периодите за обработка на разрешителните и издаването им също са различни. Най-бърз е за процедурата до 3 месеца и отнема до 15 дни, а по-бавни са останалите варианти и срокът за тях е до 2 месеца.

Тесни места и критични точки при стъпка 4:

- коректно попълване на документите;
- изключително трудното за осъществяване и скъпо от гледна точка
 - на логистика условие за подаване на редица оригинални документи;
 - възможност за грешка от страна на „Миграция“ и АЗ при обработването на документите;

– дългите периоди на изчакване и честото им надвишаване, въпреки че има ясно определени срокове;

– механизмът при изискани корекции в документите от страна на „Миграция“ и АЗ нулира таймера на процеса и се стартират отново първоначалните срокове.

Фиг. 5. Процедура по обработка на първични документи с цел получаване на разрешително за работа

5. Получаване на разрешително за работа

Получаването на разрешително за работа бележи края на един от много важните периода и е етап, при който и работодателите и служителите разбират, че процедурата вече е към средата. Често след дълго очакване разрешителното за работа валидира и дава кураж на работника, че най-накрая ще получи желаната от него работа.

Всички видове разрешителни могат да се вземат лично, чрез пълномощник или по пощата. Разликата е , че при тези до 3 месеца от Агенцията по Заетостта няма опцията за получаване по електронна поща и се използват Български пощи. При останалите се изпраща онлайн до работодателя.

Тесни места и критични точки при стъпка 5:

– Съществува възможност за отказ на издаване на разрешително за работа след дълъг период на чакане поради непълни, подадени по-

грешно документи или неспазена процедура;

– Има случаи при които разрешителните се разместват и се получава документ на друг работодател;

– Изгубване на разрешителното и неполучаването му на адреса, указан в писмото за комуникация.

Фиг. 6. получаване на разрешително за работа

6. Подаване на документи за виза

Подаването на документи за виза зависи от вида виза и времетраенето на престоя. Най-облекчена е процедурата по издаване на документ за престой до 90 дни, така наречената виза тип „С“. Преди приемането ни в шенгенското пространство кандидатстването ставаше лично или чрез пълномощно и не се изискваха и събираха биометрични данни. Срокът за издаване на виза за краткосрочен престой е до месец.

Вторият вариант обхваща всички останали срокове над 90 дни и съответно получаване на виза тип „Д“ за дългосрочен престой. Тук проверките са по-задълбочени, задължително се минава през лично интервю и се предоставя свидетелство за съдимост и биометрични отпечатъци, тъй като чужденецът може да си издаде документ след това за временно местожителство, и чрез него да остане за по-продължителен период в страната ни. Обикновено срокът за издаване на виза е до 2 месеца.

И при двата варианти на виза са възможни откази за получаване на право на пребиваване, които са ясно разписани в ЗЧРБ.

Тесни места и критични точки при стъпка 7:

1. Недостатъчно обезпечаване на служители в консулските служби и съответно прекалено дълъг срок на записване за интервю за виза;

2. Масирани откази за пребиваване поради недоброто информиране на служителите за местоработата и работодателя;
3. Относително високи разходи за логистика и транспорт при подаване и взимане на визи;
4. Висок процент откази на разрешително за пребиване поради включването на страната, от която работника подава документи в списък с рискови за емиграция и сигурност държави;
5. Откази на работниците за продължаване на процедурата по издаване на виза и разрешително за работа поради прекомерно дълъг срок на изчакване и промяна в намеренията на работодателя или работника
6. Недобросъвестни кандидати и предоставяне на неистински документи

Фиг. 7. Подаване на документи за виза

7. Получаване на виза

Това е най-лесният етап. Виза се получава след обаждане от консулски служби и се взима лично или чрез пълномощник.

8. Организиране на пътуване до страната на полагане на труд

Организирането на пътуването до страната на полагане на труд е свързано с логистиката и сигурното пътуване на работника. Обик-

новено се използва авио- или автобусен транспорт. При прекачвания се осигурява лице за свързка и подкрепа.

Тесни места и критични точки при стъпка 8:

1. Стойност на транспорта и възможна висока цена поради близките дати за пътуване – работодателят обикновено иска работника веднага след издаване на разрешителното, а това е в активен летен сезон и стойността на авиотранспорта е висока.

2. Неналични свободни седалки за самолети или автобуси

3. Изпускане на свързка или некачване на транспорт

4. Объркване и слизане на друга спирка

5. Отменени полети

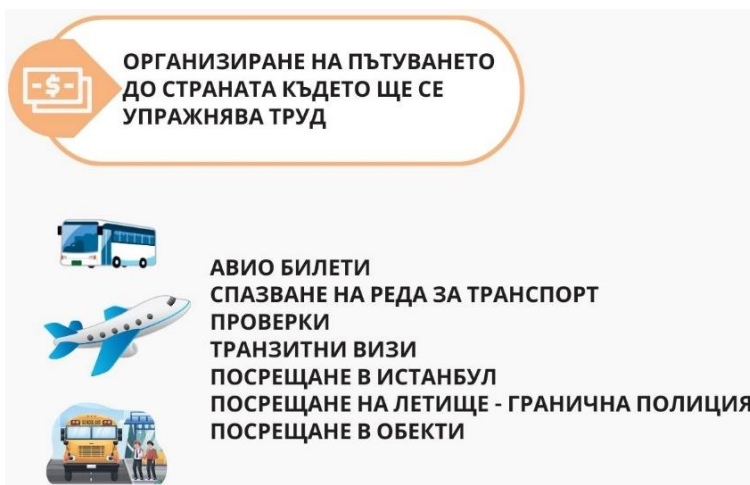
6. Задържане на граница поради опасни предмети в багажа

7. Отказ на допускане до територията на страната поради преценка на гранични служби

8. Късно пристигане в обектите и неподготвени помещения за живот

9. Липса на адекватно посрещане и предоставяне на храна и напитки

10. Минаването транзитно през страната поради недобросъвестност на кандидата за работа и основна цел – миграция в друга страна на шенгенското пространство

Фиг. 8. Организиране на пътуване до страната за полагане на труд

9. Обработка и документация, която е нужна за престой и полагане на труд

При пристигането на служителите в страната се налага да се извършат множество действия по осигуряване на нужните документи за назначаване и престой. Нужно е да се извади ЛНЧ от НАП (личен номер на чужденец), да се регистрират в служба „Миграция“, да се плати държавна такса, да се подадат документи за издаване на пластика за временно местожителство и да се извършат всички дейности по назначаване на чуждестранните служители, които са сходни с тези на българските граждани.

Тесни места и критични точки при стъпка 9:

1. Дълъг период на изчакване за издаване на разрешително за местожителство;
2. Сериозно натоварване при служителите в миграция и НАП;
3. Пропускане на срокове за регистрация и подлежащи на глоби служители;

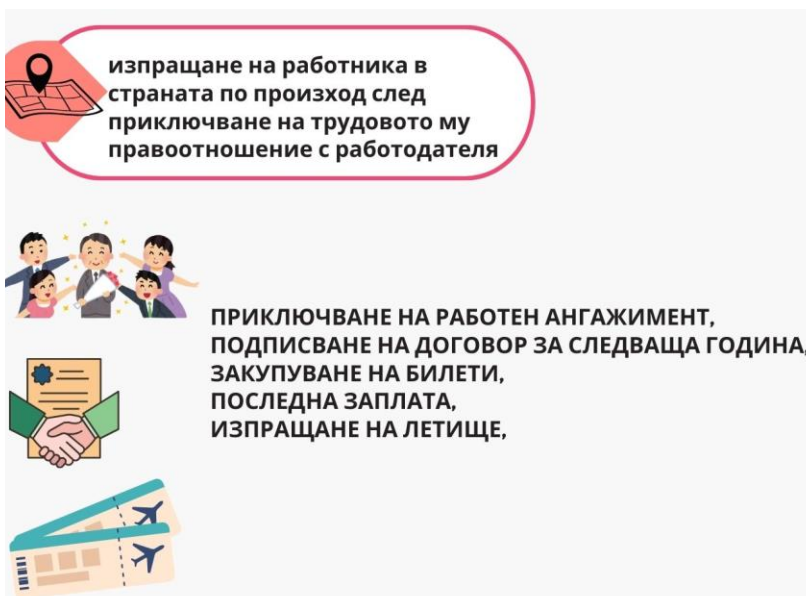
Фиг. 9. Организиране на всички нужни документи по назначаване и престой

10. Изпращане на работника до страната му на произход след приключване на трудовите му ангажменти. Повторно ангажиране

При приключване на трудовите правоотношения от голямо значение е повторното ангажиране на кадрите от чужбина, от които работодателите са доволни. Много от работодателите предпочитат да подпишат повторен договор за следващата година с по-добри условия. Закупуват се и билети и се изпращат на летището служителите.

Тесни места и критични точки при стъпка 5:

1. Нежелание на работника да се завърне в страната на произход;
2. Трудно закупуване на билети за обратно прибиране;

Фиг. 10. Изпращане на работника в страната по произход след приключване на трудовото му правоотношение с работодателя

Заклучение

Разгледаните тесни места и критични точки ни дават представа за сложността и дължината на веригата на доставка на служители от трети страни, както и изключително тежките бюрократични процедури по вноса на работници. Убеждението ни е, че трябва да се положат максимално много усилия и да се използват всички налични и възможни инструменти за дигитализиране и оптимизиране на процесите. Всеки един служител има някакъв праг на времева търпимост на бюрократичните процедури и все по-голяма част от кандидатите се отказват поради прекомерно дълъг срок на изчакване. Всеки отказал се работник, особено тези, които са в края на процедурата по внос, води до загуби за работодателя и страната ни - пропуснати ползи, невлезли в бюджета данъци и осигуровки, невъзможност за произвеждане или обслужване на направени заявки, разпадане на съществуващите трудови колективи и сериозно натоварване на процесите в дружествата. Същевременно трябва да се спазва баланса между твърде облекчения внос и съответно рисковете свързани с него.

За контакти:

Илин Павлинов Димитров
Икономически университет –
Варна
ilindimitrov@gmail.com

ДОПУСКАНЕ ПРОМЯНА НА ПОЛА СПОРЕД БЪЛГАРСКОТО ПРАВО, ЕКПЧ И ПРАВОТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Проф. д.н. Иван Русчев
Юридически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“,
академик на БАН

ADMISSIBILITY OF GENDER REASSIGNMENT UNDER BULGARIAN, ECPC AND EU LAW

Prof. Ivan Ruschev, Doctor of science,
Juridical Faculty, SU “St. Kliment Ohridski”
Academician of the BAS

Резюме: *В доклада е разгледано какво е понастоящем отношението на българските съдилища по исканията за промяната на пола при действието на националния закон за гражданска регистрация, който предвижда пола като правоиндивидуализиращ белег на лицата. Както и да отчете насочеността на практиката на СЕС по тези въпроси и тяхната задължителност за националния законодател и правосъдна система.*

Ключови думи: *промяна на пола, тълкуване на понятието „пол“, правно признаване на „полова идентичност“*

Abstract: *The report examines the current attitude of the Bulgarian courts to requests for gender reassignment under the national civil registration law, which provides for gender as a legally identifiable characteristic of persons. As well as to take into account the orientation of the CJEU case law on these problems and their binding effect on the national legislator and justice system.*

Key words: *gender reassignment, interpretation of “gender”, legal recognition of “gender identity”*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.49>

Въведение

Въпросите, свързани с исканията за промяна на пола, с претендирането на полова идентичност, различна от биологично детерминирания пол, днес са особено актуални в цял свят, ползват се с особен

приоритет в актовете на Европейския парламент, в изказванията на редица световни лидери. Достатъчно е да се спомене речта на Президента на САЩ – Джо Байдън, който при честването на новосъздадения Ден на транссексуалните хора заяви, че те са душата на Америка. Днес светът е свидетел на мощни движения на ЛБГТ+, паради и демонстрации, претендиращи, че техните права са накърнени от традиционните разбирания за мъжкия и женския биологичен пол, недопускащи промяната от един в друг. Настоява се за напускане на понятието за пол, разглеждано като биологична даденост и замяната му със социалния такъв, даващ свобода на лицата да се самоопределят според вътрешните си усещания, вън от оковите на вторичните полови белези, за нова роля на човека, независима от институтите на родителството и на семейството, вън от присъщата на живите същества репродуктивна функция на човека. Тези проблеми са обект на сериозен, напоследък ожесточаващ се, обществен дебат, затова и правото – като мощен социален регулатор, призван да отразява обективно и да нормира адекватно нововъзникналите отношения в обществото, не може да остане безучастно в този дебат. Въпросите за допустимостта на промяната на биологическия пол налагат преосмисляне на класическите институти на гражданското и на семейното право, свързани със статута на физическите лица, с брака, с произхода, с отношенията „родители – деца“ и др.

По необходимост всяка обществено ангажирана личност има своите предпочитания и пристрастия в този остър социален спор, но научното изследване извежда на преден план не тях, а подчинени на този тип знание доказателства и аргументи, изследва обществената необходимост от обосноваването подкрепа на едно или друго разбиране. Предметът на настоящото изложение е по-ограничен – той се свежда само до опит да се очертае **какво е понастоящем отношението на българските съдилища по исканията за промяна на пола при действието на националния закон за гражданска регистрация, който предвижда пола като правоиндивидуализиращ белег на лицата. Както и да отчете насочеността на практиката на СЕС по тези въпроси и тяхната задължителност за националния законодател и правосъдна система.**

Изложение

Положението на България в световния калейдоскоп на тези проблеми е странно. От една страна, държавата ни е член на Европейския съюз и като такава е задължена да изпълнява разпоредбите на органите на съюза, които са в границите на изключителната ѝ компетентност. България е една от малкото европейски държави, която не е ратифицирала т. нар. Истанбулска конвенция за защита на жените от домашното насилие, включително с аргумента, че тя не може да приеме двусмисленото понятие за пол, предмет на автономното тълкуване. В последно време в Европейския парламент активно се предлага ЕС като цяло да се присъедини към Истанбулската конвенция и да задължи страните членки, които не са я ратифицирали, да сторят това.

От друга страна, в страната се води активна кампания на отричане на джендър идеологията и се предлага организиране на референдум срещу пропагандирането ѝ в училищата.

На няколко пъти България бе осъдена от Съда по правата на човека заради нееднаквата си национална практика по въпроса дали по съдебен път може да се допусне по реда на Закона за гражданската регистрация промяна на пола в актове за гражданско състояние на транссексуален молител.

Отказът на националния законодател да ратифицира Истанбулската конвенция бе обоснован и с **Решението на Конституционния ни съд**, тълкуващо понятието „пол“ в българската Конституция от 1991 г.

От друга страна, при нарасналия брой дела за смяна на пола съдебната практика по този въпрос оставаше противоречива. В продължение на доста години съдилищата приемаха, **от една страна**, че те са длъжни да допуснат такава промяна в актовете за гражданско състояние на молител, който твърди, че е транссексуален, по силата на чл. 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи (Рим 1950 г). **А от друга** – че законодателството в България разбира понятието „пол“ само в биологичния му смисъл и не позволява съдът да допусне неговата промяна в съставените актове за гражданско състояние

След продължителни дебати с Тълкувателно решение №2/2020 г. на **Общото събрание на Гражданската колегия** (постановено на 20.02.2022 г.) **Върховният касационен съд се опита да уеднак-**

ви практиката на съдилищата. Доколко той е удачен, практиката ще покаже по опитите това разрешение да бъде атакувано по всякакъв начин, вкл. по реда на преюдициалните запитвания, показва, че поне отделни съдебни състави, независимо от задължителния му характер, се опитват да го избегнат. Припомням, че въпросът, пред който бе изправена върховната съдебна инстанция в България, бе **възможно ли е по реда на Закона за гражданската регистрация съдът да допусне промяна на данните във вече съществуващите актове за гражданско състояние на молител, който твърди, че е транссексуален.**

Научният подход в изложението предполага най-напред да бъдат изложени противоречията в съдебната практика преди ТР №2/2020, а след това и разрешенията, дадени в двата, със задължителен характер, акта – Решение на Конституционния съд №15/2021 и последното тълкувателно решение на Върховния касационен съд.

I. Решение на Конституционния съд №15 от 2021

Конституционният съд на Република България бе сезиран през 2020 г. от Гражданската колегия на ВКС именно във връзка с образуваното от нея тълкувателно дело за транссексуалните лица. Конституционният съд, с **Решение №15/26.10.2021 г. по к. д. №6/2021 г., категорично** прие, че понятието „пол“ според Основния закон следва да се разбира само в неговия биологичен смисъл.

В това решение **той прие със задължителна сила**, че както Конституцията, така и цялото българско законодателство са изградени върху разбирането за бинарното съществуване на човешкия вид, че полът е детерминиран по рождение и се изгубва със смъртта, че „понятието „пол“ обуславя конституционния статус на физическите лица във връзка със социалните отношения и конкретно – с институтите на брака, семейството и майчинството“. Незачитането на решенията на Конституционния съд „е нарушение на самия Основен закон, защото засяга основния принцип за правовата държава, която се управлява според Конституцията и законите в страната (чл. 4, ал. 1 КРБ)“

В своя анализ на понятието „пол“ Конституционният съд очертава няколко отправни точки.

Първата е уредбата на брака като съюз между мъж и жена и съдът напомня, че изискването встъпващите в брак да са от различен пол е уредено не само в Конституцията на България, но и на други държави – членки на Европейския съюз: Словакия, Хърватия, Унга-

рия, Латвия, Полша, Литва.

Втората отправна точка за съжденията на КС е конституционната закрила на майчинството, която би била неприложима, ако напр. майката, родила дете, промени пола си с мъжки. Конституцията на България говори за „жената – майка“.

А третата е свързана с българските традиционни ценности и по-конкретно – с основната религия, изповядвана от преобладаващата част от българските граждани – източноправославието, което приема, че разделението на хората на мъже и жени е дадено от Бог.

В своето решение Конституционният съд анализира обстойно и практиката на Съда на Европейския съюз, като стига до извода, че тълкуването на понятието „пол“ само в биологичен смисъл съответства на съюзния правен ред и **представява проявление на българската национална конституционна идентичност.**

II. Тълкувателно решение №2/2020 на ВКС

Този задължителен акт на ВКС бе постановен почти две години след като неговата Гражданската колегия сезира Конституционния съд да изтълкува понятието „пол“ по смисъла на Конституцията и на действащото законодателство. В него Общото събрание на Гражданската колегия на ВКС се основава на решението на КС, което я задължава да приеме, че единственият смисъл, в който понятието „пол“ се използва в Основния закон, е биологичният. При анализа на практиката на Съда на Европейския съюз ВКС заключава, че според нея правното уреждане на гражданското състояние на лицата и на брака се запазва в автономията на държавите членки.

Специално внимание е отделено на практиката на съда в Страсбург. Върховните съдии констатираат, че основанийето за осъждане на държавите е липсата на национално законодателство, предвиждащо възможност за промяна на статуса на транссексуалните и правно признание на промяна на пола въз основа на законодателно предвидени условия и процедури. ВКС обаче подчертава, че разбирането на Европейския съд по правата на човека е, че всяка държава има право на свободна преценка „да приеме или не законодателство относно правното признаване на новия пол на транссексуалните лица след операция“.

Според ВКС причините България да бъде осъдена от транссексуални лица са две: **1. нееднаквата практика на съдилищата и 2. липсата на мотиви да се откаже юридическа промяна на пола.**

С тълкувателното решение се целеше практиката да бъде уеднаквена. А по отношение на липсата на мотиви, с които съдилищата да обосновават защо общественият интерес да не се допусне юридическа промяна на пола надделява над личния интерес на транссексуалния, Върховният касационен съд препраща към решението на Конституционния съд. И сочи, че *„ценностите на обществото, формирани от религията и морала, се характеризират със стабилност и устойчивост. Налагането от страна на държавата на правни разрешения, които са в колизия с установени морални и/или религиозни норми и принципи, няма да бъде легитимно, няма да постигне регулативния си ефект“*.

Мнозинството в Гражданската колегия разяснява, че юридическата промяна на пола на едно лице се отразява и на други лица – децата му и брачния му партньор. И че би довела до недопустима по Конституция ситуация да е налице брак между хора от един и същи пол или деца да имат родители с еднакъв пол. ВКС приема, че **„Подобна промяна следва да се приеме за допустима само при детайлна законодателна уредба, каквато към момента липсва.“** Така и Конституционният съд, и Върховният касационен съд заявяват, че при липса на такава законова уредба единствено законодателят може да реши дали транссексуалните могат да променят юридически своя пол.

III. Особеното мнение по тълкувателното решение на ВКС

Коментираното тълкувателно решение, което съставлява задължителна практика за съдилищата, е прието с малко повече от половината от участвалите в постановяването му. От общо 49 съдии 21 не го подкрепят и изразяват особено мнение. В него се отричат както мотивите, така и крайният резултат (диспозитива) на тълкувателното решение. Подписалите особено мнение върховни съдии считат, че с тълкувателно решение общо и абстрактно, без оглед на конкретния случай, се въвежда задължителна забрана за правната промяна на пола на транссексуалните лица. А такава забрана в действителност не съществува в обективното материално право, действащо на територията на Република България“.

В особено мнение се припомня становището на Конституционния съд, че не може да се тълкува дали Европейската конвенция за правата на човека има предимство пред българската Конституция и че нито един от двата акта не се налага над другия. Изтъква се също, че биологичното обяснение на понятието „пол“ не изключва по никакъв начин правната промяна на пола на живи човешки същества.

Други значими въпроси, за които се твърди, че Тълкувателното решение не взема становище, са – какво ще стане със защитата от дискриминация на транссексуалните, както и с тези от тях, които през последните 30 години са променили пола си. В крайна сметка съдиите, подписали решението с особено мнение, не приемат тезата на мнозинството, че след като няма правна уредба за юридическата промяна на пола, то тя не може да бъде разрешена и от съда.

Според направен анализ на основни принципи на правото на Европейския съюз (в частност – принципа на равенство) в особеното мнение се настоява, че българските съдилища са задължени да приложат националното си право, но като го тълкуват в светлината на правото на Европейския съюз. *И че такова третиране, основано на пола, представлява дискриминация по смисъла на правото на Съюза и на Конвенцията за защита правата на човека*

Другият проблем, който се вижда, е че тълкувателното решение ще доведе до безсмислени производства пред съдилищата, които ще са длъжни винаги да отказват юридическа промяна на пола, без въобще да се интересуват от конкретните факти и обстоятелства. В такъв случай молбите за промяна на данните за пола в актовете за гражданско състояние следва да се обявяват за недопустими, но в тълкувателното решение не се дават указания в този смисъл.

В заключение, съдиите, подкрепящи особеното мнение, изтъкват, че България е правова държава, в която достойнството на човешката личност е неотменимо и ненакърнимо, а с приетото тълкувателно решение се дават указания на съдилищата да отказват разглеждането по същество на молбите на транссексуалните лица за правна промяна на пола по медицински причини. Опасенията са, че това ще се прави без да съобразяват характерните особености на всеки отделен случай и без да преценяват дали е спазен балансът между интересите на обществото и на отделната личност, дали би било засегнато неоправдано правото им на човешко достойнство и на зачитане на личния живот. Указания, които според тях са в противоречие с приетото от същия орган – Общото събрание на Гражданската колегия на ВКС през 2015 г. (по тълк. дело №5/2013 г.), че „всеки национален съд на всички държави – страни по Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи, е и национален съд по правата на човека по смисъла на чл. 13 от Конвенцията“.

IV. Преюдициалното питане на ВКС

В опит да бъде преодоляна забраната за промяна на данните, свързани с пола, в актовете за гражданско състояние без изменение в гражданското законодателство, предвиждащо като предпоставка желанието на молителя за такава промяна и без установяването със закон на реда за проверка на нуждата от това, каквито предвижда тълкувателното решение на ВКС, съдебен състав на неговото III г.о. (с председател М. Иванова и членове Д. Стоянова и Л. Андонова) сезира с преюдициално запитване СЕС, поставяйки под съмнение и тълкуването на КС. Според тях „*приетото с Тълкувателно решение №2/2023 г. на ОСГК на ВКС не е в съответствие с правото на Съюза*“.

С определение №50271/28.06.2023г. съставът на ВКС, III г.о. е допуснал до касационно обжалване въззивното решение №616 от 21.11.2019 г на Окръжния съд, с което е потвърдено решение №200/28.2.2018 г по гр. дело №5967/2017 г на Районния съд в същия град. Молителят е обосновал искането си да бъде направена промяна на вписания в акта му за раждане пол (мъжки) и името му с това, че от ранна възраст се е чувствал жена по външен вид и поведение, светлоусещане, емоционалност и маниери, играел с момичешки играчки, а с настъпване на пубертета започнал да изпитва полово влечение към мъже. Заради неразбиране от страна на родителите си и на останалите членове на семейството си и зловни подигравки от съучениците си на 16 год. е принуден окончателно да напусне училище. Среща непреодолими трудности да си намери работа поради очевидното несъответствие между външен вид и отразеното в официалните документи за самоличност. Понастоящем живее в друга европейска страна с постоянен партньор, който го издържа, а той се грижи за домакинството. Чувства се щастлив, започнал е хормонална терапия и иска да се подложи на хирургическа намеса за промяна на пола, което предполага промяна в гражданскоправния статус. Счита за свое човешко право да живее пълноценно и в хармония със себе си, поради което моли съда да постанови решение, с което да приеме, че той е лице от женски пол, да бъде постановена промяна в името му, която да бъде отразена в съставения акт за раждане.

По делото е представено заключение от хабилитирано лице – университетски специалист по ендокринология, метаболитни заболявания и андрология от държавата, където молителят живее, в което е потвърдено желанието на пациента за андрогиноидна промяна, за

завършване на клиничния и терапевтичен процес за пълна феминизация. В него се удостоверява вече провежданата от молителя естрогенна и антиандрогенна терапия, с които се е стигнало до появата на женски характеристики (увеличаване обема на гърдите и частично изчезване на телесното окосмяване). Препоръчва се тази терапия да продължи, предвид категоричното намерение на пациента да завърши юридическо-административния аспект на промяната на пола и на данните в Регистъра на населението.

Представено е и заключението от прегледа от психолог от националната асоциация за демографско възпитание в същата държава, констатира състояние на дистрофия (разстройство) на половата идентичност, социален и релационен дискомфорт на молителя, който се облича с женски дрехи, представя се като жена, говори за себе си в женски род и се възприема като жена.

По делото пред първоинстанционния съд е прието заключение на комплексна съдебна експертиза, извършена от вещи лица, психиатър и психолог, което констатира при молителя наличие на транссексуалност (код по международната класификация на болестите (МКБ-10): F 64.0, изразяващо се в желание на лицето да бъде възприемано като принадлежащо към противоположния пол, чувство за дискомфорт от собствения му анатомичен пол. Установено е, че освидетелстваното лице не страда от други физически и психически заболявания освен нарушена сексуална идентичност – категорично желание да бъде възприеман като жена, както и сам се възприема, демонстрирано съзнание за принадлежност към женския пол със съответстващите на това външен вид и поведение, подлагане на хормонална терапия, изменение на вторичните му полови белези в посока на женски. Успял е да се интегрира в обществото като жена, което го кара да се чувства комфортно, заживява на семейни начала с мъж. Направено е категорично заключение, че постъпките му за промяна на пола са резултат от свободна воля и формиран избор, каквото е и желанието му да се подложи на хирургична операция и хормонално лечение, за да направи тялото си възможно най-съответно на предпочитания от него пол. Вещите лица заключават, че транссексуалността не е болест на психиката – тя възниква още в етапа на вътреутробното полово диференциране на плода, а транссексуалните хора са обречени да съществуват в перманентен дискомфорт и конфликт със собствената си биология, както и със социума.

Тези констатации са потвърдени и от свидетелските показания на майката и на племенницата на молителя, които установяват, че още от най-ранна детска възраст молителят проявява интерес към момичешки игри, играчки, дрехи, който интерес се задълбочавал с годините – започнал да се облича като момиче, да си прави женски прически, изпитвал полово влечение към момчета, понастоящем има сериозна връзка с мъж, проявява се като много добра домакиня, готви и се грижи за дома си като жена.

Въпреки че е приел, че при молителя е установено трайно състояние на трансексуалност, че решението му за промяна в изпълняваната психична и социална полова роля е сериозно и непоколебимо, че той е психично здрав и желанието му да промени гражданския си пол е резултат от свободна воля и информиран избор, **първоинстанционният съд е отхвърлил молбата по чл. 73 ЗГР вр. чл. 19 от ЗГР като неоснователна.** Съображенията за това са, че не е налице юридическият критерий за уважаване на молбата по чл. 73 ЗГР вр. чл. 19 ЗГР поради обстоятелството, че в българското законодателство не са установени правила, критерии и предпоставки, при които може да се уважи искането на трансексуално лице за промяна на вписания в акта за раждане пол на лицето. Законът предвижда ред за промяна на данните за гражданското състояние в съставени вече актове за гражданско състояние, **но не и ред за промяна на самите факти, относно които се вписват данните.** Обективно българското право не предвижда възможност полът да се определя по друг начин освен въз основа на първичните полови белези и по-специално то не допуска да се определя въз основа на психичния пол като съзнание за принадлежност към определен пол. Липсва дефиниция на понятието „трансексуалност“ за целите на правото, а празнотите в българското материално право и процесуален ред не могат да бъдат запълнени с директно прилагане на нормата на чл. 8 ЕКПЧ, въпреки Конвенцията, на основание чл. 5 КРБ, е част от вътрешното ни право. Съдът е стигнал по извода, че за уважаване на искането е необходима допълнителна законова регламентация, каквато понастоящем липсва.

Първоинстанционното решение е обжалвано пред Окръжния съд, който с решение №200 от 15.06.2018 г по гр. дело №1163/2018 г е потвърдил това на районния съд, с което е отхвърлена молбата по чл. 73 ЗГР вр. чл. 19 от ЗГР. За да мотивира решението си, въззивният съд е приел, че физическото лице е съвкупност от индивидуализира-

щи признаци, чрез които участва в социалния и правния живот и се различава от останалите субекти. Тази **съвкупност от данни, които отличават лицето от другите лица в обществото и в семейството, в качеството му на носител на субективни права** съставлява **гражданската регистрация** – чл. 1, ал. 3 ЗГР. Данните за лицата се отразяват в регистрите на актовете за гражданско състояние, а на тяхна основа – и в регистрите на населението. Гражданскоправният статут на физическите лица обхваща признаците: име, пол, произход и родство, семейно положение, гражданство, възраст, постоянен адрес, като конкретно определянето на пола на физическото лице се извършва при раждането му по първичните полови белези. За гражданскоправния статут на физическото лице **от значение е биологичният пол**. Съдържанието на съставения акт за раждане включва индивидуализиращия белег „пол“ (чл. 45, ал. 1, т. 8 ЗГР), като под „пол“ се разбира „биологичният“, а не „психичният“. Въззивният съд е потвърдил, че **предпоставки за промяна на пола не са уредени по законов път** и макар в някои закони да са уредени последиците от промяната на пола, случаят не е такъв.

В разсъжденията си обаче въззивният съд стига по-далеч, приемайки, че допускането на промяна на пола е невъзможно освен ако не е наложена поради телесно модифициране. Окръжният съд пояснява, че законодателната власт е тази, която трябва да предприеме мерки за зачитане на личния и семейния живот на гражданите в съответствие с нормата на чл. 8 ЕКЗПЧОС, намираща непосредствено приложение. Според съда негова основна функция не е правотворческа, а правоприлагаща – той е длъжен да търси смисъла, вложен в правната норма от законодателя, а не да дописва закона. И тъй като според въззивния състав правните норми на ЗГР са напълно ясни и не оставят поле за различна интерпретация, той намира също, че не са налице основания за допускане на промяна на данните за гражданско състояние, вписани в акта за раждане на молителя.

Срещу това първо въззивно решение молителят е подал касационна жалба и по образуваното гр. дело № 3862/2018 г. състав на ВКС, IV г.о. с определение №89 от 7.2.2019 г., по реда на чл. 288 ГПК, е допуснал касационното му обжалване на осн. чл. 280, ал. 1, т. 1 ГПК по два въпроса: 1. представлява ли нарушение на чл. 2 ГПК отказът на съда да уважи молбата за допускане на юридическа промяна в данните за гражданско състояние относно вписания в акта за раждане „пол“ с

твърдения за транссексуалност поради липса на законодателство, което я урежда, и 2. предпоставка ли е предварителната хирургическа интервенция на външните полови белези, за да бъде уважена молбата за юридическа промяна на първоначално вписания пол на лицето.

По допуснатото касационно обжалване съставът на ВКС, IV г.о. с решение №142 от 28.06.2019 г., ВКС на РБ, е отменил решението на въззивния съд и е върнал делото на въззивната инстанция за събиране на нови доказателства – заключение на вещо лице –сексолог, относно здравословното състояние на молителя, според действащата ревизия на МКБ, приета от СЗО, с указание съдът да обсъди това заключение в съвкупност с всички останали доказателства по делото. В мотивите на решението си, постановено по реда на чл. 290 ГПК, ВКС е дал отговор на поставените въпроси, на които е допуснато касационното обжалване, позовавайки се на решение на ЕСПЧ по делото Б. срещу Франция от 25.03.1992 г. В него Съдът по правата на човека изрично отхвърля аргументите за липса на вътрешна правна уредба и приема, че *„дори и когато се има предвид свободата на преценка на държавата [в смисъл да приеме или не такава уредба – бел. моя], в случая не е бил постигнат справедливият баланс, който следва да се поддържа между интересите на обществото и тези на индивида“*.

По втория въпрос, на който е допуснато касационното обжалване, ВКС приема, че транссексуалните лица нямат задължение за хирургическа операция – за модификация на тялото им против тяхната воля като предпоставка за промяна на пола, а освен това допустимостта на такава интервенция без съдебно решение за промяна на пола, не е безспорна и с оглед нормата на чл. 128 НК. Възможността транссексуалните лица да променят пола си, според практиката на ЕСПЧ, попада в обхвата на правото на личен и семеен живот. Според нея държавата е длъжна да осигури зачитането на тези права и да не допуска неоснователна намеса при упражняването им, доколкото определянето на пола, името, сексуалната ориентация и половия живот попадат в личната сфера, защитена от чл. 8 от КЗПЧ. По тези причини ВКС е приел, че независимо от липсата на вътрешна правна уредба принципът на зачитане правото на личен и семеен живот налага националният съд да прецени във всеки отделен случай дали са налице материалноправните предпоставки за смяна на пола на лицето като условие за юридическа промяна в данните за гражданското състояние на вписания в акта за раждане „пол“, за да се постигне

нужният справедлив баланс между обществения интерес и интереса на индивида с оглед чл. 8 КЗПЧ.

При новото разглеждане на делото във въззивната инстанция по гр. дело №1278/2019 г на Окръжния съд е допуснато и прието заключение на съдебно-психиатрична експертиза, установяваща, че освидетелстваното лице е транссексуално, код по МКБ-10 на СЗО: F 64. 0. Не се налага психична помощ, а то демонстрира съзнание за принадлежност към женския пол със съответстващи на това вид и поведение. Молителят продължава приема на хормонална терапия с цел премахване на вторичните полови белези; направени са промени, целящи да добие изглед, присъщ на женския пол; възприема се и желае да бъде възприеман като жена, демонстрира съзнание за принадлежност към женския пол със съответстващите на това външен вид и поведение, вторичните му полови белези се изменят в посока на женски. Успешна е интеграцията му в обществото като жена, което го кара да се чувства комфортно. Във връзка с дадените от ВКС указания експертът дава заключение, че транссексуалността не е болест на психиката. Тя възниква в етапа на вътреутробното полово диференциране на плода, когато не е осъществено достатъчно по време и количество андрогенизиране (повлияване от мъжкия полов хормон) на мозъчните структури на плода, които впоследствие „носят“ съзнанието за полова идентичност. Когато този процес е компрометиран, се появяват флукуации в половия идентитет, една от които е транссексуалността. Наблюдава се невъзможност въпросните мозъчни структури да изградят съзнание за принадлежност към мъжкия пол. Първите признаци на такова полово разминаване се появяват едва след тригодишна възраст. Последвалото от това поведение не е по причина на разстройство на психиката. Транссексуалността не подлежи на медикаментозно и психотерапевтично повлияване и като състояние е необратимо. Хората с транссексуалност са обречени да съществуват в перманентен дискомфорт и конфликт както със собствената си биология, така и със социума. Единственото рационално действие за облекчаване състоянието на засегнатите е да им се предостави възможност да живеят според пола, към който се определят. Експертизата изрично препоръчва промяната на пола да бъде процес, който да се движи от по-простото и обратимото (безопасно за здравето и живота) към по-сложното и необратимото (с риск за здравето и живота). Според двамата експерти – психолози, тази логика изис-

ква първоначално да се промени името (респ. – ЕГН), чиято промяна е обратима, а едва след това – при наличие на изрично желание и свободна воля, транссексуалното лице да направи постъпки за извършване на необратимите хирургични и други намеси за корекция на телесния пол. Действията на институциите следва да са центрирани върху интересите на индивида и обществото. Право на лицето с транссексуалност и в негов интерес е да не бъде принуждавано първо да извърши рисковани в някакъв обем биологични въздействия и необратими хирургически интервенции като условие да получи впоследствие възможност за промяна на гражданския си пол.

Въпреки категоричните заключения на съдебно-психиатричната експертиза, с решение №616 от 21.11.2019 г по гр. дело №1278/2019 г., Окръжният съд, гражданско отделение, втори състав е потвърдил решение №200/28.02.2018 г. по гр. дело №5967/17 г. по описа на Районния съд, че определянето на пола на едно новородено лице става при неговото раждане според първичните му полови белези – неговия биологичен пол. В случая промяната на индивидуализиращия признак „пол“ на лицето е поискана поради неговото собствено вътрешно съзнание за принадлежността му към другия пол. **Съдът заключава, че полът обаче е биологична, а не социална категория, поради което не се явява въпрос на личен избор, а е въпрос на анатомия и физиология. И доколкото в нашия ЗГР не е предвидена процедура, при която в акта за раждане да се вписва друг, различен вид за пол, вкл. т. нар. „психически пол“, то не е възможна и промяна в пола на лицето по този ред.** Такава е възможна според окръжния съд само при телесно модифициране. Прието е, че молителят не отговаря на чисто медицинските критерии за друг пол, различен от рождения му мъжки.

От друга страна, според въззивния състав самата доказана „транссексуалност“, определена като позиция F 64. 0 по Международната класификация на болестите от 2010 г., показва, **че от медицинска гледна точка е налице заболяване.** Като физиология лицето безспорно и категорично е от мъжки пол независимо от вътрешното му идентифициране с противоположния пол и предприетата хормонална терапия. Според съда сам по себе си фактът, че това състояние води до затруднения в намирането на работа и в ежедневно му общуване в обществото, не е убедителен фактически и правен аргумент за сериозна, генерална, осъзната и необратима промяна на рождения му

пол в претендирания от него социален пол. Поради това той е счел молбата за промяна в данните на акта за раждане по отношение на пола и имената му за неоснователна.

Въз основа на повторно подадена касационна жалба срещу решение №616 от 21.11.2019 г. по гр. дело №1278/2019 г на решението на Окръжния съд, гражданско отделение, втори състав е образувано гр. дело №698/20 г на ВКС, IV ГО. Производството по делото е спряно с Определение №86 от 27.04.2020 г. на основание чл. 292 ГПК поради констатирана противоречива съдебна практика на различни състави на ВКС и е предложено на Общото събрание на Гражданската колегия на ВКС да постанови тълкувателно решение. След постановяването на ТР №2/2020 г от 20.02.2023 г по т.д. №2/20 г на ОСГК производството по това гр. дело на ВКС, III г.о е възобновено с определение №50048/6.3.2023 г. С последващо определение по делото от 28.06.23 г. е допуснато **касационно обжалване на въззивното решение поради твърдяното от касатора негово противоречие с практиката на СЕС – Решение С 13/94 г., по правните въпроси от предмета на спора: имат ли физическите лица право да определят собствената си идентичност, включително принадлежността към определен пол; представлява ли неравно третиране отказът на съда да постанови промяна на пола, името и единния граждански номер в актовете за гражданско състояние на молител, който твърди, че е транссексуален.**

Така по-малко от година след приемане на ТР по ТД 2/20 на ОСГК несъгласни с него върховни съдии сезираха СЕС в опит да преодолеят практическата забрана за промяна на данните, свързани с пола, в актовете за гражданско състояние, до която води тълкувателното решение. Пред съда в Люксембург те поставиха на проверка и тълкуването на КС на основание чл. 267, пар. 1 ДФЕС по следните, формулирани като преюдициални, въпроси:

1. Допускат ли установените в чл. 9 от Договора за Европейския съюз (ДЕС), чл. 8 и чл. 21 от Консолидирания текст на Договора за функциониране на Европейския съюз (ДФЕС) принципи на равенство на европейските граждани и на свободно движение, утвърдени с разпоредбите на чл. 7 от Хартата на основните права на Европейския съюз и чл. 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи, национална правна уредба на държава членка, която изключва всякаква възможност за извършване на промяна във вече

вписаните данни относно пола, името и ЕГН в актовете за гражданско състояние на молител, който твърди, че е транссексуален?

2. Допускат ли установените в чл. 9 от Договора за Европейския съюз (ДЕС), чл. 8 и чл. 21 от Консолидирания текст на Договора за функциониране на Европейския съюз (ДФЕС) принципи на равенство на европейските граждани и на свободно движение, както и установената в чл. 10 от ДФЕС забрана на всякаква форма на дискриминация, основана на пол, раса или етническа принадлежност, религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация, утвърдени с разпоредбите на чл. 7 от Хартата на основните права на Европейския съюз и чл. 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи, както и принципът на ефективно правно средство за защита, установяване на национална съдебна практика (в случая с Тълкувателно решение №22/2023 г. на ОСГК на ВКС), съгласно която се приема, че обективното материално право, действащо на територията на една държава – членка на ЕС, не предвижда възможност за промяна на пола, името и единния граждански номер в актовете за гражданско състояние на молител, който твърди, че е транссексуален, след като по този начин го поставя в различно положение в сравнение с това, което би имал в друга държава членка, чиято национална съдебна практика приема обратното?

Допустима ли е и национална практика, която поради религиозни ценности и морални норми не допуска промяна на половата идентичност освен в случаи на наложителност по медицински причини само за определени лица – интерсексуалните?

Допустима ли е и национална практика, която приема, че е възможна промяна на пола само в определени случаи поради религиозни ценности и морални норми и по медицински причини само за определени лица (интерсексуалните), но не и в останалите случаи на промяна на половата идентичност поради други, различни медицински причини?

3. Установеното с практиката на СЕС във връзка с приложението на Директива 2004/38/ЕО и чл. 21, §1 ДФЕС (съобразно приетото в решения по дела С-673/16, С-490/20/ задължение на държава – членка на ЕС, да признае гражданското състояние на лицата, установено в друга държава членка, съгласно правото на последната, важи ли и по отношение на пола като един от основните елементи на гражданска регистрация и налага ли при установена настъпила промяна на пола

в друга държава членка на лице, което е и български гражданин, извършване на вписване на това обстоятелство в съответните регистри в Република България?

4. Допустимо ли е – с оглед правата, произтичащи от ХОПЕС и КЗПЧОС за справедлив съдебен процес, възприемане на задължително тълкуване на Конституцията, дадено с решение на Конституционен съд, съгласно което понятието „пол“ се възприема само в неговия биологичен смисъл, съобразено ли е то с изискванията на правото на Съюза и може ли да съставлява юридическа пречка за отразяване смяната на пола?

По направеното преюдициално питане СЕС все още не се е произнесъл.

V. Решението на СЕС по казуса срещу Румъния

По друг казус обаче, свързан с непризнаване от държава членка на промяната на пола, направена в друга държава членка, на 4.10.2024 г. Съдът на Европейския съюз (СЕС) по казус от Румъния постанови, че отказът на държава от ЕС да признае законно извършената в друга държава членка промяна на половата идентичност възпрепятства упражняването на правото на свободно движение и пребиваване. Според съда този отказ противоречи на правото на съюза. Решението е задължително за всички държави и граждани в съюза.

Съдът в Люксембург прие „...подобно на името, полът определя самоличността и личния статут на дадено лице. Следователно отказът да се промени и признае половата идентичност, която гражданин на държава членка законно е придобил в друга държава членка, може да причини на този гражданин сериозни неудобства от административен, професионален и частен характер“. И постанови: „Член 20 ДФЕС и член 21, параграф 1 ДФЕС във връзка с членове 7 и 45 от Хартата на основните права на Европейския съюз трябва да се тълкуват в смисъл, че не допускат правна уредба на държава членка, която не позволява в акта за раждане на гражданин на тази държава членка да бъде призната и вписана промяна на собственото му име и на половата му идентичност, законно извършена в друга държава членка при упражняване на свободата на движение и пребиваване, в резултат на което този гражданин е принуден да започне ново съдебно производство за промяна на половата идентичност в първата държава членка, в което не се отчита вече законно извършената в другата държава членка промяна“.

Извън вече посочените изводи, че отказът да се признае извършената в друга държава от ЕС юридическа промяна на пола погизва правата на румънския гражданин, СЕС заявява още: „Отказът за признаване и обстоятелството, че заинтересованото лице е принудено да започне ново производство за промяна на половата идентичност в държавата членка по произход, което го излага на риск това производство да доведе до различен резултат от постановленията от органите на държавата членка, които законно са променили собственото име и половата идентичност, не са обосновани. В този контекст Съдът припомня също, че **от практиката на Европейския съд по правата на човека следва, че държавите са длъжни да предвидят ясна и предвидима процедура за правно признаване на половата идентичност, която позволява промяна на пола**“.

Заклучение

Не е ясно какво ще приеме СЕС по направеното преюдициално запитване от българския ВКС? Което поставя въпроса дали потвърждаването на това разбиране ще доведе до задължение на българския съд да признае промяната на пола по желание на молителя и разпорежи това изменение да бъде отразено в неговия акт за гражданско състояние, респ. – в българските му документи за самоличност? И още по-нататък – ще бъде ли обвързана България от задължение да предвиди в националното си законодателство ясна и предвидима процедура по промяна на биологичния пол при наличието на **Решение №15/26.10.2021 г по к. д. №6/2021 г, с което категорично** бе прието, че понятието „пол“ според Основния закон следва да се разбира само в неговия биологичен смисъл?

За контакти:

Проф. Иван Русчев
д.ю.н. Софийски университет
„Св. Климент Охридски“
академик на БАН
ivruschev57@gmail.com

МЕЦЕНАТСТВОТО – НЕИЗСЛЕДВАНО И ЗЛЕ УРЕДЕНО

*Проф. д-р Мария Славова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

PATRONAGE – UNEXPLORED AND POORLY REGULATED

*Prof. Maria Slavova, PhD
Sofia University „Kliment Ohridski”*

Резюме: *Що е меценатство и има ли почва у нас? Правната уредба на меценатството създава проблеми. Не е изведен статусът на правните субекти. Допуска се смесване с известни институти, с порочна практика, като дарителство и ЮЛНЦ, но липсва разграничителният критерий в полза на меценатите. Спомоществователи има и без закон, но законът е обществена оценка на една дейност, ако този, който подкрепя културата, иска да влезе в съответната хипотеза. Текстът не почива на ясна концепция, която да доведе до истинско насърчаване на меценатите, занимава се ненужно с изясняване на понятията, свързани с културна активност. Следва да е ясно, че да се стимулира културата е индουλгенция за имотните, а не че културните институции са готови да приемат пари от всеки и срещу всичко. Законът следва да създаде авторитет у меценатите, които не са петимни за награда, а за досега с носителите на култура!*

Ключови думи: *меценатство, благотеляние, насърчаване на културата, индουλгенция, авторитет, меритокрация*

Abstract: *What is patronage and does it have a ground in our country? The legal framework of patronage creates problems. The status of legal entities is not spelled out. The legal framework mixes institutes, with vicious practice, such as philanthropy and NGOs, but the distinguishing criterion is missing, in favour of the patrons. Patrons have existed without legal regulation, but the law is a public evaluation of an activity if the one who supports culture wants to enter the relevant hypothesis. It should be clear that encouraging culture is an indulgence for the propertied, not that cultural institutions are prepared to accept money from anyone and for anything. The law should create respect with the patrons who are not petty for a reward but for a touch with the culture bearers!*

Keywords: *patronage, philanthropy, encouraging culture, indulgence, respect, meritocracy*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.67>

Въведение

Меценатството е познато у нас още от древността. Проявявало се е в различни форми и винаги се е разбирало като подкрепа на творци на изкуството и съхранение на културни ценности. Меценатите се възприемат като богати покровители на науката и изкуствата, но мотивите им са различни и невинаги благовидни! Дали меценатите разбират произведенията на изкуството, които подпомагат, или меценатството цели да се увековечи името на алтруиста в историята, или е акт на хуманизъм – не би могло да се обобщи!

В издадения от Министерството на културата, след приемането на Закона за меценатството през 2005 г., бюлетин се представя подробен анализ на историческото възникване на меценатството у нас и се показват положителни примери на меценатство с реална приложимост днес.

Може би Гай Цилний Меценат не е първият меценат в историята на човечеството, но именно на неговото име се наричат хората, които подкрепят изкуството и културата. Въпросът е дали всеки може да стане меценат и каква юридическа предпоставка следва да се изпълни, за да възникне фигурата на благодетеля? Държавата и правото помагат ли му, или му пречат?

В юридическия оборот се говори за патронаж, но разликата с меценатството не е обсъждана. Обикновено понятията се приемат за тъждествени. Исторически меценати са наричани и ктиторите, и продуцентите, а и институциите, които поръчват и финансират създаването на произведение на изкуството и културата. Приема се и че меценатството е вид дарителство, макар че всяко приобщаване към утвърден правен институт неизбежно прехвърля слабостите на уредбата и пороците на практиката по приложението му. Приобщаването на меценатството към дарителството позволява да се използва утвърденият ред на данъчно облагане на даренията, но това техническо улеснение не е в полза на меценатите, които са решили да облагодетелстват творците без оглед на данъчните облекчения.

Познати са добри национални примери на меценати, които исторически насърчават и образованието, и църковното дело. Евлоги и Христо Георгиеви, Иван Евстратиев Гешов, Богдан Филов, Недко Каблежков, Дончо Палавеев и Николай Палаузов са едва в началото на дългия списък спомоществователи на изкуството и културата. Имената на Третьков и Гугенхайм нямат нужда от представяне. Твърди се, че Франция има

най-добрата политика за развитие на изкуството, която почива на симбиотична връзка между държавата и артистите, но и държавата отделя много средства за подкрепа на изкуството.

През 2005 г. у нас се приема Законът за меценатството, като търсене на форма за защита на частни инициативи в областта на културата, които да получат легализация на иначе гранично поведение по придобиване на културни ценности. Мотивите на закона не са категорични. Меценатството се определя като безвъзмездно предоставяне на помощ в пари или в натура за създаване, съхранение или популяризиране на произведения на културата от физически и юридически лица, наричани „меценати“.

Текстът на закона не почива на ясна концепция за характеристиките на института и очевидно не води до истинско насърчаване на меценатите, а се занимава ненужно с изясняване на понятията, свързани с културна активност, въпреки съществуващата правна уредба. Така законът не е съобразен с уредбата на други нормативни актове, относими към сферата на културата, като Закона за закрила и развитие на културата, Закона за културното наследство, Закона за авторското право и сродните му права. Несъобразяването с уредбата на други нормативни актове не се отнася до финансовата сфера и законите, приети след влизането на страната в Европейския съюз. Така Законът за меценатството е синхронизиран с изискванията на Закона за мерките срещу изпирането на пари и Закона за мерките срещу финансирането на тероризма. По смисъла на чл. 76 от Закона за мерките срещу изпирането на пари, дирекция „Финансово разузнаване“ на Държавна агенция „Национална сигурност“ се уведомява за всяко плащане в брой на стойност над 30 000 лв. или тяхната равностойност в чужда валута, извършено от или на техен клиент при установени отношения или при случайни сделки или операции. Законът за меценатството предвижда извършване на проверка при дарение над 30 000 лв.

Законът е посветен на ненужно администриране на отношения, които са частна инициатива в най-свободната сфера – сферата на духа. Затова и правомощията на министъра на културата, като орган, който управлява меценатството, са общи и неотнормирани към меценатството по същество. Макар меценатството да е доброволно, законът създава регистрационни режими и изисква подписване на договор с организация посредник, който е предпоставка за самото меценатство. В договора се определят страните, видът и стойността на безвъзмездната помощ, цел-

та на предоставянето и начинът и сроковете на предоставянето и използването ѝ. Договорът урежда и начините за обмен на информация и упорядняване на контрол от мецената и от организацията, която подпомага културата.

Законът създава фигурата на организацията посредник на меценатството, която подпомага културата и има право да получи от мецената до 5 на сто от стойността на предоставената безвъзмездна помощ, определена по реда на чл. 21, ал. 2 от закона, за разходи, пряко свързани с изпълнението на договора с мецената и с получателя на безвъзмездната помощ, като по този начин легализира посредниците, които могат да бъдат скрита форма на пране на пари или на узаконяване на възнаграждение на лица, които всъщност не помагат и не биха могли да помогнат за насърчаване на меценатството. Не се пояснява кому са нужни тези организации и как са възникнали, какъв модел се следва и какво се очаква от тяхното участие в сфера, традиционно зле финансирана. Остава да се приеме, че за тях се отнасят по аналогия разпоредбите на Закона за юридическите лица с нестопанска цел. От приемането на закона до днес, почти 20 години, тези организации посредници, изкуствено привнесени от друг правен ред, не успяха да докажат смисъла от създаването си, а няма и анализ на приложението на текстовете, които са им посветени.

В заглавието на глава трета от закона – „Условия и ред за регистриране на меценати и на организации, подпомагащи културата“, фигурата на мецената и фигурата на организацията, която подпомага изкуството и културата, са изравнени. В текста на глава трета обаче тази неяснота се задълбочава. Организациите са определени като „юридически лица с нестопанска цел със статут в обществена полза, чийто предмет на дейност включва подпомагане на културата или на отделни културни области и които са регистрирани по този закон“. Меценатите и организациите придобиват качеството съответно на меценати или на организации, подпомагащи културата, след вписването им в регистрите, предвидени в чл. 6¹ от закона, но не и преди това, макар записът на разпоредбата да допуска подписването на предварителен договор за меценатство.

¹ Чл. 6. (1) Министърът на културата организира контрола във връзка с предоставянето и използването на безвъзмездната помощ от меценати за създаване, съхранение и популяризиране на произведения на културата.

(2) За осъществяване на правомощията по ал. 1 министърът на културата:

1. води и поддържа регистър на организациите, подпомагащи културата;
2. води и поддържа регистър на меценатите;

На организацията, която подпомага културата, е дадено правомощието² да откаже сключване на договор, когато волята на мецената е неосъществима или е в противоречие с целите на закона и добрите нрави, или когато безвъзмездната помощ се предоставя при явно неизгодни условия или при условия, които поставят под съмнение изпълнението на договора. Разпоредбата е бланкетна и дава възможност на организация, която се облагодетелства от меценатството, да блокира намерението на мецената. Така центърът на закона се премества от водещия процеса орган – мецената върху организация, която паразитира върху намерението му да подпомогне изкуството и културата. Широката дискреция на организацията посредник поставя в зависимост меценатството от субект, външен на отношенията между мецената и бенефициера на помощта. Единствено желанието за политическа опека би обяснило подобна хипотеза.

При цялото усложнено администриране на меценатството не са дефинирани правните субекти, които са обект на меценатството като „бенефициер” или „получател на безвъзмездна помощ”. Не са ясно определени и правомощията на органите на Министерството на културата по управлението на меценатството и не се предвижда защита от злоупотреба с информация от служителите в министерството, на които информацията е поверена по служба.

На меценатството е посветен кратък текст от Закона за корпоративното подоходно облагане³, като е записано, че за данъчни цели се признават счетоводните разходи за дарения в общ размер до 15% от счетоводната печалба, когато дарението е направено по реда и условията на Закона за меценатството. При надвишаване на размера на дарението меценатът трябва да плати корпоративен данък 10% и данък дарение в размер на 5%. Съгласно Закона за данъците върху доходите на физическите лица⁴, сумата на данъчната основа се намалява с до 15%, когато дарението е направено за култура, по смисъла на специалния закон. Легалната дефиниция на дарение за култура се съдържа в § 1, т. 25 от Допълнителните разпоредби на Закона за данъците върху доходите на физическите лица. Дарение за култура е без-

² Чл. 19, ал. 3 от Закона за меценатството.

³ Чл. 31, ал. 3 от Закона за корпоративното подоходно облагане, обн. 2006 г., с множество изменения и допълнения.

⁴ Чл. 22, ал. 1, т. л от Закона за данъците върху доходите на физическите лица от 2007 г., с множество изменения и допълнения.

възмездно предоставената помощ при условията и по реда на Закона за меценатството. И тук общият размер на даренията не следва да надвишава 65 на сто от приходите. Финансовото насърчение на меценатството не е било сред целите на законодателя при приемането на закона, макар че съществуващите проучвания⁵ не сочат финансовия стимул сред мотивите на института.

Очевидно истинската цел на закона е различна от претендираната и затова текстът на закона е обременен от повторения от действащи закони и неясни правни решения. Така Законът за меценатството не извежда статуса на меценатите, използват се утвърдени понятия от сферата на дарителството и защитата на интелектуалната собственост и системата на данъчните облекчения за юридическите лица с нестопанска цел и се стига до смесване на меценатството с известни институти, с порочната практика по приложението им, главно с фондациите, чиято история не би могла да насърчи истинското меценатство.

Спомощствователи е имало и без закон, но законът е обществена оценка на една национално полезна дейност, ако този, който подкрепя културата, иска да влезе в съответната хипотеза. Затова се използва понятието „меценат по смисъла на този закон“, а смисълът на закона е нарочно размит, за да влязат в него правни субекти, които се нуждаят от оправдание за свършеното от тях най-често в областта на археологията и износа на културни ценности извън страната, като сбирката на Иван Милев например!

Всъщност законът за меценатството **привидно** е насочен към контрола върху използването на културните ценности като оправдание на незаконосъобразна дейност, именно и затова всъщност уредбата на контрола в този закон е несвършена. По смисъла на чл. 22 от закона организациите, които подпомагат културата, упражняват контрол за изпълнението на волята на мецената от получателя на безвъзмездната помощ съгласно договора по чл. 19 от закона. Така например законът извежда понятието **„несъразмерност на предоставената безвъзмездна помощ“**, което определя като предоставяне на безвъзмездна помощ в размер, по-голям от необходимия за създаване, съхранение или популяризиране на произведения на културата по този закон. Подобно правно решение е грешно, защото посяга върху автономията на меценатите, но и върху предмета на меценатството,

⁵ Експресно социологическо допитване, проведено от фондация „Лъчезар Цоцорков“ и BESCO, юли, 2024 г.

което не би могло да се предпостави и съответно оцени в нормативен акт, доколкото е акт на свободна воля на мецената в обществена или частна полза.

Предвидените режими на регистрация на меценатите и на енигматичните организации, които подпомагат културата, както и на предпоставените в чл. 19 от закона договори, без които не може да се осъществи спомоществователството, отнема време и усилия на кандидати и на служителите в министерството без положителен фактически и правен ефект. Така договорът следва да се подпише преди да е ясно дали меценатът ще може реално да се възползва от нормативно регламентираното данъчно облекчение, но при представяне на поредица от документи при публичност и прозрачност, които за частните капитали нямат юридическа релевантност. При това намерението на мецената следва да преодолее филтъра на преценката на организацията посредник.

Законът за меценатството предвижда Устройствения правилник на Министерството на културата¹ да уреди приложението му. Тази постановка е погрешна и доказано не работи. В самия Закон за меценатството следва да се предвиди правилник по приложението на закона, който да уреди специфичните му особености. Подобен правилник е достатъчен и няма нужда от наредба², защото меценатството е частна инициатива и ангажирането на държавната администрация само забавя спомоществователството и създава корупционни нагласи. Така макар и по своя воля меценатът се впримчва в процедура, която не допринася за ефективността на намерението му, а само го утежнява.

Следва да се предвиди хипотезата меценатството, като форма на индουλгенция за имотните, а не избор на творците или на културните институции, да не бъде допускано! Това би било единствената

⁶ Чл. 27, т. 17 от Устройствения правилник на Министерството на културата, обн., ДВ, бр. 98 от 2017 г., изм. и доп., бр. 80 от 2019 г., бр. 70 от 2020 г., изм., бр. 41 от 2021 г., изм. и доп., бр. 76 от 2022 г., изм., бр. 81 от 2023 г., е предвидено, че дирекция „Сценични изкуства и художествено образование“ осъществява дейностите, свързани с прилагането на Закона за меценатството, и води регистрите на меценатите и организациите за подпомагане на културата.

⁷ Вече действа Наредба № 1 от 2006 г. за реда за водене и поддържане на регистрите по Закона за меценатството, издадена от министъра на културата. Министърът на културата е издал указания, наречени „Правила за регистриране на меценати“, които не предвиждат ново правило, а само добавят излишни изисквания. Следва да се има предвид, че тези указания са лишени от правно основание и не създават задължения за спазване.

смислена проява на власт в закона, но трудно може да се установи предварително и затова следва да се предвиди юридическа отговорност при установяване на заобикалянето на закона при възникване на нови обстоятелства.

Основната цел на закона за меценатството е да култивира признанието в обществото за родолюбивото дело на мецената и от там да създаде авторитет на меценатите, които не са петимни за награда, а за досега с носителите на култура! Затова меценат може да бъде само почтен представител на обществото с подчертани добродетели. **Меритокрацията**, както и меценатството не са изследвани у нас, макар да има примери на благоденствия за културното развитие от векове! Какво друго е Златният век на българската култура при Симеон или примерът на Евлоги и Христо Георгиеви, на братя Миладинови и прочее.

Законът за меценатството не стимулира колекционери да инвестират в изкуството и неговото развитие в родината ни. Съвременните български предприемачи надигат глас чрез закона да се създаде възможност за подбор на истинските таланти, които да се подпомагат, включително чрез стимулиране на разпространението и популяризацията на изкуството. Подобно очакване може да се деформира като тежка процедура с политически и корупционни последици. При това изборът трябва да бъде двустранен, защото не бива да се приема помощ от обществено компрометиран субект, макар че финансирането на културата е винаги недостатъчно. Но и тази преценка е опосредена от организацията посредник, чието възникване и вписване в регистъра имат политически характер.

Заклучение

В **заклучение** следва да се изрази загриженост към бъдещето на меценатството у нас. Отсъства сериозно изследване на природата и перспективата на института и няма наченки за изработване на концепция за развитието му. Традиционните организации от областта на дарителството и благотворителността са се настанили удобно в безвремието на 5% и очевидно не изпитват безпокойство от състоянието на меценатството. Меритокрацията не е тяхната територия, а министерството регистрира отсъствието на меценатство и не шуми особено по въпроса, защото той е частен!

Правната уредба на меценатството го превръща от доброволна, благотворителна дейност в зависима от политически фактори регистрационна форма с неясно бъдеще. Ограничаването и администрирането на свободната воля на мецената не би могло да го насърчи и да го превърне в добро бъдеще на изкуството и културата у нас.

Решението е във внимателното създаване на проект за изменение и допълнение на Закона за меценатството, който да избегне администрирането на свободната воля на мецената, да прецизира създаването на междинно, синекурно звено между мецената и облагодетелствания и да съобрази добрите примери за насърчаване на културата, съответно на значението му за нашата страна.

За контакти:

Мария Славова

СУ „Св. Климент Охридски“

mgslavova@gmail.com

ИСКЪТ ЗА ОБЕЗЩЕТЕНИЕ ЗА ОСТАВАНЕ БЕЗ РАБОТА ПОРАДИ НЕЗАКОННО УВОЛНЕНИЕ

Доц. д-р Райна Койчева
Катедра „Частноправни науки“, ЮФ на УНСС

THE CLAIM FOR COMPENSATION FOR BEING UNEMPLOYED DUE TO ILLEGAL DISMISSAL

Assoc. professor, doctor of Law Rayna Koucheva,
“Civil Law” Department, Faculty of Law, UNWE

Резюме: *Искът за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение е едно от най-важните правни средства за защита на незаконно уволнения работник или служител. Той поставя редица въпроси в теорията и в практиката, част от които са спорни и нямат еднозначен отговор. В доклада се прави опит да се отговори на тези въпроси, като се анализира правната уредба през призмата на юридическите и логическите аргументи.*

Ключови думи: *иск, обезщетение, незаконно уволнение.*

Abstract: *A claim for compensation for unemployment due to unlawful dismissal is one of the most important legal remedies for an unlawfully dismissed employee or worker. It raises a number of questions in theory and practice, some of which are controversial and have no clear answer. This paper attempts to answer these questions by analysing the legal framework through the prism of legal and logical arguments*

Key words: *claim, compensation, wrongful dismissal.*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.76>

Въведение

Едно от най-важните средства за защита на работника или служителя, който е бил уволнен незаконно, е искът за обезщетение за вредите, които е претърпял поради оставането си без работа вследствие на незаконното уволнение, предвиден в чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ във връзка с чл. 225, ал. 1 КТ.

Обезщетението, което се претендира с този иск, има двояк характер. От една страна, то цели да обезщети претърпените имуществени вреди под формата на пропуснати ползи от незаконно уволнения работник или служител. От друга страна, то се явява една санкция за неправомерното поведение на работодателя, който е извършил незаконно уволнение. Тя се състои в задължението му да плати на работника или служителя обезщетението по чл. 225, ал. 1 КТ в размер на brutното му възнаграждение или това по чл. 225, ал. 2, изр. 1 КТ в размер на разликата във възнагражденията преди и след уволнението, без да може да получи и използва в замяна неговата работна сила.

Необходимостта от научен анализ на въпросите, свързани с иска за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение, се определя от високата му обществена значимост, тъй като този иск е един от най-често предявяваните иски по трудови дела.

Изложение

1. Легитимирани страни, характер на иска и тежест на доказване

Активно легитимиран да предяви иска по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ във връзка с чл. 225, ал. 1 КТ е уволненият работник или служител или неговите наследници, тъй като това право е имуществено и наследимо. Пасивно легитимиран е неговият бивш работодател, извършил уволнението.

Искът е осъдителен. С него ищецът иска да бъде осъден ответникът да му заплати обезщетение по чл. 225, ал. 1 или по чл. 225, ал. 2, изр. 1 КТ за вредите, които е претърпял вследствие на оставането му без работа поради това, че е бил незаконно уволнен.

Тежестта на доказване е върху уволнения работник или служител. Той трябва да докаже оставането си без работа, претърпените вреди и техния размер. В този смисъл е и постоянната съдебна практика¹.

¹ Решение №332/2001 г. на ВКС, III г.о.; Решение №1330/2003 г. на ВКС, III г.о.; Решение №1217/2004 г. на ВКС, III г.о.; Решение №195/2006 г. на ВКС, III г.о.; Решение №76/2007 г. на ВКС, III г.о.; Решение №224/2011 г. на ВКС, III г.о. и др.

2. Предпоставки

Предпоставките за уважаване на иска за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение се извличат от чл. 225, ал. 1 КТ, съответно – от чл. 225, ал. 2, изр. 1 КТ. Те са три:

1) **Незаконно уволнение.** Необходимо е уволнението да е признато за незаконно от съда или от работодателя, за да могат да се претендират вреди от него. Достатъчна е обективната противоправност на уволнението и не се изисква вина на работодателя (Василев 1997: 524). С други думи, достатъчно е да са нарушени материалноправните или процедурните изисквания на закона във връзка с уволнението независимо дали работодателят знае за това, дали го цели, допуска и т. н.

2) **Вреда.** Тя се съизмерва със загубеното брутно трудово възнаграждение поради оставането без работа, съответно – започването на по-нископлатена работа, и е под формата на пропуснатата полза.

3) **Причинна връзка между уволнението и оставането без работа.** Оставането без работа трябва да е именно поради уволнението, а не поради други обстоятелства, например изтичане на срока на срочен трудов договор (Василев 1997: 525).

3. Размер на обезщетението

Размерът на обезщетението се съизмерва със загубеното брутно трудово възнаграждение за времето, през което уволненият незаконно работник или служител е останал без работа или е работил на по-нископлатена работа, но не повече от 6 месеца. Следователно два са критериите, от които зависи размерът на това обезщетение – **загубеното възнаграждение** и **времето, през което се търпят вредите** (Средкова 2011: 496).

Загубеното възнаграждение се определя, като за база се взема възнаграждението, получено през месеца, предхождащ основание за плащането му или последното получено брутно трудово възнаграждение, съгласно чл. 228, ал. 1 КТ. В случая това е месецът, предхождащ уволнението. Когато ищецът е постъпил на друга работа, която е по-нископлатена, тогава вредата (пропуснатата полза) е в размер на разликата във възнагражденията.

Времето, през което се търпят вредите, се определя от периода,

през който лицето е останало без работа или е работило на друга работа с по-ниско възнаграждение, но не повече от установен в закона максимален срок. Този срок е 6 месеца. Това ограничение законът налага, от една страна, за да не се утежнява прекалено много икономически работодателя, извършил незаконното уволнение, като се налага да плаща дълго време брунтното трудово възнаграждение на уволнения работник или служител, без да получава в замяна работната му сила, а от друга страна, за да не се злоупотребява от работника или служителя, който може да предпочете да не си търси работа, разчитайки на обезщетението от бившия си работодател. Макар да не е казано изрично в закона, при срочните трудови договори, когато срокът им изтича след по-малко от 6 месеца след датата на уволнението, това ще бъде и максималният срок на обезщетението, защото след изтичането му, оставането без работа няма да е в причинна връзка с незаконното уволнение, т. е. ще липсва една от предпоставките за уважаване на иска.

4. Ред и срокове за предявяване на иска по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ

Искът за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ може да бъде самостоятелно предявен или обективно съединен с иска по чл. 344, ал. 1, т. 1 КТ за признаване на уволнението за незаконно и неговата отмяна или с иска по чл. 344, ал. 1, т. 2 КТ за възстановяване на предишната работа. Обикновено искът по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ се предявява едновременно с останалите искове, свързани с оспорването на законността на уволнението. В този случай възниква въпросът какъв е характерът на обективното съединяване на тези искове – кумулативно или евентуално. От отговора на този въпрос ще зависи дали съдът е длъжен да се произнесе по акцесорния иск, в случай че отхвърли главния. При евентуалното съединяване на исковете произнасянето на съда по евентуалния иск е обусловено от уважаването или отхвърлянето на главния иск, докато при кумулативното съединяване съдът е обвързан да се произнесе с решение по всеки един от тях и отхвърлянето на главния иск за обявяването на уволнението за незаконно и неговата отмяна ще има за своя последица неоснователност на акцесорния иск за обезщетение по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ, но не и произнасяне

по него. В трудовоправната теория се приема, че съединяването на тези искове е евентуално, защото искът за признаване на уволнението за незаконно и неговата отмяна по чл. 344, ал. 1, т. 1 КТ, съответно – искът за възстановяване на предишната работа по чл. 344, ал. 1, т. 2 КТ играят ролята на главен иск спрямо иска за обезщетение по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ, който е акцесорен, тъй като признаването на уволнението за незаконно е преюдициален въпрос по отношение на обезщетението и от изхода на делото по главния иск се обуславя и решението по евентуалния (акцесорния) иск за обезщетение (Василев 1997: 527; Мръчков 2018: 1079). Обратното становище се застъпва в трайната съдебна практика – а именно, че съединяването на исковете по чл. 344, ал. 1, т. 1-3 КТ е кумулативно, а не евентуално и съдът винаги дължи произнасяне и по съединения иск по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ². На същото мнение е и доц. Таня Градинарова. Тя подкрепя така застъпеното становище с аргумента, че всеки един от исковете по чл. 344, ал. 1, т. 1-3 КТ има за предмет различно по характер и предпоставки спорно материално право и ищецът не е длъжен да ги предяви едновременно, но ако реши да го направи, той „кумулира защитата си срещу незаконно уволнение, като постига процесуална икономия и бързина“ (Градинарова 2020: 112). Струва ми се по-логично и по-издържано от юридическа гледна точка именно това второ становище.

Все пак не е задължително искът по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ за обезщетение да бъде предявен заедно с исковете по т. 1 или по т. 2 на същия член. Възможно е той да бъде предявен в един по-късен момент. Възможна е дори хипотезата, при която работодателят по своя инициатива или по искане на работника или служителя е отменил заповедта си за уволнение до предявяването на иска пред съда или след това със съгласие на работника или служителя, каквато възможност вече дава променената редакция на чл. 344, ал. 2 КТ (в сила от 01.07.2024 г.). В посочените две хипотези уволнението е признато за незаконно и отменено не от съда, а от самия работодател, следователно пак е налице необходимата предпоставка (решен е преюдициалният въпрос относно законността на уволнението) и работникът може да предяви иск по чл. чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ за обезщетение за вредите вследствие на оставането си без работа поради незаконното уволнение, ако не получи доброволно плащане от работодателя.

² Решение №6/2014 г. на ВКС, IV г. о.; Решение №52/2014 г. на ВКС, IV г. о.; Решение №261468/2020 г. на СГС и др.

В този случай, а и въобще когато искът по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ се предявява отделно и самостоятелно, възниква въпросът в какъв срок може да се предяви той. Отговорът на този въпрос предполага отговор на други два въпроса, а именно: първо, какъв е срокът на давността – двумесечен по чл. 358, ал. 1, т. 2 КТ или тригодишен по чл. 358, ал. 1, т. 3 КТ; и второ – от кой момент започва да тече тази давност.

По отношение на първия въпрос – кой от двата давностни срока да се приложи, може да има различно тълкуване. От една страна, изхождайки от систематичното място на иска за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение – а именно в глава XVI „Прекратяване на трудовото правоотношение”, раздел IV „Защита срещу незаконно уволнение”, може да се направи изводът, че към него се прилага по-кратката двумесечна давност по чл. 358, ал. 1, т. 2 КТ, тъй като съгласно посочената разпоредба това е срокът за исковете „за прекратяване на трудовото правоотношение“. В този смисъл разсъждава ВКС в Тълкувателно решение №1/2014 г.

От друга страна, според проф. Атанас Василев самият иск не цели оспорване на уволнението и отмяната му, а е за парично обезщетение, затова към него следва да се приложи тригодишната давност по чл. 358, ал. 1, т. 3 КТ (Василев 1997: 545). В същия смисъл е и застъпеното от проф. Васил Мръчков становище, въпреки че той не го аргументира (Мръчков 2018: 697). Присъединявам се към изказаното от цитираните автори мнение. Смятам, че искът за обезщетение по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ, макар и предполагащ незаконно уволнение, не е иск за прекратяване на трудовото правоотношение, а за определена парична престация, предназначена да обезщети причинените с уволнението вреди, и следователно попада в категорията „всички останали трудови спорове“ и към него трябва да се приложи тригодишната давност по чл. 358, ал. 1, т. 3 КТ.

По отношение на втория въпрос – от кой момент започва да тече давностният срок, също има различно тълкуване и в доктрината, и в съдебната практика. Едни автори застъпват становището, че давностният срок започва да тече от обявяване на уволнението за незаконно и неговата отмяна, докато други – че давностният срок започва да тече от извършване на уволнението. Така например проф. Атанас Василев приема, че давността започва да тече от отмяната на уволнението като незаконно, защото основателността на този иск е обусловена от признаването му за незаконно и преди отмяната му вземането още не

е изискуемо (Василев 1997: 545; Василев 2013: 1125). На обратното становище е проф. Васил Мръчков, който пише, че ако уволненият работник или служител е пропуснал да предяви иска по чл. чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ заедно с иска по чл. 344, ал. 1, т. 1 или с този по т. 2, то той може да го направи „в отделно съдебно производство в срока по чл. 358, ал. 1, т. 3 КТ – в 3-годишен срок от датата на уволнението (к.м. – Р. К.)“ (Мръчков 2018: 697).

По този въпрос е налице и противоречива съдебна практика, в т.ч. и на ВКС, поради което е образувано тълкувателно дело. В подкрепа на становището, че давността започва да тече от признаването на уволнението за незаконно са някои съдебни решения, напр. Решение №641 от 21.10.2010 г. на ВКС по гр. д. №923/2009 г., III г. о., ГК, докладчик съдията Надя Зяпкова. В него се казва: „Съгласно чл. 358, ал. 2, т. 2 КТ срокът започва да тече от деня, в който правото, предмет на иска е станало изискуемо или е могло да бъде упражнено (...) изискуемостта на вземането за обезщетение по чл. 225, ал. 1 КТ настъпва в момента, в който с влязло в сила съдебно решение уволнението на работника или служителя е признато за незаконно. От този момент за незаконно уволнения работник или служител започва да тече тригодишния давностен срок за предявяване на иска за обезщетение по чл. 225, ал. 1 КТ“.

Обратното становище се застъпва в Решение №387 от 27.10.2011 г. на ВКС по гр. д. №1317/2010 г., IV г. о., ГК, докладчик съдията Владимир Йорданов. В това решение ВКС приема, че „в деня на уволнението работникът може да търси обезщетение за оставането си без работа в резултат на незаконното уволнение на основание чл. 225, ал. 1 КТ включително и по съдебен ред, като предяви иска по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ...“

В подобен смисъл е и застъпеното становище в Тълкувателно решение №3 от 19.III.1996 г. по гр. д. №3/95 г., ОСГК, докладчик съдията Кръстю Яначков. Въпреки че предмет на това тълкувателно решение са лихвите върху обезщетението по чл. 225, ал. 1 КТ, Върховният съд обсъжда и началния момент на давността на този иск. В Тълкувателното решение се казва: „В хипотезата на чл. 225, ал. 1 КТ вземането за обезщетение възниква в момента на уволнението, признато за незаконно и отменено... Искът по чл. 344, ал. 1, т. 1 КТ е конститутивен. Конститутивното действие на решението, с което този иск се уважава, важи с обратна сила, т.е. уволнението се счита за незаконно към момента на извършването му“. Това дава основание на

съда да приеме, че и искът по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ също има обратно действие, от момента на извършване на уволнението.

Склонна съм да подкрепя второто становище. Началният момент на давността започва да тече от момента, в който искът може да бъде предявен, а това е моментът на прекратяване на трудовото правоотношение. Основателността на иска, с която аргументира становището си проф. Атанас Василев, не трябва да се смесва с допустимостта му.

Всъщност въпросът тук е от кой момент могат да се считат за настъпили вредите от незаконното уволнение, за да може да се търси обезщетение за тях. Смятам, че това е моментът на извършване на уволнението. От този момент се прекратява трудовото правоотношение и уволненият работник или служител губи трудовите си доходи. От този момент той търпи вреди от незаконното уволнение. А за какъв период точно е останал без работа и без трудово възнаграждение е въпрос, свързан с размера на това обезщетение, но не и с неговата изискуемост.

5. Съотношение на обезщетението по чл. 344, ал. 1, т. 3 КТ с други видове обезщетения за оставане без работа и с обезщетението за безработица по чл. 54а КСО

Обезщетението за оставане без работа поради незаконно уволнение не може да се кумулира с обезщетенията за неспазено предизвестие по чл. 220 КТ и за оставане без работа поради уволнение на определени основания по чл. 222, ал. 1 КТ, защото всички те предполагат законно уволнение (Средкова 2011: 496)¹. Същото важи и за кумулирането на обезщетението за оставане без работа поради незаконно уволнение с обезщетението за прекратяване на трудовото правоотношение поради болест по чл. 222, ал. 2 КТ. В последния случай се предполага законно уволнение на основание чл. 325, ал. 1, т. 2 КТ или чл. 327, ал. 1, т. 1 КТ. Няма как искът за оставане без работа поради незаконно уволнение да се кумулира с иск за обезщетение за законно уволнение на определени основания, защото уволнението или е законно, или е незаконно.

¹ В текста е допусната печатна грешка, като е посочен чл. 221, ал. 1 КТ, която касае друг вид обезщетение, всъщност става въпрос за чл. 222, ал. 1 КТ.

Що се отнася до възможността за кумулиране на обезщетението за оставане без работа поради незаконно уволнение по чл. 225, ал. 1 и 2 КТ с обезщетението за безработица по чл. 54а КСО, то също е недопустимо. Макар и платими от различни лица – в първия случай от работодателя, а във втория от Бюрото по труда, двете обезщетения имат едно и също основание – оставането без работа и кумулирането им би надхвърлило обезщетителния ефект и би довело да неоснователно обогатяване на работника или служителя. Ето защо в чл. 54е КСО е предвидено възстановяване на обезщетението за безработица дори когато то е добросъвестно получено, за периода, за който безработното лице е получило обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение, определено съгласно нормативен акт.

Заклучение

Искът за обезщетение за оставане без работа поради незаконно уволнение е едно от най-важните правни средства за защита, които законът предоставя на незаконно уволнения работник или служител. Това е така, защото с него се обезщетяват вредите от липсата на трудово възнаграждение за определен период от време след незаконното уволнение, а трудовото възнаграждение обикновено е основният, а много често и единственият източник на средства за издръжка на работника или служителя и неговото семейство.

Този иск поставя редица въпроси в теорията и в практиката, част от които са спорни и нямат еднозначен отговор. В предходните редове беше направен опит да се отговори на тези въпроси, като се анализира правната уредба през призмата на юридическите и логическите аргументи.

Използвана литература:

1. Василев, Ат. (1997). Трудово право. Бургас: БСУ.
2. (Vasilev, At. (1997). Trudovo pravo. Burgas: BSU)
3. Василев, Ат. – В: Мръчков, В., Кр. Средкова, Ат. Василев. (2013). Коментар на Кодекса на труда. София: Сиби.
4. (Vasilev, At. – V: Mrachkov, V., Sredkova, Kr. & Vasilev At. (2013) Komentar na Kodeksa na truda. Sofia: Sibi)
5. Градинарова, Т. (2020). Обективното съединяване на иски

за защита срещу незаконно уволнение. // Проблеми на трудовото и осигурителното право. Сборник от Национална научна конференция в памет на проф. Атанас Василев. София: ИК на УНСС.

6. (Gradinarova, T. (2020). Obektivnoto saedinyavane na iskove za zashtita sreshtu nezakonno uvolnenie. // Problemi na trudovoto i osiguritelnoto pravo. Sbornik ot Natsionalna nauchna konferentsiya v pamet na prof. Atanas Vasilev. Sofia: IK na UNSS)

7. Мръчков, В. (2018). Трудово право. София: Сиби.

8. (Mrachkov, V. (2018). Trudovo pravo. Sofia: Sibi)

9. Средкова, Кр. (2011). Трудово право. Специална част. Дял I Индивидуално трудово право. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

10. (Sredkova, Kr. (2011). Trudovo pravo. Spetsialna chast. Dyal I Individualno trudovo pravo. Sofia: UI “Sv. Kl. Ohridski”)

За контакти:

Доц. д-р Райна Койчева
Катедра „Частноправни науки“,
ЮФ на УНСС,
r.koycheva@unwe.bg

НОВИ ПРАВИЛА ПРИ ИЗПЛАЩАНЕТО НА ТРУДОВИ ВЪЗНАГРАЖДЕНИЯ

Доц. д-р Андрей Александров

*Институт за държавата и правото при Българската академия
на науките, Югозападен университет „Неофит Рилски“*

NEW RULES FOR THE PAYMENT OF LABOUR REMUNERATIONS

Assoc. Prof. Andrey Alexandrov, PhD

*Institute for the State and the Law - Bulgarian Academy of Sciences,
Southwestern University “Neofit Rilski”*

Резюме: Правният режим на трудовото възнаграждение (неговите компоненти, определяне, изменение и изплащане, извършването на удържки и т.н.) поставя редица практически проблеми. Затова и той се отличава с относително висока законодателна динамика, която в последните две години е свързана най-вече със стремежа към ограничаване на работата в „сивия“ сектор, т.е. пресичане на порочните практики възнагражденията да се изплащат в брой с цел „спестяване“ на данъци и осигуровки. Увеличаването на относителния дял на банковите разплащания прави движенията на сумите проследими и е своеобразна гаранция за отчетността им. Целта на настоящото изследване е да се потърси отговор на въпроса достатъчно ефективна ли е провежданата законодателна политика и в състояние ли е да реши съществуващите проблеми.

Ключови думи: трудови възнаграждения, плащане в брой, банков превод.

Abstract: *The legal regime of labour remuneration (its components, determination, modification and payment, making deductions, etc.) poses a number of practical problems. That is why it shows relatively high legislative dynamic, which in the last two years is mostly connected with the desire to limit work in the “gray” sector; i.e. curbing the vicious practice of paying salaries in cash in order to “save” taxes and social insurances. The increase in the relative share of bank payments makes the movements of the amounts traceable and is a kind of guarantee for their accountability. The purpose of the present study is to seek an answer to the question whether the imple-*

mented legislative policy is effective enough and whether it is able to solve the existing problems.

Key words: *labour remunerations, cash payments, bank transfers.*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.86>

Въведение

Трудовото възнаграждение е сред най-важните и често изследвани в българската правна литература институти на трудовото право (Радоилски 1948 (2008); Мингов 2007; Мръчков 2009; Андреева 2018; Тодорова 2024 и др.) и това е лесно обяснимо. Доколкото трудовото възнаграждение е основен, а често и единствен доход и средство за издръжка на работниците и служителите и техните семейства, без съмнение тези въпроси са от екзистенциално значение за полагащите наемен труд лица. Тяхната мотивация за работа обикновено се състои преимуществено в трудовото възнаграждение. От гледна точка на работодателите изплащаните трудови възнаграждения са най-голямото перо в разходите за труд, от което в голяма степен зависят стопанската ефективност на дейността на предприятието, себестойността на произвежданата продукция и крайните финансови резултати.

Законодателните промени в разглежданата материя от 2023 г. насам бяха свързани най-вече със стремежа към ограничаване на работата в „сивия“ сектор, т.е. пресичане на порочните практики възнагражденията да се изплащат в брой с цел „спестяване“ на данъци и осигуровки. Увеличаването на относителния дял на банковите разплащания прави движенията на сумите проследими и е своеобразна гаранция за отчетността им.

Още в самото начало следва да се отбележи, че България е страна по Конвенция №95 на МОТ относно закрилата на работната заплата, приета през 1949 г. и ратифицирана с Указ №161 на Президиума на Народното събрание от 02.07.1955 г. Съгласно изискванията на Конституцията Конвенцията е обнародвана в Държавен вестник, бр. 37 от 09.05.1997 г. Нейната основна цел е да гарантира реалното получаване на трудовите възнаграждения от работниците и служителите. Конвенцията предвижда, че работната заплата се изплаща пряко на работника (т.е. лично), по правило – в брой, в работни дни и на работното място или близо до него. Работната заплата се изплаща

на редовни интервали. Плащане чрез банков или пощенски чек или пощенски запис се допуска в случаите, когато плащането в този вид е обичайно или необходимо или когато, макар и да не е предвидено, работникът е съгласен с това. Българският законодател изглежда възприе идеята, че в настоящите икономически и политически условия у нас плащането по банков път се явява необходимо и е в интерес на полагащите наемен труд лица. Буквалното тълкуване на текста на Конвенцията допуска това, но само ако са създадени необходимите гаранции, че работниците и служителите няма да търпят негативи от въведените нови правила за изплащане на трудовите възнаграждения (виж по-подробно Александров, 2019).

Предвид ограничения обем и целите на настоящото изложение тук няма да бъде анализиран в цялост режимът на изплащане на трудовото възнаграждение, а ще бъде обърнато внимание само на новите законодателни решения, приети през 2023 г. и 2024 г. (за тях вж. също Василева 2023; Цокова 2023; Дичева 2023) Като цяло те могат да се оценят положително на концептуално ниво, но за съжаление страдат от несъвършенствата на съвременния български законодателен процес, за които ще стане дума по-долу.

I. Изменения в различни нормативни актове, свързани с изплащането на трудовите възнаграждения

A) Промени в Закона за ограничаване на плащанията в брой (ЗОПБ)

От миналата година насам цитираният закон претърпя промени на два пъти в частта, уреждаща изплащането на трудови възнаграждения. Преди това той предвиждаше единствено, че уредбата не се прилага за изплащането на трудови възнаграждения по смисъла на Кодекса на труда.

С влезлите в сила от 1 септември 2023 г. промени Законът за ограничаване на плащанията в брой разшири приложното си поле и към някои трудови възнаграждения. В разпоредбата на чл. 3, ал. 1, т. 3 ЗОПБ беше предвидено, че плащанията на територията на страната се извършват само чрез превод или внасяне по платежна сметка,¹

¹ „Платежна сметка“ е сметка, водена на името на един или повече ползватели на платежни услуги, използвана за изпълнението на платежни операции (§ 1, т. 32 от ДР на ЗПУПС).

когато са трудови възнаграждения по смисъла на Кодекса на труда, изплащани от работодатели със 100 или повече наети лица, с изключение на лицата, с които е сключен трудов договор за краткотрайна сезонна селскостопанска работа по реда на чл. 114а КТ.

Предвиденото изключение беше подразбиращо се: при трудовия договор за краткотрайна сезонна селскостопанска работа трудовото възнаграждение се изплаща лично на работника срещу разписка в края на работния ден (чл. 114а, ал. 5 КТ). Предвид обичайно не особено високия размер на тези възнаграждения, би било неоправдано въвеждането на изискване те да се изплащат задължително по банков път.

Важно е да се отбележи, че критерият, по който се въведе задължението за плащане по банков път, в случая не е размерът на сумата (каквото е основният принцип на Закона за ограничаване на плащанията в брой), а числеността на наетия от конкретен работодател персонал. Ако предприятието е с по-малко от 100 работници и служители, остана в сила общото правило, че възнагражденията могат да се изплащат в брой. Като че ли при обсъжданията в Парламента и развилите се обществени дискусии акцентът се поставяше основно върху практическите проблеми, които биха възникнали в по-малки населени места, където работещите може да се окажат затруднени да изтеглят възнагражденията си. Без съмнение това е съществен въпрос, но далеч не изчерпва темата. Няма логична причина да се допуска изплащането на високи като размер трудови възнаграждения в брой само защото работодателят има нает персонал под 100 работници и служители, а да е задължително плащането по банков път на минимални трудови възнаграждения, обусловено единствено от общата численост на персонала.

Практиката скоро се сблъска и с други неясноти, например допустимо ли е работодател на над 100 работници да изплаща в брой обезщетението за командироване. Видно от буквалното тълкуване на чл. 270, ал. 4 КТ във връзка с чл. 3, ал. 1, т. 3 ЗОПБ ограничението за плащане в брой се отнася за трудовите възнаграждения. Командировъчните пари са предвидени в чл. 215 КТ, а разпоредбата е озаглавена „Обезщетение при командировка“, т.е. това плащане е различно от трудовото възнаграждение. Следователно няма законова забрана то да бъде извършено в брой, разбира

се, ако не надвишава 10 000 лв., колкото е общият праг за допустимите плащания в брой.²

Втората спомената промяна в Закона за ограничаване на плащанията в брой беше приета през август 2024 г. Измененията бяха гласувани чрез Преходните и заключителни разпоредби на ЗИД на Закона за счетоводството – една наложила се в последните години порочна практика на българския законодател, от която, както по всичко изглежда, няма перспектива скоро да бъдем спасени. Защо тази законодателна практика създава огромна правна несигурност е говорено неведнъж. Във все по-обезпокоително голям брой случаи важни промени в трудовото (а и не само) законодателство се „прокарват“ с ПЗР на други нормативни актове, които имат малко (или нищо) общо с изменяната материя. Това ги прави трудно проследими за адресатите си и – което може би е още по-лошо – често напълно немотивирани. Такива промени нерядко се „раждат“ между първо и второ четене на законопроект в пленарната зала, без да са били обект на обществено обсъждане и без да е ясна оценката на въздействието им (вж. също Средкова 2015).

Разглежданият случай е от този вид. В първоначалния проект на ЗИД на Закона за счетоводството не бяха предвидени никакви изменения в Закона за ограничаване на плащанията в брой. Едва между първо и второ четене на законопроекта се появява предложението (което в крайна сметка е и прието) разпоредбата на чл. 3, ал. 1, т. 3 ЗОПБ да придобие настоящата си редакция, според която плащанията на територията на страната се извършват само чрез превод или внасяне по платежна сметка, когато са трудови възнаграждения по смисъла на Кодекса на труда, изплащани от работодатели със 100 или повече наети лица, с изключение на:

- а) лицата, с които е сключен трудов договор за краткотрайна сезонна селскостопанска работа по реда на чл. 114а;
- б) лицата, получили разрешение за сезонен работник по смисъла на Закона за трудовата миграция и трудовата мобилност;
- в) лицата от трети държави, с които е сключен трудов договор

² Вероятно поради оживените дискусии в края на миналата година и техния медиен отзвук в практиката често се среща объркването, че общото ограничение на ЗОПБ е 5 000 лв. Това беше предложение на Министерството на финансите като мярка срещу сивата икономика, което в крайна сметка не беше прието от Народното събрание и се запази съществуващият праг от 10 000 лв.

на основание чл. 24и от Закона за чужденците в Република България – за срок до три месеца след издаване на документ за пребиваване.

Мотивите на вносителите на предложението са толкова кратки, че могат да бъдат цитирани в цялост³: *„Работодатели, които наемат чужденци от трети страни, не могат да отговорят на изискванията на чл. 3, ал. 1, т. 3 от Закона за ограничаване на плащанията в брой поради това, че повечето чужденци, които се наемат, не разполагат с банкови сметки както в България, така и в страната на произход. Работодателите, които имат повече от 100 наети лица, може да имат както сезонни, така и целогодишно наети чужденци. Редът за получаване на разрешително и за издаване на банкова сметка е идентичен и в двата случая. Процедурата трае около 3 месеца. Чужденците в този период имат право да работят, но не може да получават възнагражденията си на основание чл. 3, ал. 1, т. 3, защото нямат банкови сметки. Издаването на банкова сметка за сезонни работници ще създава административна тежест на банките. Тъй като процедурата по издаване на банкова сметка и за тях също трае около 3 месеца, а разрешителното за сезонна работа е от 3 до 9 месеца, т.е. лицето ще може да използва сметката за много кратък период или въобще няма да може да използва. Предложението добавя и „лицата от трети държави, с които е сключен трудов договор на основание чл. 24и от Закона за чужденците в Република България – за срок до три месеца след издаване на документ за пребиваване“, за да може тези лица, докато си получат банковите сметки, да могат в брой да получават възнагражденията си.“*

Така представените мотиви достатъчно ясно разкриват целта на предложените изменения, които вече са и част от действащото ни законодателство. Безсилието да бъде ускорена процедурата по разкриване на банкова сметка на чужденеца е довело до резултата да му се заплаща възнаграждение в брой, за да не се налага да се открива сметка. Очевидно не е толкова важно, че това „изключение от изключението“ влиза в разрез с общата законова кон-

³ Оригиналният текст на предложението е достъпен на: <https://www.parliament.bg/bg/bills/ID/165592>, вж. Предложения между първо и второ гласуване; №3. Входящ номер: 50-454-04-31 от дата 06.08.2024 г.

цепция за „изсветляване“ на доходите чрез превеждането им по банков път.⁴

Що се отнася до рисковете за работодателите, ако се отклонят от разглежданите правила и пристъпят към изплащане на трудови възнаграждения в брой в нарушение на чл. 3, ал. 1, т. 3 ЗОПБ, отговорът се съдържа в административнонаказателните разпоредби на закона: който извърши или допусне извършването на нарушение на чл. 3, се наказва с глоба в размер 25 на сто от общия размер на направеното плащане – ако е физическо лице, или с имуществена санкция в размер 50 на сто от общия размер на направеното плащане – ако е юридическо лице. При повторно нарушение размерът на глобата е 50 на сто от размера на направеното плащане, а на имуществената санкция – 100 на сто от размера на направеното плащане.

Актовете за установяване на нарушенията по този закон се съставят от органите на НАП, а наказателните постановления се издават от изпълнителния директор на НАП или от оправомощени от него длъжностни лица. Съставянето, издаването, обжалването и изпълнението на наказателните постановления се извършват по реда на Закона за административните нарушения и наказания.

Б) Промени в Закона за платежните услуги и платежните системи (ЗПУПС), свързани с правната уредба на трудовото възнаграждение

С новия чл. 120а от Закона за платежните услуги и платежните системи, в сила от 01.09.2023 г., се предвижда титулярите да не заплащат такса за обслужване към банката, в която е открита т. нар. „сметка за основни операции“ по чл. 118 от същия закон, когато сметката се използва за превод на трудово възнаграждение.

Всъщност освобождаването от такси засяга по-широк кръг субекти. Според чл. 120а ЗПУПС когато по сметка за основни операции по чл. 118 се извършват операции по нареждане на титуляря,

⁴ Промените са в сила от 06.07.2024 г. (когато влиза в сила и по-голямата част от ЗИД на Закона за счетоводството), което е поредният законодателен абсурд. Ако между 06.07.2024 г. и 27.08.2024 г. (датата на обнародване на ЗИД на Закона за счетоводството) работодател с над 100 наети работници и служители е изплащал в брой трудови възнаграждения на сезонни и други работници от трети страни, той е бил в нарушение на действащата към този момент уредба. Дали придаването на обратна сила на закона санира такива нарушения може би е въпрос, на който ще отговорят бъдещата административна и съдебна практика.

включително и теглене на суми в брой, за тях не се заплащат такси, когато са за сметка на получени средства от трудови възнаграждения, пенсии, помощи и обезщетения по социалното осигуряване и социалното подпомагане, стипендии за ученици, студенти и докторанти. Сметката за основни операции по чл. 118 се обслужва безплатно, когато по сметката постъпват и се съхраняват посочените средства и лихвите върху тези средства. Правилото не се прилага за теглене на суми чрез терминални устройства АТМ и ПОС на банки, различни от обслужващата банка.

Идеята беше работниците и служителите да не търпят негативите от задължителното плащане по банков път, т.е. да се натоварят с банкови такси, често съставляващи част от възнаграждението им, която далеч не е пренебрежима (най-вече при заплати в размер на или малко над минималната работна заплата за страната). Като концепция промяната без съмнение заслужава подкрепа, но като изпълнение има още много какво да се желае от нея. Въпреки че от цитирания текст на чл. 120а ЗПУПС не може да се направи извод, че е задължително по сметката да постъпват само доходи от трудово възнаграждение, пенсии и пр., търговските банки в страната възприеха това тълкуване. Освен че по този начин се стеснява приложното поле на безплатно обслужваните сметки, липсват и гаранции, че банките няма да „компенсират“ пропуснатите си печалби от тези сметки чрез повишаване на други такси за клиентите си. Изобщо, налице е едно добро намерение, но за жалост със съмнителна реализация.

В) Промени в Кодекса на труда във връзка с изплащането на трудовите възнаграждения

И Кодексът на труда беше изменян на два пъти за по-малко от две години в частта относно изплащането на трудовите възнаграждения. През лятото на 2023 г. беше въведено правилото, че когато се изплаща трудово възнаграждение от работодател по чл. 3, ал. 1, т. 3 от Закона за ограничаване на плащанията в брой, изплащането му се извършва само чрез превод или внасяне по платежна сметка в посочена от работника или служителя банка в страната (нова ал. 4 на чл. 270 КТ), за което вече стана дума по-горе.

В последните дни на 2023 г. разпоредбата на чл. 270 КТ отново претърпя промени. Те пък бяха направени чрез Преходните и заключителни разпоредби на ЗИД на Данъчно-осигурителния про-

цесуален кодекс.¹ Възможността трудовото възнаграждение да се превежда на влог в посочена от служителя банка беше заменена с превод по платежна сметка. Направено беше и още едно отстъпление от „безплатността“ на платежната сметка, която и без това е твърде условна (вж. предходната точка). Разбира се, случаите, при които платежната сметка на работника или служителя е извън страната, вероятно няма да са често срещани, но измененията сякаш потвърждават една вече ясно уловима тенденция. Тезата, че изплащането на трудовите възнаграждения по банков път няма да засегне негативно работниците и служителите, е по-скоро политическо обещание, отколкото изпълнена в правни норми законодателна концепция.

II. Обобщение

Самоцелната критика на едно или друго законодателно решение обикновено е безсмислена, ако не се предлагат способности за подобряването му. А когато една заложена в уредбата концепция е правилна и заслужава подкрепа, това следва да бъде признато и отчетено.

Без съмнение „изсветляването“ на доходите е единствено верният път към икономически растеж и просперитет. В този смисъл е разумно плащането на трудовите възнаграждения да става преимуществено електронно. Нищо не обяснява обаче защо производствено предприятие с персонал от над 100 работници и служители с относително ниски възнаграждения трябва да плаща по банков път, а компания в IT сектора, чиито служители са в пъти по-високо платени, но са по-малко на брой, може да изплаща възнагражденията и в брой. Не ми се струва оправдано и начинът на изплащане на трудовото възнаграждение да се поставя в зависимост от националността на служителя. *De lege ferenda*

⁵ В актуалната си редакция разпоредбите на чл. 270, ал. 3 и 4 КТ гласят (промените са отбелязани с удебелен шрифт):

(3) Трудовото възнаграждение се изплаща лично на работника или служителя по ведомост или срещу разписка или по писмено искане на работника или служителя – на негови близки. По писмено искане на работника или служителя трудовото му възнаграждение се превежда **по негова платежна сметка. В случай че платежната сметка е извън страната, таксите за паричния превод са за сметка на работника или служителя.**

(4) Независимо от ал. 3, когато се изплаща трудово възнаграждение от работодател по чл. 3, ал. 1, т. 3 от Закона за ограничаване на плащанията в брой, изплащането му се извършва само чрез превод или внасяне по платежна сметка на работника или служителя. **В случай че платежната сметка е извън страната, таксите за паричния превод са за сметка на работника или служителя.**

би следвало да се въведе задължителното плащане по банков път на всички трудови възнаграждения, като евентуално се допусне изключение за ниски суми като възнагражденията по договорите по чл. 114а КТ, за които не биха били оправдани разходите за банкови трансфери.

Използвана литература:

1. Александров, А. (2019). Коментар на Конвенциите на МОТ относно трудовото възнаграждение, ратифицирани от Република България. // 100 години Международна организация на труда и България. Условия на труда. Международни трудови норми. София: Труд и право, с. 121-146.

2. (Aleksandrov, A. (2019). Komentar na Konventsiite na MOT otnosno trudovoto vaznagrazhdenie, ratifitsirani ot Republika Bulgaria. // 100 godini Mezhdunarodna organizatsia na truda i Bulgaria. Uslovia na truda. Mezhdunarodi trudovi normi. Sofia: Trud i pravo, s. 121-146)

3. Андреева, А. (2018). Субективното право на трудово възнаграждение – традиции и актуални законодателни решения. // Известия, Варна: Наука и икономика, том 62, №1, с. 23-39.

4. (Andreeva, A. (2018). Subektivnoto pravo na trudovo vaznagrazhdenie – traditsii i aktualni zakonodatelni reshenia. // Izvestia, Varna: Nauka i ikonomika, tom 62, №1, s. 23-39)

5. Василева, М. (2023). Нови моменти при изплащането на трудовото възнаграждение, след последните промени в Кодекса на труда от 1 август 2023 година. // Труд и право, №8, с. 5-11.

6. (Vasileva, M. (2023). Novi momenti pri izplashtaneto na trudovoto vaznagrazhdenie, sled poslednite promeni v Kodeksa na truda ot 1 avgust 2023 godina. // Trud i pravo, №8, s. 5-11)

7. Дичева, Т. (2023). Промените в Кодекса на труда от лятото на 2023 г., регламентиращи задължение за изплащане на заплатите по банков път. // Труд и осигуряване, №9 (224), с. 2-4.

8. (Dicheva, T. (2023). Promenite v Kodeksa na truda ot lyatoto na 2023 g., reglamentirashiti zadalzhenie za izplashtane na zaplatite po bankov pat. // Trud i osiguryavane, №9 (224), s. 2-4)

9. Мингов, Е. (2007). Проблеми на правната регламентация на трудовото възнаграждение в българското трудово право. // Съвременно право, №3, с. 29-40.

10. (Mingov, E. (2007). Problemi na pravната reglamentatsia na trudovoto vaznagrazhdenie v balgarskoto trudovo pravo. // Savremenno pravo, №3, s. 29-40)

11. Мръчков, В. Основно и допълнителни трудови възнаграждения. // Трудови отношения 2009. Книга годишник. Ред. Васил Мръчков, София: Труд и право, 2009, с. 496-500.

12. (Mrachkov, V. (2009). Osnovno i dopalnitelni trudovi vaznagrazhdenia. // Trudovi otnoshenia 2009. Kniga godishnik. Red. Vasil Mrachkov, Sofia: Trud i pravo, s. 496-500)

13. Радоилски, Л. (2008). Трудово възнаграждение. София: Институт за социални проучвания, 1948 (нова редакция Васил Радоилски, София: Св. Климент Охридски).

14. (Radoilski, L. 2008. Trudovo vaznagrazhdenie. Sofia: Institut za sotsialni prouchvania, 1948 (nova redaktsia Vasil Radoilski, Sofia: Sv. Kliment Ohridski)

15. Средкова, Кр. (2015). Стари и нови предизвикателства от източниците на трудовото право. // Актуални проблеми на трудовото и осигурителното право. Т. 7 Предизвикателства пред българското трудово законодателство. София: Св. Климент Охридски, с. 24-32.

16. (Sredkova, Kr. (2015). Stari i novi predizvikelstva ot iztochnitsite na trudovoto pravo. // Aktualni problemi na trudovoto i osiguritelnoto pravo. T. 7 Predizvikelstva pred balgarskoto trudovo zakonodatelstvo. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski, s. 24-32)

17. Тодорова, Л. (2024). Трудовоправен наръчник на работодателя (Отношения с персонала от назначаването до уволнението). София: Резон България, с. 209-219.

18. (Todorova, L. (2024). Trudovopraven narachnik na rabotodatelya (Otnoshenia s personala ot naznachavaneto do uvolnenieto). Sofiya: Rezon Bulgaria, s. 209-219)

19. Цокова, П. (2023). Нови правила във връзка с изплащането на трудово възнаграждение по банков път. // Правен съветник на работодателя, № 5 (28), с. 1-4.

20. (Tsokova, P. (2023). Novi pravila vav vrazka s izplashtaneto na trudovo vaznagrazhdenie po bankov pat. // Praven savetnik na rabotodatelya, №5 (28), s. 1-4)

За контакти:

Доц. д-р Андрей Александров
ИДП при Българската академия
на науките,
Югозападен университет
„Неофит Рилски“
a.alexandrov@kambourov.biz

ИНТЕРЕСЪТ НА ДЕЦАТА ПРИ РОДИТЕЛСКИТЕ СПОРОВЕ

Доц. д-р Мария П. Петрова
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“

THE INTEREST OF CHILDREN IN PARENTAL DISPUTES

Assos. Prof. Mariya P. Petrova, PhD
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”

Резюме: Родителските спорове по отношение на всички въпроси, свързани с децата им, през последното десетилетие се превърнаха в задълбочени съдебни битки и извънсъдебни войни. При това, вместо интересът на децата им да бъде водещ, се стига до недопустими, крайни и даже граничещи с абсурда действия и бездействия, които не само че създават предпоставки за родителско отчуждаване, съответно – до конфликт на лоялност, не само че лишават децата от едно нормално детство, но водят и до трайни и невъзстановими травми у децата, с последици за целия им последващ живот. В съзнанието на децата се създават погрешни модели както за междуличностните отношения, така и за междуполовите отношения, за отношенията между членовете на семейството (в тесния и широкия му смисъл), включително за отношенията между родител и дете, братя и сестри, баба, дядо и внуче и т.н. Във всички тези случаи интересът на детето остава на заден план.

Ключови думи: дете, родител, родителски спор, детство, травма

Abstract: Parental disputes regarding all issues related to their children have, over the past decade, turned into in-depth court battles and extrajudicial wars. In this case, instead of the interest of their children being the leading one, unacceptable, extreme and even bordering on absurd actions and inactions are reached, which not only create prerequisites for parental alienation, respectively - to a conflict of loyalty, not only deprive children of a normal childhood, but also lead to permanent and irreparable traumas in children, with consequences for their entire subsequent life. In the minds of children, erroneous models are created for both interpersonal and intersexual relations, for relations between family members (in the narrow and broad sense), including the relations between parent and child, siblings, grandmother, grandfather and grandchild, etc. In all these cases, the interest of the child remains in the background.

Key words: *child, parent, parental dispute, childhood, trauma*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.97>

Въведение

Правната уредба по разглеждането и решаването на родителските спорове, освен в Семейния кодекс (СК)¹, който предвижда материалноправните правила, също така и в Гражданския процесуален кодекс (ГПК)², съдържащ процесуалните правила по съдебните производства по разглеждания вид правни спорове³.

Родителските спорове могат да възникнат между родители, които са във или извън брак, както и между осиновители, които с допускане на осиновяването придобиват качеството на родители с всички произтичащи от това качество права и задължения.

При всички тези случаи, независимо как е възникнала правната връзка между всеки един от родителите и детето, когато родителите не живеят заедно и не могат, а и не искат да се споразумеят, се поражда родителски спор, който може да се реши само от съда при прилагане на нормите на чл. 59, съответно – чл. 142 и 143 от СК⁴: или в производство по развод по исков ред, по реда на чл. 49, ал. 1 от СК, или по реда на чл. 127, ал. 2 от СК.

Все пак има и редки случаи, в които по изключение родителите

¹ В сила от 1 октомври 2009 г. Обн. ДВ, бр. 47 от 23 юни 2009 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 106 от 22 декември 2023 г.

² В сила от 1 март 2008 г. Обн. ДВ, бр. 59 от 20 юли 2007 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 67 от 9 август 2024 г.

³ Преди всичко в част трета, озаглавена „Особени искиви производства“, глава двадесет и шеста, озаглавена „Производство по брачни дела“.

⁴ Независимо че чл. 127, ал. 2 от СК препраща освен към чл. 142 и 143, според мен, неправилно и към чл. 144 от СК, доколкото нормата на последния цитиран член не обхваща случаите на родителски спорове, тъй като материалноправно и процесуалноправно легитимирани да претендират издръжка от своите родители според тази норма са пълнолетните учащи се. С други думи страни по такъв спор, който се решава по реда на чл. 144 от СК, са навършилият пълнолетие учащ се и родителят, от когото той търси издръжка, и затова това не е родителски спор. Друг е въпросът, че пълнолетният учащ се може да предяви иска си срещу двамата си родители и тогава те, в качеството си на двама ответници по спора, помежду си имат по принцип противоречиви интереси и в хода на такова производство между тях може също да възникне спор само защото нямат единомислие как да разпределят помежду си издръжката на ищеца – тяхното пълнолетно учащо се дете.

решават спора си и извън съда, но това е само когато те постигнат извънсъдебно споразумение (включително медиационно споразумение), което при евентуален съдебен процес трябва да бъде утвърдено със съдебен акт – решение на съда (а когато става въпрос за привременни мерки – със съдебно определение). В този случай споразумението, утвърдено от съда, ще доведе до правните последици – гарантиране на изпълнението му, доколкото влязлото в законна сила съдебно решение (респективно – определение) се ползва с изпълнителна сила.

Всяко друго извънсъдебно споразумение няма такава сила и не подлежи на принудително изпълнение. С други думи, в случай че неизпълняващият споразумението родител, продължавайки да има равни права и задължения с другия родител, е възможно (макар това да е укоримо и недобросъвестно поведение) да се отклони от гледането и полагането на грижи за детето си, от издържането му и от останалите си задължения на родител, без да търпи санкции за това, няма как да се начисляват лихви върху неплатените месечни вноски за издръжката на детето, въпреки че такива са били уговорени и т.н. Друг е въпросът, че при неизпълнение на родителските му задължения, нарушаващият споразумението родител може да бъде осъден да заплати издръжка за минало време (но за не повече от една година назад от датата на завеждане на исковата молба, съгласно нормата на чл. 149 от СК).

Някои родители се надяват и даже вярват, че ако заверят при нотариус извънсъдебното споразумение помежду си, то ще им гарантира „спокойствие“ и изпълнение на всичко, което е уговорено в него, включително по въпросите за издръжката на детето или режима на лични отношения, които са уговорили страните, и т.н. И това би било така, но при положение че изпълняват добросъвестно поетите от тях ангажименти, съобразно клаузите на споразумението. Но, както вече беше споменато, споразумението, щом не е утвърдено от съда, не се ползва с изпълнителна сила. Следователно не гарантира нищо. И само въпрос на добра воля е то да се изпълнява според уговореното.

Предмет на настоящото изследване е опит да се изтъкнат най-честите нарушения на родителско поведение, в резултат на което интересът на децата на практика не само че не заема централно място, а напротив – грубо е погазен, при това със значителни вредоносни и трайни последици за тях, без претенции за изчерпателност по тази иначе необятна тема.

Изложение

Родителите по дефиниция са лицата, от които едно дете произхожда или с които по силата на осиновяването е възникнало правотношението „родител – дете“, при което осиновителят се смята за родител (при това независимо от вида на осиновяването: пълно, на основание чл. 101, ал. 1, изр. 1 от СК, или непълно, на основание чл. 102, ал. 1, изр. 2 от СК), а осиновеният – за дете на осиновителя (по отношение на което, независимо че при непълното осиновяване се запазва и връзката му с родителите му по произход, родителските права и задължения преминават у осиновителите и само по изключение, ако последните са в невъзможност да дават издръжка, това задължение се поема от родителите по произход, на основание чл. 102, ал. 2, изр. 1 от СК).

Според легалното определение, дадено в чл. 122, ал. 1 от СК, „Носител на родителски права и задължения по отношение на ненавършилите пълнолетие деца е ВСЕКИ РОДИТЕЛ.“, а според ал. 2 на същия член, „Родителите имат РАВНИ права и задължения, независимо дали са в брак.“⁵.

Не случайно са подчертани със затъмнен и едър шрифт части от цитираните норми от СК. Трябва да е ясно, но на практика изглежда, че не е. На първо място: че кодексът не прави разлика между родителите – използвайки определението „всеки“ родител. На второ място: че кодексът признава равни права и задължения на родителите. На трето място: че не прави разлика между родители, които са във или не са в брак.

Същото е положението и по отношение на упражняването на родителските права и задължения. Според текста на чл. 123, ал. 1, изр. 1 от СК, „Родителските права и задължения се упражняват В ИНТЕРЕС НА ДЕТЕТО от двамата родители ЗАЕДНО И ПООТДЕЛНО“. И не само: в изречение второ на същата алинея е прогласено, че „Когато родителят е действал сам, той е длъжен да уведоми другия родител.“. В случая нормата е императивна и затова не подлежи на преценка от действалия сам родител дали да уведомява, или не, длъжен е. Признато

⁵ Материалноправните правила, приложими към споровете, отнасящи се до отношенията между родителите по отношение на техните ненавършили пълнолетие деца са уредени в глава девета от СК, озаглавена „Отношения между родители и деца“, а процесуалноправните правила – в глава двадесет и шеста от ГПК (вж. предходната препратка).

е също така, че „Упражняването на родителските права и задължения се извършва по общо съгласие на родителите.“ (според чл. 123, ал. 2, изр. 1 от СК), а при разногласие родителите „могат да се обърнат към медиатор или да предявят иск пред районния съд по настоящия адрес на детето, който решава спора след изслушване на родителите, а при необходимост – и на детето“.

Някои права на родителите са регламентирани и като техни задължения⁶ – според чл. 125 и чл. 126 от СК такива са: грижите „за физическото, умственото, нравственото и социалното развитие на детето, за неговото образование и за неговите лични и имуществени интереси“, отглеждането на детето, формирането на възгледите му и осигуряването на образованието му съобразно възможностите им „и в съответствие с нуждите и наклонностите на детето и с цел израстването му като самостоятелна и отговорна личност“, съвместното живеене с детето („освен ако важни причини не налагат да живеят отделно“), осигуряването на постоянен надзор по отношение на малолетното им дете и подходящ контрол на поведението на непълнолетното дете.

С други думи, законодателството е създадо достатъчно ясна и точна правна уредба, която не прави разлика между родителите нито по признак пол, нито по признак семейно положение, нито по правопораждащия факт на възникването на правоотношението „родител – дете“. Затова и двамата родители имат с еднаква значимост роля в изграждането на детето си, при това винаги в негов интерес. И дори когато детето се отглежда само от единия родител, независимо дали защото родителите така са се договорили, или това е по постановен от съда акт (определение за привременни мерки или решение), неотглежданият родител не трябва да се отклонява от своите задължения, нито губи правата си по отношение на детето.

Обратното на това, повечето от отглеждащите родители са твърдо убедени, че изцяло са ангажирани по всички въпроси, касаещи детето, а другият, неотглежданият, родител няма никакви права, пък дори и никакви други задължения освен да участва с пари – издръжка, други плащания за детето. В масовия случай отглежданият родител е уверен,

⁶ Преди всичко в Конституцията на Република България (в сила от 13 юли 1991 г., обн. ДВ, бр. 56 от 13 юли 1991 г., с посл. изм. ДВ, бр. 66 от 6 август 2024 г.), в чл. 47, ал. 1 е прогласено, че „Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата“. Този конституционен принцип е само доразвит и конкретизиран в СК.

че той има право да решава еднолично всички въпроси, свързани с детето, а другият родител не може и няма право да участва при вземането на решения за детето освен ако той не му „позволи“. Или още по-лошо: че другият родител е загубил родителските си права и има само задължения – най-вече материални.

В редица случаи се злоупотребява и с финансовите претенции от страна на отглеждания родител – например: „ще се съглася детето да пътува с теб на почивка, но ако платиш и за мен и аз да дойда с вас“, „ще разреши на детето да пътува със самолет, за да го видиш, но ще ми купиш самолетен билет и на мен, за да го придружа“, „ще си виждаш по-често детето, ако се съ согласиш да си увеличиш сам издръжката (от конкретен казус: от 500 на 1000 евро месечно)“ и т.н. За такова поведение би следвало претендиращият родител да се подведе под наказателна отговорност, ако не беше силното желание на другия родител да си вижда детето и безсилието му от агресивното доминиране на другия. Съгласявайки се с такива условия, всъщност и този родител извършва неправомерно действие, доколкото (в по-мекия вариант на думата) си „купува“ време с детето си, а в по-тежкия – си „купува“ детето, като по този начин детето възприема за норма ненормалното.

Тук е важно да се подчертае, че „неотглеждащ“ родител и „ограничен“ или „лишен“ от родителски права родител не са еднозначни понятия, напротив – те са съвсем различни и отразяват съвсем различни правни качества. Ограничаването или лишаването от родителски права (което обаче не засяга родителските задължения, защото те се запазват) може да се осъществи само с влязла в законна сила съдебно решение. Т.е., предоставяйки упражняването на родителските права на единия родител и определяйки режим на отношения между детето и другия (неотглеждания) родител, съдът НЕ ОГРАНИЧАВА последния, НИТО го ЛИШАВА от правата му на родител.

И затова, когато отглежданият родител не изпълнява или по какъвто и да е начин осуетява изпълнението на режима на лични отношения между детето и другия родител, въпреки постановен от съда акт, при това системно (повече от два пъти), според съдебната практика, неизправният носи наказателна отговорност по смисъла на чл. 182, ал. 2 от Наказателния кодекс (НК)⁷, за което е предвидено наказание „пробация и глоба от две хиляди до пет хиляди лева, а в особено тежки

⁷ В сила от 1 май 1968 г. Обн. ДВ, бр. 26 от 2 април 1968 г., с посл. изм. ДВ, бр. 42 от 14 май 2024 г.

случаи – с лишаване от свобода до шест месеца и глоба от пет хиляди до десет хиляди лева“.

НК все пак е предвидил, че „ако след предупреждение от надлежен орган на властта изпълни решението или отстрани пречките за изпълнението му“, деецът не се наказва, но това освобождаване от наказателна отговорност не се прилага повторно (според ал. 3 на същия член).

Според правилата на СК във всички случаи при упражняване на правата и задълженията си на родител, той няма право „да използва насилие, както и методи на възпитание, които уронват достойнството на детето“ (съгласно чл. 125, ал. 2, изр. 2 от СК).

Какво обаче се случва на практика?

В най-благоприятните случаи родителите решават въпросите, свързани с децата им, по взаимно съгласие, без да воюват помежду си. Някои от тях устно, други в писмена форма. Когато сключват извънсъдебно споразумение, те очертават правилата, към които смятат да се придържат. Но по-късно понякога настъпват промени и разногласия между тях и така се стига неминуемо до спор. Защо?

Споразумението, което родителите сключват, обикновено не е пълно и създава предпоставка за бъдещи спорове между тях, възникват различни тълкувания по текста на споразумението. Например относно издръжката на детето – ако не е указан моментът или начинът на плащане: с конкретен падеж, в брой, по банков път, с пощенски запис или по друг начин. По отношение на режима на лични отношения „родител – дете“: коя е първа или втора седмица от месеца, ако първа седмица е тази, чиито дати са изцяло от новия месец, или седмицата, в която част от седмицата е с дати от предходния месец, а новият започва по средата или в края на седмицата; коя седмица е четна или нечетна – в месеца или в годината; не се прави разлика между четна дата и четна седмица, съответно четен месец; какво означава първата половина на пролетната ваканция, ако тя е нечетен брой дни (очевидно че по средата денят трябва да се раздели преди и след обяд); какво означава родителят да се задължи да взема и води детето от и до дома на другия родител, при положение че другият родител сменя непрекъснато адреса си и не само това, но транспортирането налага повече разходи – за чия сметка да са те и т.н.

В други, отново спадащи към „по-благоприятните“, случаи неотглежданият родител контактува с детето си, макар и доста оскъдно

– най-често по два пъти в месеца, евентуално общо за четири почивни дни в месеца, без при това да му се създават пречки за това. Понякога и за повече дни. Евентуално понякога отглеждащият родител „позволява“ на другия родител да контактува с децата си и по телефона или чрез други съвременни средства и начини на комуникация (чрез социални мрежи, Вайбър, Скайп и др.). Но повечето такива родители, особено ако виждат децата си само за по два уикенда в месеца, задават логичния въпрос „как да бъде добър родител за четири дни в месеца“.

Нередки са случаите обаче, в които единият родител, т.нар. „отглеждащият“ родител, не позволява на другия изобщо да участва в живота на детето. Например забранява на учителите и на директора на допускат другия, „неотглеждащия“, родител до учебното заведение, в което се обучава детето, включително до детската ясла, детската градина, училището, школата по интереси или спортния клуб, образователната школа и т.н. Не позволява другия родител да присъства на празниците на детето и много други ограничения, които рефлектират не само върху неотглеждащия родител, но преди всичко върху детето. В тези случаи самото прекъсване на контакта на детето с другия родител е манипулативно, придружено с различни средства за спечелване на детето на своя страна, с настройване на детето срещу другия родител, използват се различни средства за манипулация, включително запознаване на детето в детайли с начина на протичане на съдебния процес, преиначават се думите на другия родител какво казва за детето и за отношението му към него, внушава се колко лош родител е, щом не живее с детето си и не се интересува от него, купуват се скъпи подаръци, осигуряват се скъпи вещи и развлечения, при което детето става зависимо от отглеждащия родител.

Такива манипулации се извършват и от другия родител отново с цел да привлече детето на своя страна, което народът нарича „подкупване“ или направо „купуване“ на дете.

И в двата случая поведението на родителите е недопустимо.

Съдебната практика изобилства от случаи на отклоняване от посочените законови правила с факта, че има родители, които не зачитат принципа за равенството им с другия родител, смятат, че щом нямат брак или след като са в процес на развод, или вече са се развели, следователно имат повече права. Неведнъж от родители от различни семейства, които даже не се познават помежду си, се чува един и същ вече клиширан израз „нека съдът да реши“ или „няма да дам детето, докато

съдът не се произнесе“, дори изрази като „не искам другия родител да вижда детето МИ/да контактува с детето МИ“ (включително и по телефона, в социалните мрежи или чрез видеоконферентна връзка). Задават въпроса „а не може ли детето въобще да не се вижда с другия родител“, като тук умишлено съм перифразирала иначе дословно предадените думи от реални лица, за да избегна насищане на текста с диференцирането на родителите по половата им идентичност, а оттам и по качеството им „майка“ или „баща“. Защото истината е, че и майките, и бащите правят такива изказвания – в зависимост кой от тях в момента е в позицията на „отглеждащия“ родител. Показателно е също така демонстрираната принадлежност на детето от такива родители – те използват първо лице, единствено число на кратката форма на притежателното местоимение: „мой“ – „ми“, т.е. „детето ми“ вместо „детето ни“, или пълната му форма: „моето дете“ вместо „нашето дете“.

Вещите лица (психолози и психиатри) по назначените от съда експертизи, както и социалните работници, които изготвят становища и социални доклади по делата за родителски спорове, констатираат два страшни от гледна точка на интереса на децата факта.

Първият факт: при констатиран синдром на родителско отчуждаване (parental alienation syndrome – PAS) на детето от неотглеждащия родител, при което експертите дават становище, че не е добре детето да се предостави за отглеждане на същия родител, защото с детето и с родителя трябва да се работи, за да се адаптират един към друг – обикновено се насочват и двамата родители, и детето в център за обществена подкрепа. Но в повечето случаи дейностите, предвидени за работата в такъв център, не са ефективни, защото не се стига до никакви санкции за неизпълняващия програмата родител.

Парадоксът е, че отглеждащият родител изгражда в своя полза следната порочна схема: първо една, две или повече години например всячески препятства контактите на детето с другия родител, междуременно детето се отчуждава, след което съдът не може да предостави упражняването на родителските права на неотглеждащия родител, защото не е в интерес на детето то да се стресира и защото не е адаптирано към родителя, от когото е отчуждено.

Съдебните изпълнители също се оказват безсилни, защото в интерес на детето е то да не бъде разстройвано, а едно предаване по принудителен път на дете от единия на другия родител, макар и в изпълнение на съдебен акт, се оказва на практика невъзможно. И действията на

съдебния изпълнител се свеждат до налагане на глоба на недобросъвестния родител, след което той продължава с неправомерните си бездействия.

Не са изолирани случаите и на инсценирани пред органите на полицията и на прокуратурата случаи на „домашно“ насилие чрез обаждания на телефон 112, подаване на сигнали и жалби. Неотглеждащите родители са стигнали в безсилието си до крайности – да използват видеорегистратори при всяка среща с другия родител, за да се защитят в случай на злоумишлена жалба или сигнал за действие, което те не са извършвали. Обикновено при такива сигнали се инсценира, че другият е викал, крещял, заплашвал, включително с нож или пистолет, боксове и др., дърпал детето или другия родител, опитвал се е да отвлече детето и т.н. След като се установи, че сигналът е лъжлив, обичайно не се налагат никакви санкции, независимо че такива би следвало да се понесат, включително и чрез понасяне на наказателна отговорност от недобросъвестния родител. Но това не се случва поради една-единствена причина и тя е повече от очевидна – изправният родител не цели война, той просто иска да си вижда детето и да участва в живота му. Друг е въпросът, който не е предмет на настоящото изследване, какви правомощия имат полицията и прокуратурата, а също така и съдът и как се осъществяват тези правомощия.

При неизпълнението на режима на лични отношения отново се използват всички възможни манипулации: *„детето е болно и затова не можеш да го вземеш“* (когато всъщност детето не е болно), *„времето е студено, ще разболееш детето“*, *„детето има да учи за контролно, затова не може да дойде при теб“* (когато това въобще не е вярно), *„с детето сме на детски рожден ден, не можеш да го вземеш“*, *„имаме планирано пътуване извън града“*, *„ще го вземеш на петнадесети юни, защото аз смятам, че тогава започва лятото“* (независимо че лятото започва от първи юни и трае през месеците юни, юли и август) и т.н.

Според мнението на специалистите детето се идентифицира с родителя агресор, като се страхува, че ако не е на негова страна, гневът и агресията му ще се прехвърлят върху самото дете, т.е. детето инстинктивно защитава собствената си сигурност

Може би е време да се замислим какви ефикасни механизми са предвидени или по-точно трябва да се предвидят в законодателството, за да се преодолеят такива порочни практики. Нещо повече – да си дадем сметка за последиците от синдрома на родителското отчуждение.

Освен че той оставя траен отпечатък върху психиката на децата, той се отразява на социалните им контакти и умения, засилва се рискът от неконтролируемото и агресивно тяхно поведение, от приобщаването им към неподходяща среда, излагаща ги на алкохолна и/или наркотична злоупотреба и зависимост, девиантно поведение, бягства от училище, от дома им, понижаване на успеха им, спиране на развитието им, пренебрегване на хигиената им, отказване от бъдещите им планове и мечти и много други рискове.

Вторият факт: конфликтът на лоялност. При този втори синдром у детето се развива силно чувство за вина към родителя, с когото не му се позволява да общува. Същевременно с това детето се обърква – то невинаги може да разбере разминаването между това, което то вижда и чувства, и това, което му се внушава. В много от случаите детето изпитва вина и за това, че родителите му са се разделили, най-често „защото не съм ги слушал достатъчно“.

Какво се случва по делата, по които се разглеждат и решават спорове между родителите по отношение на техните ненавършили пълнолетие деца? Предпоства се една възможност за злоупотреба от страна на отглеждания родител, ако той е недобросъвестен в поведението си и отношението си към другия родител, а оттам – и към детето им. Защо? Защото в старанието си да надделее в съдебната битка недобросъвестният родител започва да инсценира факти, които нямат нищо общо с действителността, доказателства, които са умело подготвени преди съдебния процес или в хода му, ангажира свидетели, които нямат преки впечатления или умело изграждат хипотези, за чиято достоверност даже и те не са сигурни, но само защото вярват на привлеклия ги за свидетели родител, дават неистински показания и т.н.

Обикновено родителските спорове се предхождат или съпътстват от съдебни производства по дела за защита от домашно насилие. В много от случаите въобще не се касае за домашно насилие, но доколкото доказването по този характер дела е възможно да се проведе и само въз основа на една декларация, каквато е декларацията по чл. 9 от Закона за защита от домашното насилие (ЗЗДН)⁸, затова и много от делата приключват по очевадно несправедлив начин. Това от своя страна улеснява недобросъвестната страна по родителските спорове и

⁸ Закон за защита от домашното насилие (загл. изм. ДВ, бр. 102 от 2009 г., в сила от 22 декември 2009 г.). Обн. ДВ, бр. 27 от 29 март 2005 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 69 от 11 август 2023 г.

й отваря една широка врата, като, разбира се, улеснява доказването на тезата ѝ в делото по родителския спор.

Потърпевшите обаче са децата – техният интерес не е нито гарантиран, нито защитен. Те стават свидетели на манипулациите, на споровете, на скандалите между родителите, на намесата на полицейските органи, на съдебните битки...

В такава нездравословна обстановка децата започват да развиват и втория синдром – на конфликт на лоялност. Ако детето е малко по възраст, този конфликт е малко по-безболезнен. При по-големите по възраст деца напротив, той е много по-травмиращ и болезнен, защото те вече имат възможност да разграничат истината от лъжата.

Заключение

От изложеното може да се направи обобщеният извод, че интересът на децата, макар и формално гарантиран и защитен от закона, не се зачита с необходимия приоритет преди всичко от самите родители, а в нередки случаи, когато вижданията им са диаметрално противоположни – включително и от социалните работници, и от съда. Правоприлагането обаче не може да поеме цялата отговорност в случай на безотговорно поведение на по-голямата част от спорещите родители по отношение на травмите, които причиняват на децата си, както и тяхната недалновидност за бъдещето на децата им. В някои случаи и социалните работници, и съдът са безпомощни да убедят родителите, че спорейки, вредят най-вече на децата си, но и на самите себе си. За съжаление, няма как да се изолират и случаите на безпощадно настройване на спорещите родители от страна на процесуалните им представители, адвокатите, които в нередки случаи си служат с неморални способности за защита на своите клиенти – някои от тщеславие, за да се изтъкнат като по- или най-добрият (едва ли не единственият добър) адвокат, или от чисто меркантилни цели. Много от родителите упрекват и вещите лица за противоречиви и несъответстващи на действителността експертизи.

Но по този начин родителите, децата, както и широкият кръг на роднините загубват всякакво доверие в правосъдната система, в адвокатите, в социалните служби, в полицията и т.н.

Все пак съдът има решаваща роля при разглеждането на родителските спорове и постановяването на съдебните актове по тях. И тук е уместно да си припомним незагубилото своята относимост и значи-

мост, както и приложение Постановление №1 от 12 ноември 1974 г. по гр. д. №3/1974 г. на Пленума на Върховния съд, с което старата ни върховна съдебна инстанция още преди половин век е дала тълкувания и указания по въпросите за упражняването на родителските права при развод, за мерките по това упражняване и за личните отношения между родители и деца.

Така с Постановлението съдът е приел, че *„съществува и особена група от изменени обстоятелства, които са свързани с нововъзникналите права и задължения на родителите“*, *„като в категорията изменени обстоятелства по чл. 29, ал. 2 от СК⁹, тъй като и тези обстоятелства имат отношение към ефикасността на защитата на детето (децата) и на положението им“* и ги посочва: *„Такива са например: а) отчуждаване на детето по вина на отглеждащия родител спрямо другия родител или обратно; б) пречки на родителя, който отглежда детето, за осъществяване на личните отношения с другия родител...“*.

При съвременното развитие на науката експертите са категорични, че синдромът на родителското отчуждение представлява психическо насилие над децата. Следователно има и безспорна експертна оценка по разгледания проблем. Като последица от този извод се поставя и произтичащият от него въпрос: не е ли очевидно, че намиращо се в такова положение, детето е в хипотеза на упражнявано/упражнено срещу него домашно насилие. Засега този въпрос спада към хипотезите табу, независимо че психическото насилие е признато и има защита срещу него по ЗЗДН.

С други думи, механизми има както в законодателството, така и в съдебната практика, включително в задължителната съдебна практика, част от която е посоченото постановление, има достатъчно вещи лица, които могат да дадат заключение в интерес на децата – остава само тези механизми да се прилагат и на практика.

И все пак най-важното е родителите да проумеят, че интересът на децата им стои над техния егоцентризъм, както и че спорейки и даже воювайки с другия родител, нито се грижат (т.е. „не ги е грижа“) по този начин за децата си, нито ги възпитават правилно, да не говорим, че не си дават сметка за последиците, които неминуемо настъпват за децата им, и те не са никак оптимистични.

⁹ Текстът е от отменения Семейен кодекс от 1968 г., който съответства на сега действащия чл. 59, ал. 9 от СК от 2009 г.

В заключение може да се изведат няколко извода.

Първо. Правоприлагането по родителските спорове трябва да бъде насочено изцяло в полза на децата, в техен интерес. Всички ангажирани институции, изпълнителните и съдебните органи трябва да преосмислят практиката си и да направят всичко възможно да подобрят практиката си, изоставяйки negliжирането на проблемите, които водят до трайни и невъзвратими процеси и последици за децата.

Второ. Родителите трябва да направят всичко необходимо и да предприемат всички мерки за заздравяване на конфликтните отношения помежду си с цел защита на интересите на децата си.

Трето. В законодателството трябва да се предвидят норми, които по категоричен начин да заявят непримиримостта си към родителското отчуждение, като се даде легална дефиниция на това понятие и се предвидят норми, които да уреждат правоотношенията при установен такъв синдром.

Използвана литература:

1. Дорина, В. В. (2022) Наилучший интерес ребенка как материальное право. Экономические и юридические науки. Юридические науки № 12, Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D, с. 113 – 116.

(Dorina, V.V. (2022) Nailuchshiy interes rebenka uau materialnoe parvo. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki. Yuridicheskie nauki. № 12, Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya D, s. 113 – 116.)

2. Фомичева, Н. В. (2018) Интересы ребенка и родительский интерес при осуществлении родительских прав. Вестник Саратовской государственной юридической академии, № 5 (124), с. 133 – 136.

(Fomicheva, N.V. (2018) Interesi rebenka I roditelskiy interes pri osushchestvlenii roditelskih prav. Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii, № 5 (124), s. 133 – 136.)

За контакти:

Доц. д-р Мария П. Петрова
Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“
Юридически факултет, Катедра
„Гражданскоправни науки“
mariya.p.petrova@vfu.bg

**ПО ВЪПРОСА ЗА ОСПОРВАНЕТО
НА АВТЕНТИЧНОСТТА НА ПЪЛНОМОЩНО И ДОГОВОР
ЗА ПРАВНА ПОМОЩ ОТ НАСРЕЩНАТА СТРАНА
ПО ГРАЖДАНСКО ДЕЛО**

*Гл. ас. д-р Борислав Борисов
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“*

**ON THE QUESTION OF THE CONTESTATION
OF THE AUTHENTICITY OF A POWER OF ATTORNEY
AND CONTRACT FOR LEGAL ASSISTANCE
BY THE OPPOSITE PARTY IN A CIVIL CASE**

*Senior Lecturer Borislav Borisov, PhD
„St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo*

Резюме: *В доклада е поставен акцент върху все по-често срещаните случаи на оспорване на автентичността на пълномощно и договор за правна помощ, представени по гражданско дело. На базата на уредбата в Гражданския процесуален кодекс и правната теория са изведени изводи за възможния подход от страна на съда при подобни случаи с оглед обезпечаване икономия на средства и усилия, на процесуална дисциплина и бързина.*

Ключови думи: *оспорване, автентичност, пълномощно, договор за правна помощ, правен интерес*

Abstract: *The paper focuses on the increasingly common cases of disputing the authenticity of a power of attorney and a contract for legal assistance presented in a civil case. On the basis of the regulations in the Civil Procedure Code and the opinions of legal science, conclusions have been drawn about the possible approach in similar cases by the court in order to avoid adverse consequences.*

Key words: *contestation, authenticity, power of attorney, contract for legal assistance, legal interest*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.111>

Изложение

I. Повод за настоящия доклад е често срещаната практика, при която се извършва оспорване от насрещната страна на автентичността¹ на подписите, положени в адвокатско пълномощно и договора за правна помощ, сключен между адвокат и другата страна по гражданско дело. Тази практика се наблюдава главно в случите, когато пълномощното и договора за правна помощ се представят в началния момент в производството и не присъства страната, чиито подписи се оспорват. Обикновено подобни оспорвания са свързани с това, че подписите, положени в адвокатското пълномощно и договора за правна помощ, видимо изглеждат по различен начин, което внася съмнение във факта кой документ е подписан от другата страна по делото. Често описаното оспорване продължава да се поддържа и след като страната, чиито подписи се оспорва да са положени от нея в пълномощното и договора за правна помощ, е изпълнила дадените от съда указания да направи изявление дали поддържа извършеното упълномощаване и извършените процесуални действия от процесуалния ѝ представител. Нещо повече, под съмнение се поставя и автентичността на подписа, положен в молбата, с която страната лично изпълнява указанията на съда и потвърждава представителната власт на пълномощника си и извършените от него до момента процесуални действия по делото. В разглежданата хипотеза лесно може да се долови стремежът на оспорващата автентичността на тези книжа насрещна страна да се домогне да затрудни реализирането на правото на защита на другата страна по делото, като постави под съмнение наличието на представителна власт, което в повечето случаи води до забавяне на производството.

Следва да се отбележи, че не във всички случаи процесуалните представители на страните по граждански дела отделят нужното вни-

¹ В тълкувателната практика на ВКС, намерила израз в ТР №5 от 14.11.2012 г. по т. д. №5/2012 г. на ВКС, ОСГТК се приема, че в гражданскопроцесуалното право понятието „истински документ“ включва автентичен и верен, съответно „неистински“ – неавтентичен или неверен документ. Критерий за автентичността на документа е авторството. Неавтентичният документ материализира изявление, което не е било направено от лицето, посочено като издател. Критерий за верността на документа е съответствието между документа и удостовереното с него и стои само пред свидетелстващите документи. Неверен е свидетелстващ документ, който не отговаря на удостовереното с него фактическо положение.

мание да следят по какъв начин техните доверители се подписват в изготвените и представените им за подпис пълномощно и договор за правна помощ. Често доверителите подписват книгата в условията на напрежение или бързина, което би могло да се дължи на особено психично състояние на човек – притеснение от наличието на висящо дело, бързина при подписването поради служебна ангажираност или изтичане на процесуален срок по делото. Съществуващата основателна възможност да се създаде в бъдеще разнопосочна практика налага да се разгледа този въпрос и да се предложи възможно най-приемливо разрешение с оглед спестяване на средства и усилия на страните, както и обезпечаване изискванията за бързина и процесуална дисциплина в гражданския процес. Това би било от особено значение и за гарантиране на правната сигурност в гражданския и търговския оборот. Струва ми се необходимо поставеният въпрос да бъде разгледан през призмата на изразените в теорията виждания за процесуалното представителство в гражданския процес, последиците и реда за отстраняване на липсата на представителна власт, естеството на пълномощното за процесуално представителство и договора за правна помощ и производството за оспорване на писмени доказателства в гражданския процес.

II. За процесуално представителство в гражданския процес говорим, когато вместо страната и от нейно име едно друго лице извършва или приема извършени спрямо страната действия (Сталев, Ж. 2020: 149). Процесуалното представителство по граждански дела е ограничено по отношение на лицата, които могат да бъдат пълномощници в гражданския процес. Тази възможност е предоставена само на лица, които са изрично изброени в чл. 32 от Гражданския процесуален кодекс (ГПК)², като в тази разпоредба на първо място са поставени адвокатите – лица, които професионално осъществяват правна защита на всички физически и юридически лица в гражданския процес (Голева, П. 2022: 2). За да е налице процесуално представителство, достатъчно е действието да се извършва с изявлението, че то се предприема от чуждо име. За да възникне процесуално представителство, не е нужно наличието на представителна власт, но тя е условие съдът да допусне представителството в процеса. Значението на представителната власт в процеса се илюстрира в няколко насоки – в

² Обн. ДВ, бр. 59 от 20.07.2007 г., с посл. изм. и доп.

качеството ѝ на абсолютна положителна процесуална предпоставка, за която съдът следи служебно, както и условие за валидност на извършените от или спрямо представителя процесуални действия. По отношение на исковата молба наличието на представителна власт е условие за валидност на исковата молба (Сталев, Ж. 2020: 194). Въпросът за липсата на представителна власт може да се повдигне по всяко време на делото и тя се доказва от представителя, за да бъде допуснат по делото (Сталев, Ж. 2020: 149-151).

Представителната власт на пълномощника произтича от волята на представлявания, който определя нейния обем посредством упълномощаване чрез съставяне на писмено пълномощно. Когато се упълномощава адвокат, намира приложение разпоредбата на чл. 25, ал. 1 от Закона за адвокатурата (ЗА), която гласи, че адвокатът или адвокатът от Европейския съюз представлява своя клиент въз основа на писмено пълномощно. Текстът на ал. 2 на чл. 25 ЗА допуска упълномощаването пред съд да бъде извършено и устно в съдебно заседание. В последния случай упълномощаването се вписва в протокола на съдебното заседание.

Липсата на представителна власт може да бъде отстранена, за да се запазят последиците от извършените процесуални действия. В тази връзка съдът предоставя срок за потвърждаване на процесуалните действия, извършени без представителна власт било от представлявания или от овластен от него процесуален представител. Потвърждаването може да се извърши писмено или устно в открито съдебно заседание, като то заздравява с обратна сила потвърдените действия, придавайки им ефект за представлявания (Сталев, Ж. 2020: 151; Корнезов, Л. 2009: 266).

С пълномощното по едно гражданско дело се удостоверява обемът на представителната власт, с която разполага процесуалният представител по делото. С оглед на своето естество и предназначение в процеса в ГПК, глава „Процесуални действия на страните“, по отношение на писмените изявления, отправени до съда, е предвидено представянето на пълномощно, когато изявлението се извършва чрез пълномощник – чл. 102, ал. 2, т. 1 ГПК. Наред с това в уредбата на исковата молба и писмения отговор на исковата молба изрично се предвижда, че като приложения към тях се представя пълномощно, когато молбата или отговора се подава от пълномощник – чл. 128, т. 1 ГПК и 132, т. 1 ГПК. Същото изискване е поставено и в случаите

на подаване на въззивна и касационна жалба – чл. 261, т. 2 и чл. 284, ал. 3, т. 3 ГПК.

Договорът за правна помощ посочва обема на правата и задълженията на страните по него, както и уговореното възнаграждение между клиент и адвокат³ и се отнася до евентуално претендиране на сторените в производството разноски за процесуален представител. Пълномощното и договора за правна помощ не представляват доказателства, с които да се подкрепя тезата на ответника, оспорваща претенцията на ищеца.

III. Гражданският процесуален кодекс урежда принципната възможност за оспорване на документи по граждански дела по реда на нарочно производство (чл. 193-194 ГПК). В съдебната практика е изведена целта му – във всякън процес да се определи дали дадено писмено доказателство следва да се обсъжда при изграждане на фактическите и правни изводи на решаващия съд, или то да бъде изключено, като неистинско, от доказателствения материал по делото⁴.

Съгласно чл. 193 ГПК при оспорването на представен по делото документ съдът е длъжен да постанови да се извърши проверка на оспорените доказателства, при положение че страната, която ги е представила заяви, че ще се ползва от тях (чл. 193, ал. 2 ГПК). В процесуалната литература производството по чл. 193 ГПК се определя като своеобразно исково производство, по което съдът е длъжен да се произнесе задължително с определение или решение – чл. 194, ал. 2 и ал. 3 ГПК (Иванов, Ат. 2013: 13). Както посочва проф. О. Стамболиев, при оспорване на документа по чл. 193 ГПК се оспорва неговата автентичност – ако страна иска да се противопостави на формалната му доказателствена сила и документът носи нейния подпис, тя трябва да докаже или че подписът е подправен, или че в съдържанието му има поправки и първоначално подписаният от нея документ е имал друго съдържание – арг. чл. 193, ал. 3 ГПК (Стамболиев, О. 2010: 91). В старата процесуална литература се посочва, че истинността на

³ В съдебната практика са изведени от съществените елементи в договора за правна помощ – в него следва да бъдат указани видът на осъществената защита и начинът на плащане – в този смисъл вж. Опр. №150 от 09.05.2018 г. по гр. д. №3118/2017 г. на ВКС, III гр. о.; Реш. №45 от 07.08.2018 г. по гр. д. №5015/2017 г. на ВКС, III гр. о.; Реш. №14204 от 17.11.2020 г. по адм. д. №14296/2019 г. на ВАС и др.

⁴ Реш. №50119 от 12.10.2023 г. по гр. д. №4818/2018 г. на ВКС, IV гр. о.; Опр. №325 от 28.05.2018 г. по т. д. №2946/2017 г. на ВКС, II т. о. Реш. №270 от 19.02.2015 г. по гр. д. №7175/2013 г. на ВКС.

документа се преценява според това дали той носи, или не подписа на страната, която го е издала. Когато документът е подписан и не се заявява, че подписът е подправен, а се признава, това означава, че съдържанието на документа трябва да се припише на волята на подписалия документа. В този случай съществува презумпция за истинност на съдържанието на документа (Силяновски, Д. 1941: 189). Логично е да се приеме, че в случаите на оспорване на автентичността на подписите в пълномощно и договор за правна помощ, то би могло да се развива между страната, която се ползва от документа (пълномощника), и автора или неговия правоприемник, което изключва да се разкрие производство по реда на чл. 193 ГПК.

IV. В допълнение на горния извод, че за това оспорване не следва да намират приложение правилата на чл. 193 ГПК, могат да се посочат и допълнителни съображения. Първо, както се посочи, в разглежданата хипотеза пълномощното и договорот за правна помощ са подписани от едната страна по делото и доколкото няма налице оспорване от нейна страна, че положеният подпис в книгата не е неин, то подобно оспорване от насрещната страна не би следвало да води до откриване на производство по чл. 193 ГПК. Оспорването на автентичността на пълномощно, с което се учредява представителна власт, както и договора за правна защита от насрещната страна по делото не се развива по реда на чл. 193 ГПК, доколкото същите са съставени без участието на оспорващата страна и логично не носят нейния подпис. С оглед естеството и целта на тези документи, които се съставят за нуждите на процеса и участието на една от страните по делото чрез упълномощен представител, нелогично е да се допусне правната възможност да се оспорват документи по чл. 193 ГПК от тази страна в процеса, която не е страна по възникналите въз основа на тях правоотношения между други лица. Нещо повече, по мое мнение това производство се явява неприложимо към такива документи, които се явяват част от приложенията към писмени изявления, извършени в производството (искава молба, писмен отговор, жалба и др.) или към документи, удостоверяващи договорености между клиент (страната по гражданско дело) и адвокат – процесуален представител по делото. Изброените документи съпътстват основното процесуално изявление, към което се прилагат, и като такива те не могат да бъдат предмет на производството, по реда на което се оспорват писмени доказателства по реда на чл. 193 ГПК.

Второ, следва да се посочи, че процедурата по чл. 193 ГПК се отнася до оспорване на писмени доказателства, представени по делото и касаещи предмета на спора. Тези писмени документи са представени по делото, тъй като страната, която ги посочва и представя, счита, че те са във връзка с него. В този смисъл пълномощното и договорът за правна помощ не представляват доказателства по предмета на делото не само защото се представят преди започването на самия процес на доказване, било след неговото приключване (напр. договор за правна помощ се представя със списъка с разноски по реда на чл. 80 ГПК), но и поради причина, че те нямат същинско и пряко значение като източник на информация за подлежащите на доказване в процеса факти.

Трето, в подкрепа на горното може да се извлече и друго съображение за неприложимост на производството по оспорване по реда на чл. 193 ГПК по отношение на пълномощното и договора за правна помощ. Текстът на чл. 194, ал. 2 ГПК посочва, че след проверка съдът с определение признава или че оспорването не е доказано, или че документът е неистински. В последния случай той го изключва от доказателствата, като го изпраща на прокурора заедно със своето становище. От тълкуването на цитираното правило следва, че обявяването на един документ за неистински има за логична последица изключването му от *доказателствата по делото*. Доколкото пълномощното и договорът за правна помощ не притежават такова качество на доказателства, то по отношение на тях не би следвало да намира приложение производството по чл. 193-194 ГПК.

Четвърто, подобно процесуално поведение, изразяващо се в повдигане на въпроса за оспорване на автентичността на пълномощното и договора за правна помощ в хода на производството, води до затормозяване на движението на производството и съществено възпрепятства правото на защита на страната, чиито подписи се оспорват по делото. Същата се поставя в неблагоприятното положение да провежда доказване на автентичността на подписите, положени от нея в пълномощното и договора за правна помощ, което я отклонява от съществената и важна за всяка една страна в гражданското производство позиция да доказва фактите и обстоятелствата, от които черпи своите права.

Подобно оспорване на автентичността на посочените книжа влиза в разрез с част от принципите на гражданския процес – прин-

ципа на законност, установяване на истината, равенство на страните и разглеждане и решаване на делата в разумен срок. Принципът на законност предвижда процесуалните действия да бъдат предприемани при спазване на изискванията на процесуалния закон и обхваща в еднаква степен прилагането на материалния и процесуалния закон (Сталев, Ж. и др. 2020: 81). Установяването на истината в производството е обвързвано от осигуряване на страните на възможност и съдействие от страната на съда за установяване на фактите, които са от значение за решаването на делото. Равенството на страните обезпечава равните възможности на страните при упражняване на тяхното право на защита, а разглеждането и решаването на делата в разумен срок цели да заложи стандарти за оптимизиране на процесуалната дейност на съда и страните.

Порочната практика от подобни оспорвания на подписите в пълномощното и договора за правна помощ би имало за логична последица ограничаване или лишаване от правото на защита на насрещната страна чрез участието на упълномощен от нея процесуален представител, което от своя страна би могло да се окачестви като злоупотреба с процесуални права. Съгласно чл. 3 ГПК участващите в съдебните производства и техните представители под страх от отговорност за вреди са длъжни да упражняват предоставените им процесуални права добросъвестно и съобразно добрите нрави. Тази разпоредба се явява коректив на процесуалното поведение на страните и техните процесуални представители и им вменява задължение да упражняват процесуалните си права добросъвестно и съобразно добрите нрави (Георгиев 2015: 83; Шекерджийски, Ст. 2021: 94-95). Това задължение заедно със задължението да се говори истината цели да морализира гражданския процес, като пресече аморалната борба за изгоден резултат от гражданския процес, постигнат на всяка цена (Сталев, Ж. и др. 2020: 81). Логично би било с оглед спазване изискването за добросъвестно упражняване на процесуални права, закрепено в чл. 3 ГПК да не се допуска подобни оспорвания да бъдат повод за откриване на производство по реда на чл. 193 и сл. ГПК

V. По мое мнение, при подобна хипотеза на оспорване, при която страната не присъства лично в заседанията по делото, е напълно достатъчно съдът служебно по реда на чл. 176 ГПК да разпорежи личното явяване на страната, която да заяви дали е положила подписите в пълномощното и договора за правна помощ, а при невъзможност за

това – с писмена молба по делото да заяви същите обстоятелства. В изпълнение на указанията на съда с писмена молба тази страна е достатъчно да заяви, че подписите, положени в пълномощното и договора за правна помощ, са положени от нея и наред с това потвърждава извършени до този момент по делото процесуални действия от своя процесуален представител. С това свое изявление било в устна форма по реда на чл. 176 ГПК или в писмена форма страната еднозначно и недвусмислено демонстрира своята воля да извършва процесуални действия чрез друго надлежно натоварено и упълномощено за това лице. С това свое действие страната, чиито подписи в пълномощното и договора за правна помощ се оспорват, достатъчно и по категоричен начин преустановява съмнението в автентичността им. Практическият ефект от подобно процедиране по граждански дела би имало за последица избягване на недопустимо производство по оспорване на документи по реда на чл. 193 ГПК, което, както вече се посочи, би довело и до забавяне на производство по делото. По този начин съдът би изпълнил и служебните задължения, вменени му по силата на чл. 7, ал. 1 ГПК, съгласно който съдът служебно извършва необходимите процесуални действия по движението и приключването на делото и следи за допустимостта и надлежното извършване на процесуалните действия от страните.

Предложеното разрешение не претендира да даде категоричен отговор на подобни случаи на оспорване, доколкото е възможно да се потърсят и намерят други разрешения, които се влияят от различни фактори – например конкретните особености на делото, степента на съмнение, което предизвиква оспорването на автентичността на пълномощното и договора за правна помощ, процесуалната активност на съда да изясни по категоричен начин този въпрос поради опасения от евентуално обжалване на постановения съдебен акт пред по-горната инстанция. От гледна точка на равенството на страните в производството и разглеждането и решаването на делата в разумен срок считам, че най-подходящият подход е този, при който съдът е достатъчно да укаже на страната, която се ползва от пълномощното и договора за правна помощ, да заяви дали ще се ползва от тях и потвърждава извършените до момента действия. Изведеният извод държи сметка на пълноценното реализиране на правото на защита на всяка една от страните по конкретно гражданско дело, което не бива да се затруднява или осуetyава поради напълно излишни и продължителни оспор-

вания на автентичността на подписите, положени в пълномощно и договор за правна помощ.

Заклучение

Поради изключително важното правно значение на пълномощното и договора за правна помощ за развитието на производството, за реализирането на правото на защита на всяка една от страните в него, както и за отговорността за разноски смятам, че е необходимо да се обърне внимание в юридическите среди на тези случаи на оспорване, които не могат да бъдат причислени към добросъвестното процесуално поведение на страните. Още повече, че подобно поведение представлява злоупотреба с процесуални права и води до забавяне на производствата, до затруднения на защитния орган и в крайна сметка се отразява на качеството на правораздаването. Предложеното разрешение изисква от съдилищата да подхождат с особено внимание при подобни оспорвания. Надявам се повдигнатият в настоящия доклад въпрос да провокира дискусия, която да бъде източник на правилно и законосъобразно разрешение в практиката.

Използвана литература:

1. Иванов, Ат. (2013). По някои спорни въпроси при инцидентното оспорване истинността на документ по новия ГПК. // Собственост и право. София: Труд и право, №3, с. 5-17.
2. (Ivanov, At. (2013). Po nyakoi sporni vaprosi pri intsidentnoto osporvane istinnostta na dokument po noviya GPK. // Sobstvenost i pravo. Sofia: Trud i pravo, №3, s. 5-17)
3. Голева, П. (2022). Някои въпроси на връзката между процесуален пълномощник и свидетел в гражданския процес. Търговско и облигационно право. София: Труд и право, №7, с. 1-8.
4. (Goleva, P. (2022). Nyakoi vaprosi na vrazkata mezhdhu protsesualen palnomoshtnik i svidetel v grazhdanskiya protses. // Targovsko i obligatsionno pravo. Sofia: Trud i pravo, №7, s. 1-8)
5. Корнезов, Л. (2009). Гражданско съдопроизводство. Исков процес. Том първи. София: Софи-Р.
6. (Kornezov, L. (2009). Grazhdansko sadoproizvodstvo. Iskov protses. Tom Parvi. Sofiya: Sofi-R.)

7. Силяновски, Д. (1941). Гражданско съдопроизводство. Производство пред първата инстанция. Т. II. София: Печатница П. К. Овчаров.

8. (Silyanovski, D. (1941). Grazhdansko sadoproizvodstvo. Proizvodstvo pred parvata instantsiya. Т. II. Sofiya: Pechatnitsa P. K. Ovcharov.)

9. Сталев, Ж. и др. (2020). Българско гражданско процесуално право. Десето допълнено и преработено издание. Второ по действащия ГПК. София: Сиела.

10. (Stalev, Zh. i dr. (2020). Balgarsko grazhdansko protsesualno pravo. Deseto dopalнено i preraboteno izdanie. Vtoro po deystvashtiya GPK. Sofiya: Siela.)

11. Георгиев, Ив. (2015). Санкциониране на недобросъвестното упражняване на процесуални права в гражданското съдопроизводство (стр. 83-87). Русе: Научни трудове на Русенския университет, т. 54, серия 7.

12. (Georgiev, Iv. (2015). Sanktsionirane na nedobrosavestnoto uprazhnyavane na protsesualni prava v grazhdanskoto sadoproizvodstvo (str. 83-87). Ruse: Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, t. 54, seriya 7).

13. Шекерджийски, Ст. (2021). Размисли относно процесуалната добросъвестност и отношението ѝ към ефективността на гражданското правосъдие в СРС. // Търговско право, №3, с. 93-106.

14. (Shekerdzhiski, St. (2021). Razmisli odnosno protsesualnata dobrosavestnoto i otnoshenieto y kam effektivnostta na grazhdanskoto pravosadie v SRS. Targovsko pravo (3) s. 93-106).

За контакти:

Гл. ас. д-р Борислав Борисов
Великотърновски университет
„Св. св. Кирил и Методий“
borislav.borisov@ts.uni-vt.bg

ОТНОСНО НЯКОИ ГРАЖДАНСКОПРАВНИ АСПЕКТИ НА ОТГОВОРНОСТТА НА АДМИНИСТРАТОРА НА ЛИЧНИ ДАННИ

Ас. д-р Елислав Атанасов

Университет за национално и световно стопанство

REGARDING SOME CIVIL LEGAL ASPECTS OF THE LIABILITY OF THE PERSONAL DATA CONTROLLER

*Assistant Professor Elislav Atanasov, PhD
University for National and World Economy*

Резюме: *Настоящата статия разглежда правната същност и процесуалните предпоставки за ангажирането на гражданската отговорност на администратора на лични данни спрямо субекта на данните, който е претърпял вреди от неговото противоправно поведение.*

Ключови думи: *защита на личните данни, гражданска отговорност, отговорност на държавата и общините за вреди*

Abstract: *This article examines the legal nature and procedural prerequisites for the engagement of the civil liability of the data controller towards the data subject who has suffered damages from his unlawful conduct.*

Key words: *personal data protection, civil liability, liability of the state and municipalities for damages*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.122>

Въведение

Настоящата статия цели да изясни някои основни гражданскоправни аспекти на отговорността на администратора на личните данни спрямо субект на данните, които е претърпял вреди вследствие на неправомерно обработване на личните данни. Въпреки че статията няма да се фокусира върху отговорността на обработващия лични данни, повечето направени изводи могат да се приложат и за него, доколкото няма отделен режим за ангажиране на отговорността му.

В настоящата статия ще бъдат разгледани различните възгледи за същността на иска за обезщетение на субекта на данните спрямо администратора на данните. Изследването е със силно изразен практически характер поради наличието на противоречива съдебна практика относно всеки аспект на обезщетението за вреди на субекта на данните.

Извън обхвата на статията остава отговорността между администратори на лични данни и обработващи лични данни.

Изложение

Регламент (ЕС) 2016/679 на Европейския парламент и на Съвета от 27 април 2016 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Директива 95/46/ЕО (Общ регламент относно защитата на данните) (текст от значение за ЕИП), за кратко наричан за напред ОРЗД, урежда задължения в тежест на администраторите на лични данни, които по същността си имат административноправен характер. Нарушенията на вменените административноправни задължения обаче могат да станат основание за ангажирането на гражданската отговорност на администратора на личните данни, който може да бъде физическо лице, юридическо лице или държавата.

Съгласно чл. 82 ОРЗД всяко лице, което е претърпяло материални или нематериални вреди в резултат на нарушение на настоящия регламент, има право да получи обезщетение от администратора или обработващия лични данни за нанесените вреди.

Характер на отговорността

Независимо от административноправния характер на задълженията на администратора на лични данни безспорно в българската и европейската съдебна практика се приема, че отговорността за вреди има гражданскоправен характер независимо дали задължено лице ще бъде държавата, физическо или юридическо лице. В пълна сила това важи и за отговорността на държавата по ЗОДОВ. Макар формално редът за образуването на производството да е по АПК, отговорността си остава гражданска, тъй като основната цел на иска е да се обез-

щети увреденият, да се възстанови нарушеният баланс вследствие на правонарушението¹.

Не толкова ясен е обаче въпросът относно същността на тази гражданска отговорност. Когато правонарушението не е свързано с предхождащо договорно отношение, можем лесно да квалифицираме тази отговорност като деликтна. Ако обаче между администратора и субекта има предхождащо договорно правоотношение, въз основа на което се обработват личните данни, бихме могли да кажем, че и отговорността ще е договорна. Много рядко обаче обработването на личните данни е основният предмет на договора. В повечето случаи обработването на данни е една необходимост за изпълнението му. Правонарушението, от друга страна, което би довело до гражданската отговорност на администратора, не е свързано с изпълнението на договора, а е странично. В този смисъл обработването на личните данни засяга негативния интерес² на субекта на данните, доколкото не може да се говори за реално изпълнение, а за обезщетяване.

Дори да приемем, че е възможно обработването на лични данни да засегне позитивния интерес на кредитора, например ако предмет на договора е дигиталното съхранение на личните данни от администратора, обезщетението по чл. 39, ал. 2 ЗЗЛД отново ще има деликтен характер. Неговата цел не е да замести изпълнението, а да компенсира нанесените вреди. Позитивният интерес може да бъде възстановен само чрез иск по чл. 79 ЗЗД, когато обезщетението ще бъде сурогат на изпълнението, ще го замести – например ако загубените поради неизпълнение лични данни се възстановяват чрез използването на специализирани услуги на трето лице, за които администраторът на лични данни заплаща. Ако обезщетението замества изпълнението, няма как да има обезщетение за вреди. Обратно, ако

¹ (Радев 2015, стр. 137). Държавата ще носи отговорност за нанесените вреди дори когато в националното законодателство няма специално предвиден затава ред. В този смисъл отговорността на държавата за вреди, възникнали поради неспазване на европейското законодателство, е изведена като принцип. Вж. Решение на съда от 19.11.1991, съединени дела С-6/90 и С-9/90 Андреа Франкович (Andrea Francovich) и Данила Бонифачи (Danila Bonifaci), и др. срещу Република Италия, параграф 35, ECLI:EU:C:1991:428: „задължението на държавата да поправи вредите вследствие на нарушение на задължение, произтичащо от Договорите, се установява като „принцип, присъщ на системата на Договорите“. Под „Договорите“ следва да се разбира Договорите за функционирането на ЕС. Така вж. Тодорова 2020.

² Относно същността на негативния интерес на кредитора вж. Конов, Калайджиев 1988, стр. 28.

има обезщетение за вреди и договорът запазва действието си, това означава, че отговорността е деликтна.

Въз основа на изложеното можем да направим заключение, че обезщетението за вреди по чл. 39, ал. 2 ЗЗЛД има гражданскоправен характер и представлява особен деликтен състав, който цели да обезщети засегнатия негативен интерес на субекта на данните (кредитор).

Компетентен съд

Ангажирането на гражданската отговорност за вреди не е регулирано в ОРЗД, а е възложено на националните съдилища при съблюдаване правилата на националното право. Производствата срещу даден администратор или обработващ лични данни се образуват пред съдилищата на държавата членка, в която администраторът или обработващият лични данни има място на установяване. Като алтернативен вариант такива производства могат да се образуват пред съдилищата на държавата членка, в която субектът на данните има обичайно местопребиваване освен ако администраторът или обработващият лични данни е публичен орган на държава членка, действащ в изпълнение на публичните си правомощия³. Съгласно чл. 82, ал. 6 ОРЗД компетентният съд ще се определи от националното законодателство.

Въпреки че не съдържа конкретни правила за ангажирането на гражданската отговорност на администратора на данните, чл. 79 ОРЗД въвежда общия принцип за ефективна съдебна защита. Тълкуването на този принцип води до противоречива съдебна практика още на нивото на определяне на компетентния съд според българското законодателство.

Определянето на компетентния съд се извършва според квалификацията на предявения иск. В практиката се наблюдават две основни становища относно квалификация на иска за обезщетение на вредите, претърпени от субекта на данните: 1) искът по чл. 39 ЗЗЛД е специален и изключва предявяването на иск по общия ред; 2) искът по чл. 39 ЗЗЛД не е специален и не изключва предявяването на иск по общия ред;

Следва да се уточни, че под общ ред разбираме предявяването на иск по чл. 49 във връзка с чл. 45 ЗЗД или иск по чл. 1 от ЗОДОВ

³ Веселинова, 2018, стр. 192.

в зависимост от качеството на администратора на личните данни. Ако администраторът е държавата, отговорността ще е по ЗОДОВ. За всички останали случаи следва да се разбира отговорност по ЗЗД.

Искът по чл. 39 ЗЗЛД е специален и изключва предявяването на иск по приложимия общ ред

Според първото виждане, инкорпорирано в Определение №4961 от 28.04.2020 г. по адм. д. №3034/2020 на Върховния административен съд, отговорността на администратора на личните данни (в процесния случай НАП) не може да бъде реализирана по реда на ЗОДОВ. Съгласно чл. 8, ал. 3 от ЗОДОВ приложим е специалният закон – ЗЗЛД. В чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД законодателят е предвидил именно такъв ред на обезщетяване, който предвид правилото на чл. 8, ал. 3 ЗОДОВ изключва възможността за разглеждане на предявения иск по реда на ЗОДОВ.

В същия смисъл е и Определение №13932 от 14.11.2018 г. по адм. д. №12521/2018 на Върховния административен съд, според което при предявен иск за обезщетение по чл. 49 ЗЗД, административният съд следва да направи преценка на вида и оттам – на подсъдността на повдигнатия правен спор, който не съвпада с параметрите на тези, които се решават в производствата по чл. 38, ал. 1 и чл. 39, ал. 1 от Закона за защита на личните данни. Нормите на уреденото в Закона за защита на личните данни производство за обезщетяване на вреди се намират спрямо тези, които уреждат производството за непозволено увреждане в съотношение на специален към общ закон.

Аналогично тълкува закона и ВКС в Определение №11 от 07.04.2022 г. по ч. гр. д. №3/2022. Основният аргумент на съда е, че ищецът не може със своите твърдения да определя или променя реда, по който нормативно е определено да се разглежда спора. Според ВКС позоваването на чл. 49 ЗЗД в исковата молба не променя характера на предявената претенция като такава за обезщетение от нарушаване на правилата на Регламент (ЕС) 2016/679 и ЗЗЛД при обработка на личните данни на ищеца. При предвиден специален ред за установяване и обезщетяване на вредите от такива нарушения общият ред на чл. 45-49 ЗЗД е неприложим. Поради това разглеждането на спора за обезщетение е от компетентност на административния съд.

Според гореизложените съдебни актове специалният ред, предвиден в чл. 39 ЗЗЛД, изключва общия ред (по ЗОДОВ и ЗЗД). Съдоп-

производствените правила са по реда на чл. 203 и следващите от АПК.

Искът по чл. 39 ЗЗЛД не е специален и не изключва предявяването на иск по приложимия общ ред

Според други състави на ВАС възможността в отделен процес самостоятелно да се иска установяване на противоправно обработване на лични данни по реда на чл. 39, ал. 1 ЗЗЛД не може да бъде разглеждана като процесуална пречка за предявяване на самостоятелен осъдителен иск за обезщетение. В този смисъл разпоредбата на чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД не следва да бъде разглеждана като препятстваща упражняването на право на иск, а като допълнителна процесуална възможност за съединяване на претенцията със защитата по чл. 39, ал. 1 от ЗЗЛД. Основен аргумент на съда е, че всяко различно тълкуване не кореспондира със задължението по Общия регламент за защита на личните данни лицата да разполагат с ефективно средство за защита, включително и да бъдат обезщетени за твърдените от тях претърпени вреди от обработване на личните им данни⁴.

Според съставите, защитаващи тази теза, предявеният от субекта на данните иск може да се разгледа по реда на ЗОДОВ в 5-годишен срок⁵ дори когато искът е предявен по чл. 39 ЗЗЛД. Това означава не просто, че искът ще получи различна правна квалификация, но и че липсата на съединяване на иска за обезщетение по чл. 39, ал. 2 с иска за установяване на противоправния акт или действие на администратора по чл. 39, ал. 1 няма да е процесуална пречка за разглеждането му.

В правната литература тезата, че чл. 39, ал. 2 не представлява специален ред, е защитена от Станимира Чюбатарова-Николова⁶. Според нея правото на обезщетение произтича директно от ОРЗД, а чл. 39 ЗЗЛД препраща към разпоредбите на АПК, без да въвежда никакви специални правила. ОРЗД въвежда правото на субекта на данните да получи ефективна съдебна защита. Въвеждането на допълнителни изисквания на национално ниво за упражняването на правото на субекта на данните да получи обезщетение представлява

⁴ Определение №5933 от 21.05.2020 г. по адм. д. №4165/2020 на Върховния административен съд.

⁵ Определение №14633 от 31.10.2019 г. по адм. д. №12452/2019 на Върховния административен съд

⁶ Чюбатарова-Николова, 2021, стр. 44.

нарушение на чл. 79 ОРЗД. Нещо повече, авторът твърди, че изискването за липса на висящо производство пред Комисията за защита на личните данни (КЗЛД) противоречи на правото на ЕС и Конституцията. Следва да се отбележи, че авторът не разглежда хипотезата на предявен иск по реда на ЗЗД или ЗОДОВ.

Заключение

Преплитането на гражданскоправните и административноправните елементи в областта на защитата на личните данни води до противоречива съдебна практика. Законодателството трябва да бъде ясно и да не дава възможност за толкова разнопосочно тълкуване. Изброените в настоящата статия проблеми частично могат да бъдат преодолені по тълкувателен път, но за някои хипотези е необходимо и изменение на закона.

Въз основа на изложеното в настоящата статия и текущото състояние на законодателството считам, че волята на законодателя е да уреди възможността за претендиране на обезщетение за претърпени вреди от субект на данните по чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД като едно специално правило, което дерогира общите правила на ЗЗД и ЗОДОВ.

Административният съд е този, който осъществява цялостен контрол върху дейността на КЗЛД. ЗЗЛД от своя страна е закон, съдържащ основно административноправни разпоредби. При положение че основополагащият за отговорността въпрос – наличието на незаконосъобразен акт или действие на администратора, е административноправен, естествено е компетентен съд да бъде административният.

Приемането на противното би довело до разглеждането на един и същи вид дела от съдилища в две различни системи. От гледна точка на целесъобразност, както и при буквалното тълкуване на закона (чл. 39 ЗЗЛД) може да се изведе ясен извод, че компетентен да разглежда искове за обезщетение от субект на данните срещу администратор на лични данни е административният съд.

Използвана литература:

1. Веселинова, Р. (2018). Права на субектите на лични данни съгласно Регламент (ЕС) 2016/679 (GDPR). // Юридически сборник, с. 185-193.

(Veselinova, R. (2018). Prava na subektite na lichni danni saglasno Reglament (ES) 2016/679 (GDPR). // Yuridicheski sbornik, s. 185-193)

2. Конов, Т., Калайджиев, А. (1988). Отговорност при нарушен негативен интерес. // Държава и право, №11, с. 24-30.

(Konov, T., Kalaydzhiev, A. (1988). Otgovornost pri narushen negativen interes. // Darzhava i pravo, №11, s. 24-30)

3. Радев, С. (2015). За някои особености във фактическия състав на отговорността по чл. 1 ЗОДОВ. // Научни трудове на Института за държавата и правото, №10, с. 136-142.

(Radev, S. (2015). Za nyakoi osobenosti vav fakticheskia sastav na otgovornostta po chl. 1 ZODOV. // Nauchni trudove na Instituta za darzhavata i pravoto, №10, s. 136-142)

4. Тодорова, И. Отговорност на държавата за вреди, настъпили в резултат на неизпълнение на задължение на съд, действащ в качеството му на администратор на лични данни. // Предизвикай правото (<https://www.challengingthelaw.com/evropeisko-pravo/otgovornost-sad-lichni-danni/0>).

Todorova, I. Otgovornost na darzhavata za vredi, nastapili v rezultat na neizpalnenie na zadalzhenie na sad, deystvasht v kachestvoto mu na administrator na lichni danni, // Predizvikay pravoto (<https://www.challengingthelaw.com/evropeisko-pravo/otgovornost-sad-lichni-danni/0>).

5. Чюбатарова-Николова, С. (2021). Правото на съдебна защита и правото на обезщетение за вреди, причинени на субекта на данните от администратор или обработващ лични данни – практически аспекти. // Адвокатски преглед, №4, с. 42-51.

(Chyubatarova-Nikolova, S. (2021). Pravoto na sadebna zashtita i pravoto na obezshhtenie za vredi, prichineni na subekta na dannite ot administrator ili obrabotvasht lichni danni - prakticheski aspekti. // Advokatski pregled, №4, s. 42-51)

За контакти:

Ас. д-р Елислав Атанасов
Университет за национално и
световно стопанство
e.v.atanassov@unwe.bg

ЗА КОНКУРЕНЦИЯТА МЕЖДУ ПРАВАТА НА СОБСТВЕНИКА И ПОЛЗВАТЕЛЯ НА ЗЕМЕДЕЛСКИ ЗЕМИ ПРИ СКЛЮЧВАНЕ НА ДОГОВОР ЗА АРЕНДА

*Гл. ас. д-р Галина Николова
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”*

ON THE COMPETITION BETWEEN THE RIGHTS OF THE OWNER AND THE BEARER OF A RIGHT OF USE OF AGRICULTURAL LANDS WHEN CONCLUDING A LEASE AGREEMENT

*Chief assist. prof. Galina Nikolova, PhD
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”*

Резюме: Докладът е фокусиран върху изискването договор за аренда на земеделска земя по смисъла на Закона за арендата в земеделието да се сключи от собственика като арендодател. Когато обаче върху обекта на договаряне е учредено ограничено вещно право на ползване именно ползвателят е носителът на фактическата власт върху имота, която следва да се предостави на арендатора. В този смисъл се анализира конкуренцията на правата на собственика и на ползвателя да сключат договора и доколко законовото изискване това да бъде собственикът не създава от своя страна конкуренция между правата на арендатора и ползвателя. Направени са и предложения за възможни решения, включително и посредством изменение на съответната законова норма.

Ключови думи: собственик на земеделска земя, ползвател, арендатор, аренда, земеделска земя

Summary: The report focuses on the requirement for a lease agreement for agricultural land under the Agricultural Tenancy Act to be concluded by the owner as the lessor. However, when a limited real right of use is established on the object of the contract, it is the usufructuary who holds the actual authority over the property, which should be granted to the lessee. In this sense, the competition between the rights of the owner and the user to conclude the contract is analyzed, as well as to what extent the legal requirement that it be the owner does not create competition between the rights of the lessee and the user. Proposals have also been made for possible solutions, including through amendments to the relevant legal provision.

Key words: owner of agricultural land, bearer of right of use, lessee, agricultural rental contract, agricultural land

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.130>

Един от договорите за аренда, които Законът за арендата в земеделието¹ (ЗАЗ) урежда е договорът с обект земеделска земя. За сключването му чл. 3, ал. 1 от същия нормативен акт предвижда форма, която е за неговата действителност, а именно - писмена, с нотариално удостоверяване на подписите на страните, извършени едновременно. Нормата задължава нотариуса в хода на нотариалното производство, наред с изискването да съхранява скици на имотите, предмет на договора, да извърши проверка за спазване на изискванията на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ. С оглед противопоставимостта на договора спрямо трети лица, ал. 2 на чл. 3 предвижда вписване на сключените договори за аренда в съответната служба по вписванията и регистрацията им в съответната общинска служба по земеделие, без тези действия да се отнасят към неговата действителност. Във връзка с противопоставимостта и изпълнението на сключения в предписаната от закона форма договор за аренда на земеделска земя, в изложението се разглежда една конкретна хипотеза в своите възможни варианти, и от гледна точка на възникващите проблеми и потенциалните им решения.

Уредбата на сключването, вписването и регистрацията на договорите за аренда многократно бе изменяна по различни причини – някои наложени от практиката, други – с цел попълване на празноти, необходимо или не при познаване на правните средства за правоприлагане, трети – в резултат от опит, който скоро бива поправян, следван от изменение, което „връща“ действалото преди изменението положение (вж. чл. 3, ал. 1 ЗАЗ, изм. ДВ, бр. 42 от 2018 г., в сила от 22.05.2018 г. и изм. и доп. ДВ, бр. 55 от 03.07.2018 г.)². В резултат от едно такова изменение се стигна до положението, в което биват поставени в ситуация на колизия правата на потенциалните страни в качеството им на арендодатели по договор за аренда. Подобно

¹ Обн. ДВ. бр. 82 от 27 септември 1996 г., посл. изм. ДВ, бр. 102 от 8 декември 2023 г.

² Вж. чл. 3. (изм. ДВ, бр. 42 от 2018 г., в сила от 22.05.2018 г.) (1) Договорите за аренда, както и споразуменията за тяхното изменение или прекратяване се сключват в писмена форма с нотариално удостоверяване на съдържанието и подписите на страните, извършени едновременно и чл. 3. (изм. ДВ, бр. 42 от 2018 г., в сила от 22.05.2018 г.) (1) (Изм. и доп. ДВ, бр. 55 от 2018 г.) Договорите за аренда, както и споразуменията за тяхното изменение или прекратяване се сключват в писмена форма с нотариално удостоверяване на подписите на страните, извършени едновременно. На практика в периода 22.05.2018 г. до 06.07.2018 г. договорите за аренда се сключват в писмена форма с нотариално удостоверяване на съдържанието и подписите на страните, след което отново влиза в сила изискването за писмена форма с нотариално удостоверяване само на подписите на страните.

състояние, дори то и да има своето решение по правилата на противопоставимостта, е по-скоро недопустимо от законодателна гледна точка. Освен че то дава възможност за противоречиво прилагане на нормата, освен че е пример за вътрешно противоречие на нормите на един и същ нормативен акт, то залага и основания за възникване на бъдещи правни спорове в „триъгълника“ на отношенията „гол собственик“ – ползвател – арендатор”.

С §11 от ПЗР на ЗИДЗСПЗЗ (ДВ, бр. 42 от 22.05.2018 г.) чл. 3 от ЗАЗ беше изменен, като в ал. 4 законодателят предвиди *„Договор за аренда, както и споразумение за неговото изменение или прекратяване може да се сключи със собственик, съсобственик на земеделска земя, чиято собственост е повече от 50 на сто идеални части от съсобствен имот или с лице, упълномощено от собственик или съсобственици, притежаващи общо с него повече от 50 на сто идеални части от съсобствения имот. Упълномощаването трябва да бъде с нотариално заверено изрично пълномощно. В тези случаи отношенията между съсобствениците се уреждат съгласно чл. 30, ал. 3 от Закона за собствеността”*.

В практиката нормата се възприема като императивна и така води страните и участниците в нотариално производство по сключване на договор за аренда на земеделска земя до извода, че страна в качеството на арендодател следва да бъде **единствено** нейният собственик/съсобственик, чиято собственост е повече от 50 на сто идеални части. Нормата е развита, като урежда и възможността сделката да се сключи от техен представител в условията на пряко доброволно представителство, уреждайки и форма за действителност на упълномощаването. Именно тази разпоредба ще бъде обект на анализ с оглед изясняване страните по договора за аренда на земеделска земя в условия на учредено вещно право на ползване върху нея.

Първото, което прави впечатление в разпоредбата, е, че тя сякаш не се отнася до всички видове арендни договори с оглед техния обект (за земеделски земи и/или недвижимите и движимите вещи за земеделското производство), а само до арендата на земеделски земи. Но тук няма да се спираме на обекта на арендния договор, доколкото фокусът е насочен към този, с обект земеделска земя, който касае именно цитираната норма.

Следващото, което обаче дава повече поводи за въпроси отколкото решения е, че тази наглед детайлна уредба на сключването на

договора не урежда случаите, в които върху земеделската земя е учредено ограничено вещно право на ползване. Всъщност от това едва ли има нужда. Известно е, че правото на ползване включва правото да се ползва вещта съгласно предназначението ѝ както и правото да се получават добиви от нея, без тя да се променя съществено (чл. 56 ЗС). Това право е винаги ограничено във времето дори и да е учредено безсрочно, тъй като е свързано с личността на ползвателя (физическо или юридическо лице) и се погасява с неговата смърт или прекратяване.³ До този момент абсолютното право на голия собственик е сведено до правото на разпореждане с вещта и в този си обем то „съжителства“ с фактическата власт, упражнявана от ползвателя до момента на настъпване на юридически факт, който ще прекрати това негово право.⁴

При наема и арендата не се отстъпва вещното право на ползване, а се създава в полза на арендатора, респективно на наемателя, ново право на ползване, което е облигационно по своето естество⁵. Както се сочи в доктрината, правото на ползване на наемателя, респективно на арендатора, прилича на правомощието на собственика да ползва имота, но не е идентично с него, тъй като при тях се касае за конститутивно правоприемство.

Някои общи положения.

До изменението на чл. 3, ал. 1 ЗАЗ (ДВ, бр. 42 от 22 май 2018 г., в сила от 22 май 2018 г.) при сключване на договор за аренда на земеделска земя нотариусът нямаше задължение да извършва проверка за спазване изискванията на ал. 4 от същия текст. На практика, предвид облигационното действие на договора и с оглед неговата действителност, той можеше да се сключи от всеки имащ (освен от собственика/съсобственика, така и от съпруг за земеделски земи в режим на съпру-

³ Вж. Ставру, С. (2008). Въпроси на българското вещно право. София: Феня, с. 751.

⁴ Така и в решение №171 /15.05.2014 г. по в. гр. д. №158/2015 г. на ОС – Добрич, в което се приема, че ако върху една вещ/имот е учредено право на ползване, то собственикът е лишен от всяка възможност да използва вещта и да получава естествените и гражданските плодове от нея. Собственикът притежава т.нар. „гола собственост“, тъй като правото му на собственост е лишено от един от елементите си. От своя страна правото на ползване като ограничено вещно право дава правомощието на носителя му да използва вещта (имота) според предназначението ѝ, както и да получава добивите от нея, в това число гражданските плодове (наеми, ренти и др.).

⁵ Кожухаров, Ал. (2002). Облигационно право. Отделни видове облигационни отношения. София: Юрис прес, с. 204.

жеска имуществена общност – по силата на рефлексното действие на договора,⁶ ползвател, суперфициар – за незаетата от постройката част от имота) или нямащ (владелец – обикновен или добросъвестен, мним представител, дори наемател⁷) вещно право върху отдаваната земеделска земя. Такъв договор, макар и сключен с несобственик, разбира се, не поражда действие за действителния собственик, също както и договорът за продажба на чужда вещ.⁸ Също както при всички договори с облигационно действие предоставянето на фактическата власт, с оглед изпълнението на задължението по чл. 2, ал. 1 ЗАЗ, е елемент от изпълнението на договора и не касае възникването и действителността на облигационното отношение. Вероятно с цел да се избегне конкуренцията на права и основания и в опит да се гарантира нормативно правото на арендатора да ползва земята, и навярно повлиян от задължението на нотариуса в нотариалното производство по чл. 586, ал. 1 ГПК да провери дали праводателят е собственик на имота, е приета сега действащата редакция на текста на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ⁹. При нея на нотариуса, пред който се развива нотариалното производство, е нормативно вменено задължението да провери правото на собственост и така да удостовери подписите на страните именно с цел да се гарантира възможността за предоставяне и спокойно и безпрепятствено ползване на обекта на договора от арендатора.

Предаването на обекта на договора за аренда е основно задължение на арендатора.¹⁰ Тази престация с еднократно изпълнение поставя във фактическа власт на арендатора земеделската земя, което прави възможно нейното ползване съгласно договора. От гледна точка именно на изпълнението, и по-точно на еднократната престация по предоставяне на земеделската земя, въпросът не стои така едностранично, както в хипотезата на прехвърляне на собственост или на учредяване на ограничено вещно право. Естествено, собственикът е

⁶ Апостолов, И. (1937). Правни сделки с действие върху чужд правен кръг. София: „С. М. Стайковъ”, с. 25.

⁷ Орсов, Зл. (1997). Страни и сключване на договора за аренда. // Търговско право, №5-6, с. 54.

⁸ Така Решение №314/17.02.2012 г. на ВКС по гр. д. №1548/2010 г., III г.о., Решение №179/23.07.2015 г. на ВКС по гр. д. №3104/2014 г., IV г.о., Решение №541 от 6.02.2012 г. на ВКС по гр. д. №810/2010 г., IV г.о., Решение от 30.12.2019 г. по гр. д. №111/2018 Г. на РС – Белградчик.

⁹ ДВ, бр. 42 от 22 май 2018 г.

¹⁰ Димитрова, Г. (2016). Договорът за аренда в земеделието. София: Нова звезда, с. 84 и сл.

този, който по дефиниция притежава „триединството“ от правомощия, изграждащи неговото абсолютно вещно право. В този смисъл той е онзи, който е носител на фактическата власт върху имота – обект на договора, и може да предостави обекта на договора за ползване. Може би провокиран от противоречивата практика да се прилага или не чл. 32 ЗС при сключването на арендни договори, законодателят предвиди в чл. 3, ал. 4 ЗАЗ¹¹ изрично, в условията на съсобственост, притежаващите повече от 50 на сто идеални части да имат възможността да сключват арендните договори.

При редицата следващи изменения обаче извън хипотезата на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ останаха случаите, в които върху земеделската земя е запазено/учредено и прехвърлено вещно право на ползване, при което по силата на това конститутивно правоприемство ползвателят получава или, прехвърляйки собствеността, запазва за себе си правото срочно да използва вещта и да получава добивите от нея (естествени и граждански). Тук именно идва и въпросът за конкуренцията на правата между двамата – на собственика и на ползвателя, при сключването и в качеството им на страни по аренден договор.

Ноторно е, че когато собствеността върху земеделска земя е ограничена в случаите на учредено вещно право на ползване, то тогава несъмнено ползвателят е онзи, който има властта да ползва вещта, да упражнява фактическата власт върху нея. В този смисъл той е и този, който получава добивите от нея. Ползвателят се явява и правоимащ да отдаде имота под наем/аренда, доколкото сключването на договора изисква с оглед изпълнението му да предостави на арендатора за временно ползване обекта на договора¹², при това без да носи задължение да съгласува действията си по отдаване на имота със собственика му.¹³ Още повече, неговите права са противопоставими на тези на самия собственик, който, предвид че собствеността му е обременена с ограничено вещно право на ползване, не би могъл да се ползва от собствената си вещ поради това, че ползвателят разполага с противопоставимо спрямо него самия право. По аргумент за по-силното основание от това следва, че с още по-голяма сила ползвателят не би могъл да предостави правото (но би могъл да се задължи), което са-

¹¹ Изм. ДВ, бр. 13 от 7 февруари 2017 г.

¹² Димитрова, Г. (2016). Договорът за аренда в земеделието. София: Нова звезда, с. 55.

¹³ Стоянов, В. (1993). Право на ползване. София: Прогрес М – 2000, с. 16 и сл.

мият той не притежава, другиму – в случая на арендатора.

В условията на съществуващо ограничено вещно право на ползване, учредено върху земеделски земи, и предвид правата на ползвателя могат да се разгледат две различни хипотези с оглед сключването на арендни договори и упражняване правата на арендатора по тях. Първата възможна хипотеза: в условията на вече сключен и действащ аренден договор, сключен със собственика на земята, впоследствие да бъде учредено право на ползване на трето лице. Втората хипотеза: при съществуващо вече учредено вещно право на ползване върху земеделската земя впоследствие да бъде сключен аренден договор. И ако първата хипотеза поставя въпросите за противопоставимостта на арендния договор спрямо новопридобилия ограниченото вещно право ползвател, доколкото упражняването му би лишило арендатора от уговореното ползване, и намира своето решение за случаите на конкуриращи се права на ползвател и арендатор¹⁴ в правилото на чл. 17, ал. 5 ЗАЗ, то другата поставя повече неизвестни при сега действащата уредба на сключването на договора.

От една страна, втората хипотеза сякаш е безспорна от гледна точка правото именно на ползвателя да отдава обекта в рамките на правомощието му да ползва вещта и да получава добивите от нея¹⁵. В подкрепа на тази теза разпоредбата на чл. 60 ЗС изрично урежда, че *„Сключените от ползувателя договори за наем на полски имоти остават в сила до края на текущата стопанска година, ако правото на ползване се прекрати преди това.“* И така, законодателят косвено признава на ползвателя правото да отдава вещта под наем, каквато е и правната логика, доколкото той има правото да се ползва от вещта на основание противопоставимо спрямо трети лица право. Не намирам причина с оглед близостта на двата договора – за наем и за аренда, правилото да не намери приложението си по аналогия и за арендните отношения по отдаване на земеделска земя.

Отново косвено, уреждайки с препращащата норма на чл. 17, ал. 5 ЗАЗ въпроса за конкуренцията между правата на „заварен“ арендатор и последващ приобретател на ограничено вещно право върху арендувания обект, законодателят признава правото в т.ч. и на пол-

¹⁴ Вж. Ставру, С. (2012). Противопоставимост на договора за аренда. // Прил. към сп. „Собственост и право“, №8, с. I-XX (<https://www.challengingthelaw.com/veshtno-pravo/protivopostavimost-arenda/>).

¹⁵ Пак там.

звателя да бъде страна по договора, доколкото „Приобретателят на арендувания обект на договора замества арендодателя като страна в договора за аренда, ако същият е бил вписан, дори и обектът на договора още да не е предаден.” (чл. 17, ал. 2 ЗАЗ). В този смисъл сякаш изглежда логично именно ползвателяг, при все че му се признава качеството „страна”, при това в норма на същия нормативен акт, при все че той именно има правото да упражнява фактическата власт, да събира плодовете от вещта, тогава той да е този, който да сключи договора за аренда на земеделски земи, обременени с негово ограничено вещно право на ползване.

В съдебната практика също безпротиворечиво се признава правото на ползвателя да сключва арендни договори – така в *Решение №541 от 06.02.2012 г. на ВКС по гр. д. №810/2010 г., IV з. о., ГК; Решение от 15.08.2013 г. по гр. д. №324/2012 Г. на РС – Добрич; Решение №602 от 09.06.2016 г. по в. гр. д. №98/2016 г. на ОС – Разград; Решение №531 от 08.06.2017 г. по гр. д. №1410/2015 г. на РС – Стара Загора* и др.

В практиката се разглежда и правото съползватели да сключват договор за аренда, при това решаващият съдебен състав признава „При наличие на право на ползване върху един имот на две лица всяко едно от тях има право да ползва целия имот при зачитане правата на другия ползвател. Следователно единият ползвател може да ползва имота лично или чрез друго, но само до размера на правата, които може да противопостави на другия, или ако правото на ползване върху имота имат двама, както е в конкретния случай, всеки от тях може да противопостави на другия права върху 1/2 ид. част от имота (така постановеното по реда на чл. 290 от ГПК решение №347/02.12.2011 г. на ВКС по гр. д. №30/2011 г. II з.о.). Следователно договорът за аренда дава основание на ответника (ползвателя, който не е страна по договора – бел. моя) да ползва имота само до обема на правата на (...). Ползването върху целия имот, т.е. надхвърлящо този обем, (...) е лишено от основание”.¹⁶

Кой следва да сключи договора за аренда на земеделски земи в качеството на арендодател от гледна точка на сега действащата разпоредба на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ

¹⁶ Така в Решение №171 от 15.05.2014 г. по в. гр. д. №158/2014 г. на ОС – Добрич, с което е потвърдено Решение №95 от 19.08.2013 г. по гр. д. №428/2012 г. на РС – Ген. Тошево.

На основание чл. 6, ал. 1 ЗАЗ „Арендодателят е длъжен да осигурява спокойното и безпрепятствено ползване на обекта на договора от арендатора”, а самият договор „МОЖЕ” да се сключи на основание цитираната ал. 4 на чл. 3 със „собственик, съсобственик на земеделска земя, чиято собственост е повече от 50 на сто идеални части от съсобствен имот или с лице, упълномощено от собственик или съсобственици, притежаващи общо с него повече от 50 на сто идеални части от съсобствения имот”. От тук следва и логичният въпрос дали собственикът може да предаде владението, да осигури ползването на вещта на арендатора в условията на учредително правоприемство, и в частност – на право на ползване, и още по-логичният отговор – не. А кой да сключи договора тогава?

Сключен в изпълнение изискването на закона при формалното спазване на правилото за проверка на собствеността, в т.ч. и „голата собственост”, договорът за аренда безспорно е действителен и валидно ще обвърже страните. От своя страна това предпоставя и възникването на задължение за изпълнение, в частност – за предаване обекта на договора. То е вменено на арендодателя, в случая – на собственика, като страна вследствие облигационното отношение по арендата, но в същото време, той е лишен от правото да ползва имота и да получава добивите от него. Тогава как и от кого при съществуващо ограничено вещно право на ползване ще се предаде фактическата власт върху земята на арендатора? Може ли арендаторът да получи изпълнение и противопоставими ли са правата му спрямо ползвателя?

В разглежданата хипотеза на учредено ограничено вещно право на ползване е безспорно, че собственикът не може да предаде обекта и да осигури спокойното и безпрепятственото му ползване, доколкото ползвателят има противопоставими спрямо него самия права. В този смисъл и на основание чл. 113 ЗС договорът, сключен от голия собственик, ще е непротивопоставим на придобилия по-рано вещното право ползвател. От друга страна, арендаторът, сключвайки договора за аренда, следва да знае за обременения с ограниченото вещно право обект на договора, доколкото то е вписано преди сключването на арендния договор, който сключва. При това положение то е противопоставимо и спрямо него, което изключва и неговата добросъвестност.

Така ползвателят не може да бъде обвързан от договора за аренда, сключен със собственика. Не следва да намери приложение в тази

хипотеза и чл. 17, ал. 5 ЗАЗ, доколкото тя урежда само случаите, когато договорът за аренда е сключен преди учредяването и вписването на вещното право на ползване¹⁷, т.е. няма основание ползвателят да встъпва в правата на арендодател по договор, сключен с голия собственик. Не намира основание приложението и на разпоредбата на ал. 2, изр. второ на чл. 17 ЗАЗ, когато договорът за аренда е сключен преди учредяване на правото на ползване, но е вписан след това. Тогава законодателят предвижда, че договорът за аренда е противопоставим на ползвателя за две стопански години след датата на учредяване на правото на ползвателя. И двата случая на заместване на страната на арендодателя са неотнормирани в разглежданата хипотеза, доколкото в разглеждания случай вещното право на ползване предхожда сключването на арендния договор.

Обратното обаче е вярно – сключеният от ползвателя аренден/наемен договор в рамките на неговите правомощия по чл. 56 ЗС ще обвърже голия собственик до момента на прекратяване на ограниченото вещно право или до края на текущата стопанска година, в случай че правото на ползване се прекрати преди това (арг. от чл. 60 ЗС). Но ако приемем нормата на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ за императивна, то ползвателят не може да сключи договора за аренда на земята, върху която има право на ползване.

И още. Имайки права, противопоставими не само на собственика, но и на арендатора, ползвателят може да отстрани последния от обекта на договора – земеделската земя. Обосновано е да му се признае тази правна възможност в случаите, когато вещното право на ползване е учредено и е извършено вписване, предхождащо сключването на арендния договор (арг. от чл. 113 ЗС). От друга страна, доколкото арендаторът черпи правата си от тези на своя праводател, то тогава с още по-голяма сила той не би имал права, противопоставими на ползвателя, ако и да има облигационно основание да ги търси от арендодателя собственик.

Конкуренция би възникнала и на практика е напълно възможна и в случай че собственикът, позовавайки се на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ, сключи аренден договор, а в същото време ползвателят, черпещ вещни права от чл. 56 ЗС, сключи дори и едногодишен договор за наем на

¹⁷ Така Ставру, С. (2012). Противопоставимост на договора за аренда. // Прил. към сп. „Собственост и право“, №8, с. I-XX (<https://www.challengingthelaw.com/veshtno-pravo/protivopostavimost-arenda/>).

същата земеделска земя. С този пример далеч не изключвам възможността нотариус, пред който се развива нотариално производство, да приложи общия закон и да завери подписите по договор за аренда на земеделска земя със страна ползвателя като арендодател. Така ще се произведе ситуация, при която двама ползватели, черпещи права от облигационните си отношения, респективно – със собственика и с ползвателя, ще противопоставят правата си един спрямо друг. Спорът, независимо от момента на вписване на договорите, ще се реши в полза на арендатор/наемател, сключил договор с ползвателя¹⁸, и той ще бъде противопоставим на арендатора по договора с голия собственик (арг. от чл. 60 ЗС).

И още една възможна хипотеза, която по-горе и в друга връзка бе разгледана, но тя е важна да се отбележи в опит за макар и относителна пълнота на изложението, а именно – случаят, когато ограниченото вещно право на ползване е учредено в полза на две и повече лица. Нищо от казаното дотук не би било различно и в тази ситуация, единствено по-комплицирана е хипотезата, доколкото с оглед дяловете на ползвателите следва да се спази правилото на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ и чл. 32 ЗС досежно ползването на повече от 50% от правото. В цитираното по-горе съдебно решение по гр.д. №158/2014 на ОС –

Добрич, съдът приема, че всеки от ползвателите има право да ползва целия имот при зачитане правата на другия ползвател, т.е. до размера на противопоставимите си права. В тази хипотеза намирам за обосновано да се приложат именно тези норми, уреждащи управлението на общите вещи от лицата, притежаващи повече от половината дялове.

Не на последно място, правата на ползвателя, дадени му по чл. 56 и сл. от ЗС, обезпечават и възможността му в рамките на правомощията си освен лично или чрез друго да обработва и упражнява фактическа власт върху имота (без да може да го обременява с вещни тежести, променя предназначението му и т.н.) и да получи плодовете от обекта на договора – гражданските и естествените (като напр. прибере реколтата). На практика в разглежданата хипотеза той може да прибере реколтата така, както има правото да получи и рентата, дължима от арендатора. При това реколтата е онази, която следва

¹⁸ Вж. Ставру, С. (2012). Противопоставимост на договора за аренда. // Прил. към сп. „Собственост и право“, №8, с. I-XX (<https://www.challengingthelaw.com/veshtno-pravo/protivopostavimost-arenda/>).

арендаторът да има право да прибере по силата на вещно действие (по отношение на продукцията) на арендния договор.

Така законодателят с една намирам непрецизна норма изкуствено поставя собственика и ползвателя на земеделска земя в ситуация, предпоставяща основания за възникващи правни спорове, конкуренция на права и основания за ползване. При това не само между тях от страната им на арендодатели, но и залага конкуренция на права на двама арендатори/наематели или на ползвател и арендатор, страна по договор с голия собственик.

Тук заслужава да отделим внимание и на още един нюанс в отношенията „собственик – ползвател“ и това е проблемът за давността, която на основание чл. 59, ал. 3, предл. второ ЗС тече в полза на собственика. Ако в изпълнение на разпоредбата на ал. 4 бъде препятствано правото на ползвателя да сключи договор за отдаване под аренда на земеделските земи, то би могло да се стигне дори до погасяване в полза на собственика на правото му. При действието на разглежданата норма и спазването ѝ като императивна от нотариуса в нотариалното производство на практика е възможно да се стигне до отказ да бъде сключен аренден договор от ползвателя на земеделска земя. Така, неупражнявайки правата си по обективни причини, той е поставен пред риска правото му да се погаси в полза на голия собственик.

И не на последно място, макар и встрани от разглежданата тема за страните при сключване на аренден договор в условията на вече учредено право на ползване, но във връзка с правата на ползвателя, следва да се посочи за пореден път, че той има правото да получава плодовете, в т.ч. и рентата за ползването на земеделската земя. Безспорно арендаторът, сключвайки договора със собственика, следва да знае за правата на ползвателя, които са му противопоставими. Следва ли тогава арендаторът да бъде допълнително уведомяван, че дължи да заплаща на ползвателя, с когото обаче няма облигационна връзка и липсва изрична норма, която да урежда тази хипотеза? Ползвателят от своя страна няма правно основание да уведомява за вписаното в имотния регистър свое право, известно към датата на сключване на договора. При липсата на облигационна връзка между него и арендатора, обвързан по договор с голия собственик, и при условие че не попада в хипотезата на чл. 17, ал. 5 ЗАЗ, ползвателят не би имал основание, извън законното по чл. 56 ЗС, да поиска заплащане на рентата. Само в случай че собственикът в стремежа си да бъде добросъвестен и да изпълни

нормативните изисквания, сключвайки договора, предвиди дължимата рента да се заплаща на ползвателя, ще се реши този въпрос. Това обаче не променя факта на нарушените права на ползвателя и отнетата му на практика възможност той да сключи договора с арендатор и при условия, каквито намери за добре, вместо да бъде обвързан от „чужда“ облигационна връзка.

Извън обсега на избраната тема на доклада остават и поради това не са разгледани правата на арендатора, който евентуално ще бъде отстранен от ползвател, както и с оглед задължението му да заплаща арендата и на кого, ако това не е предвидено в договора изрично, и ползвател е предявил правата си да получава плащането. Най-сетне, и как следва да се защити този арендатор, когато напр. ползвателят прибере произведената от него продукция? Всички тези въпроси и ред други едва ли биха били поставяни или поне не толкова „изкуствено“ провокирани, ако разпоредбата на чл. 4, ал. 3 ЗАЗ беше по-прецизна.

Възможните решения

Разбира се, на всички посочени по-горе основания намирам за обосновано арендните договори, в случай на вече учредено ограничено вещно право на ползване, да се сключват с ползвателя. Доколкото думата „може“ дава основание да определим нормата на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ като диспозитивна и при логическото ѝ тълкуване, както и с оглед на правилата на общия Закон за собствеността, които следва да се приложат тук, субсидиарно са основание да се счита, че собственикът или съсобственикът не са единствената категория възможни арендодатели по договора за аренда на земеделска земя. Във връзка с това не намирам пречка страна по него, респективно – участник като страна в нотариалното производство, да е именно ползвателят, с което да се разшири кръгът на правоимащите лица по посочената правна норма.

Друга възможност за изпълнение на нормата на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ и в същото време в опит да се гарантират правата на ползвателя би била договорът за аренда да се сключи и от двамата – от голия собственик и от ползвателя. Това е решение, което в известна степен би уредило отношенията в триъгълника „собственик – ползвател – арендатор“. Остава открит обаче въпросът за съгласието, което трябва да постигнат двамата (съ)арендодатели, което невинаги в практиката ще бъде възможно и постижимо.

Разбира се, третото възможно решение минава през нормативни промени, включващи бъдещо изменение на разглежданата норма и в

тази връзка намирам следните предложения *de lege ferenda* за необходими и от полза за практиката. С цел да се избегнат ситуациите на конкуриращи права и основания в разглежданите случаи и да се пресеке основателно противоречивата практика по прилагане на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ в разглежданата в доклада хипотеза, то може да се препоръча да се включи и ползвателят като страна по договора за аренда¹⁹. От друга страна, едва ли да са *numerus clausus* възможните арендодатели е най-добрият законодателен подход. В частноправните отношения изричното посочване на възможните страни, в т.ч. и по аренден договор, в качеството на арендодатели крие поредните рискове, както и нормата в сегашната ѝ редакция. Подобен подход би означавал законодателят да изброи и лицата, които имат други ограничени вещни права, лицата с управителни правомощия (доколкото преимуществено съдебната практика приема договора за аренда за сделка на управление) дори носителите на облигационни права и т.н. По тази причина другият възможен изход е да се възстанови текстът на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ в редакцията му от ДВ, бр. 13 от 2017 г., в сила от 07.02.2017 г., когато липсваше правилото, че договорът може да се сключи със собственика на обекта на договора²⁰. Намирам, че тези възможни решения ще предотвратят противоречията по прилагането на нормата, споровете по това диспозитивно или императивно е правилото на чл. 3, ал. 4 ЗАЗ, както и ще стимулират страните да следят сами за правата на своя праводател с оглед противопоставимостта на правата на третите лица.

За контакти:

Гл. ас. д-р Галина Иванова
Николова
Варненски свободен университет
„Черноризец Харбър”
Юридически факултет, катедра
„Гражданскоправни науки”
galina.nikolova@vfu.bg

¹⁹ Така напр. е в Румъния: отмененият Art. 3 (1) *Legea arendării nr. 16/1994*, отм. С *Codul civil* (2009).

²⁰ Така, както сега действащият *Codul civil* (2009), в Раздел III. – Специални правила по отношение на арендата, не съдържа изрично изискване към арендодателя да е собственик на обект по Art. 1836 *Codul civil*.

ДОГОВОРЪТ ЗА ЛИЗИНГ – КОНЦЕПЦИЯ И ВИДОВЕ. СРАВНИТЕЛНОПРАВЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРАНИ

Веселин Христов

THE LEASING CONTRACT – CONCEPT AND TYPES. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS BETWEEN EUROPEAN COUNTRIES

Veselin Hristov

Резюме: *В последните години договорът за лизинг намира все по-голяма приложимост и заема ключово място в търговските отношения и бизнеса. Настоящата статия представя същността на договора за лизинг и неговите предимства спрямо традиционното кредитиране. Чрез сравнителноправен анализ са изведени неговите отличителни особености.*

Ключови думи: *договор за лизинг, финансов инструмент, финансов лизинг, обратен лизинг*

Abstract: *In the recent years the leasing contract has found an increasing applicability and has a key place in commercial relationships and business. This article presents the leasing contract and its advantages compared to the lending. Through a comparative legal analysis the leasing contract features are described.*

Keywords: *leasing contract, financial instrument, financial leasing, lease-back*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.144>

Въведение

Лизингът или финансирането на активи е най-големият доставчик на дългово финансиране за бизнес клиенти и потребители след традиционната форма на кредитиране (банковия кредит). Лизингът може да се определи като инвестиционен кредит, трансформиран във веществена форма, съпроводен с определени условия и алтернатива на класическия инвестиционен заем от банка. ППС-ва са най-масовият актив, обект на лизинг, следван от машини, техническо оборудване, самолети, яхти, сондажни платформи и др. Компаниите – от най-

малките до най-големите мултинационални компании – се насочват към лизинга, като продукт за финансиране. Start-up компаниите също много често прибягват до услугите на лизинга. Така нареченият MUSH сектор (общини, университети, училища, болници) също използва лизинга като бърз и ефективен финансов инструмент за внедряване на високотехнологични активи в дейността си, без да се налага първоначално да инвестират наведнъж сериозни финансови средства от регулираните си бюджети, а плащането да бъде разсрочно във времето. Договорът за лизинг е ключов фактор за икономиката и определящ за темпа на нейното развитие.

Понятието „лизинг“

Етимологията на термина „лизинг“ произлиза от английския глагол „to lease“ и има английски корени. В сравнителноправен аспект, както и в българската правна доктрина, няма ясно обособен и точен превод, като причината за това е реципирането на различните видове договор лизинг в отделните национални правни уредби. Между двете понятия „lease“ и „leasing“ от терминологична гледна точка има някои разлики. Следва да се направи уточнението, че „leasing“ се отнася до понятието за договора и е равностойно на „leasing contract“, докато с „to lease“ се означава самото предоставяне на ползването на актива срещу определена сума. С други думи, „leasing“ се използва за обозначаване на договора за лизинг, докато „lease“ е процесът на вземане на лизинг на определен актив (отдаването на лизинг).

Основни видове договори за лизинг

1. Оперативен лизинг

Оперативният лизинг е познат още като обикновен, или експлоатационен. Като правна конструкция наподобява договора за наем, именно поради тази причина някои автори и практиката го категоризират като разновидност на договор за наем. Основната цел на този вид лизинг е използването на лизинговата вещ. При този вид лизинг лизингодателят не заема свои средства на лизингополучателя, инвестирайки ги за придобиването на определена вещ, която да стане обект на лизинговия договор. Към датата на сключване на договора за лизинг лизингодателят е собственик на въпросната вещ и същата

не е необходимо да бъде поръчвана от лизингополучателя за придобиването ѝ от лизинговата организация и предоставянето ѝ за използване от лизингополучателя. При този вид лизинг лизингополучателят не може да придобие лизинговия актив на основание на договора за лизинг. Това може да се случи единствено след сключването на нов изричен, несвързан с договора за лизинг договор за покупко-продажба между същите страна, като особеното в случая ще е, че придобивната цена на актива ще бъде неговата справедлива пазарна цена към момента на придобиването, а не неговата остатъчна лизингова цена (както е при финансовия лизинг). Затова и най-често след изтичане на срока на оперативния лизинг лизингополучателят връща вещта на лизингодателя. При оперативния лизинг се дължат отделни самостоятелно обособени еднородни периодични (наемни) вноски, относително независими една от друга, съставляващи възнаграждение за използване на актива и не са релевантни към неговата обща стойност, респ. не са насочени за придобиване на актива като крайна цел. Затова и договърът за оперативен лизинг не се интересува от „полезния живот“ на използвания актив.

2. Финансов лизинг

Другият вид лизинг, определен като финансов, е особена форма на лизинга, съгласно която лизингодателят се задължава да придобие вещь от трето лице при условия, определени от това трето лице – лизингополучател, и да му я предостави за ползване срещу възнаграждение и евентуално придобиване. При пълно изпълнение на задълженията си по финансовия лизинг лизингополучателят може да придобие актива на остатъчната лизингова стойност, като може да претендира успешно това свое право срещу лизингодателя, в случай че последният отказва да прехвърли собствеността върху актива на изплатилия лизинговите си задължения лизингополучател. Спецификата на финансовия лизинг се изразява в неговата особена структура като сделка, в която участват поне три страни – лизингодател, лизингополучател и трето лице – доставчик (продавач) на обекта на лизинга, като между тези лица възникват няколко правоотношения. При финансовия лизинг лизингополучателят трябва да извърши серия от разсрочени плащания към лизингодателя. Налице е едно общо дължимо плащане за главницата, разсрочено на части във времето, което не съставлява периодични плащания. Разсрочената погасителна вноска се състои от два компонента – главница и лихва, като главницата е

придобивната (доставната) цена на актива, а лихвата – възнаграждението, което заплаща лизингополучателят, за да използва актива. Особеното е, че при финансовия лизинг главницата се дължи във всички случаи от лизингополучателя, дори в случаите на погиване на обекта на лизинга, тъй като главницата съставлява именно кредитния елемент в лизинговото правоотношение и този зает ресурс следва да бъде върнат от лизингополучателя независимо дали той обективно ще ползва обекта, или не. При финансовия лизинг правото на ползване на актива може да се трансформира в право на собственост върху актива, като се обединява в едно право при лизингополучателя. До този момент правото на собственост върху актива се намира в едно латентно състояние, в една правна възможност за лизингополучателя да го упражни. Именно поради тази особеност на това лизингово правоотношение срокът и цената на договора за финансов лизинг винаги са съобразени с „полезния живот“ на използвания актив.

3. Обратен лизинг

Обратният лизинг е особен вид финансов лизинг, който в повечето европейски държави няма изрична законова регламентация и спрямо него се прилагат общите правила, установени за финансовия лизинг, както и обичайната търговска практика на лизинговите дружества. Особеността на този правен инструмент е, че фигурите на лизингополучател и доставчик на стоката се припокриват, т.е. едно лице встъпва в правоотношение веднъж в качеството на продавач по съпътстващия договор за покупко-продажба и наред с това – като лизингополучател. При този правен инструмент фигурите на лизингополучател и доставчик на стоката се припокриват. Следователно са налице две правоотношения между две страни. Собствеността на лизинговата вещь се прехвърля от лизингополучателя на лизингодателя, който отдава на лизингополучателя същата тази вещь за ползване. Основната цел на тази финансова сделка е да се акумулират свободни финансови средства за лизингополучателя, с които той оперативно да разполага, за да развива дейността си.

Носене на риска от увреждане или погиване на лизинговата вещь

Крайната цел при финансовия лизинг е придобиването на актива, за разлика от оперативния лизинг, при който непосредствената

цел е използването на актива. Именно от тази същностна особеност между двата вида лизинг е обусловена и една от най-съществените отлики между тях, а именно: носенето на риска по отношение на лизинговия актив. При договора за финансов лизинг всички рискове от повреждането, погиването на вещта, щетите, причинени от вещта на трети лица и имущество, както и разноските по поддържане на вещта – обект на договора, са за сметка на лизингополучателя. Тези особености при финансовия лизинг произтичат от кредитния му характер. Лизингодателят отпуска „вещен кредит“ на лизингополучателя в размер на придобивната цена на обекта на лизинга, като осигурява възстановяване на инвестицията си чрез получаване на лизингови вноски.

При оперативния лизинг правилото в България е, че отговорността от погиването или увреждането на актива се носи от лизингодателя, тъй като тук лизингополучателят е само ползвател на вещта без възможност да придобие същата на основание на сключения договор за лизинг. В някои европейски страни, като Естония, Италия, Португалия и Германия, носенето на риска при оперативния лизинг също се носи от лизинговата компания. В други страни, като Норвегия и Словакия, лизинговата компания носи риска от погиването или увреждането на лизинговия актив само в случаите на сключен договор за оперативен лизинг с физическо лице – потребител.

Форма на договора за лизинг

В повечето европейски страни няма изрични законови изисквания относно формата за сключване на договора за лизинг. Правилата относно формата на договора за лизинг за изведени от обичайната лизингова практика, като е прието същата да е писмена с оглед на доказване и противопоставимост по отношение на трети лица. В Словакия, поради засилената защита на потребителите, винаги, когато се сключва договор за лизинг с потребител, задължително следва той да е в писмена форма. В България част от лизинговите компании сключват лизингови договори с нотариална заверка на подписите главно, за да ползват процесуално предимство при съдебни спорове – в случай на неизпълнение на задължението на лизингодателя.

С напредъка на технологиите правото все повече се пренасочва към виртуалната среда, респ. налага се все по-широкото използване

на електронни документи и електронни подписи. Следва да се отбележи, че документите, подписани с квалифициран електронен подпис (КЕП), се приравняват на писмени, подписани със саморъчен подпис. Следователно с КЕП могат да бъдат подписвани всякакви договори, освен договорите, за които законът предвижда изрично нотариална форма. В този смисъл в повечето държави лизинговият договор може да бъде сключен посредством електронен подпис. В България към момента около 20% от договорите за лизинг се сключват в ел. форма – предимно за автомобили и активи на сравнително по-ниска стойност (обичайно до около 50 000 евро). В Естония договорите (не само лизинговите) се сключват изцяло чрез електронен подпис.

В Португалия, макар и регламентираната електронна форма, съществува законова пречка договорите за лизинг да бъдат сключвани посредством КЕП. Португалските национални регистри за автомобили и недвижими имоти, където се регистрират всички активи, все още изискват да им бъде предоставено физическо копие на договора, което прави цифровия договор практически неприложим.

Може да се обобщи, че тенденция в страните от Европа е все повече договори да се сключват в електронна форма.

Особености на лизинговото правоотношение

1. Ограничение от продажбата на изплащане

Лизингополучателят има право да използва вещта, обект на лизинга, без да придобива право на собственост върху нея. Лизингът се различава от покупката на вещь на изплащане, при която правото за използване на вещта се предоставя от собственика на купувача в началото на договора, а правото на собственост обичайно се прехвърля в края на договора автоматично след изплащане на пълната продажна цена. Възможно е прехвърлителният ефект при продажбата на изплащане да настъпи и в началото на договора, но това по-скоро е изключение в практиката. При продажбата на изплащане не се сключва допълнителен договор за прехвърляне на вещта, както е при прехвърлянето на изплатен лизингов актив. При договора на изплащане основната цел е придобиването на актива, а не неговото използване. Цената се заплаща независимо от това дали купувачът използва актива, или не. При договор за покупка на изплащане купувачът има право да придобие актива на договорената цена в края на договора. Правото за

закупуване на актива при договора за покупка на изплащане се различава от опцията (правото) за закупуване на използвания актив в края на лизинговия договор. Обичайно при продажбата на изплащане купувачът дължи разсрочени равни вноски, вкл. последната такава, за разлика от опцията при финансовия лизинг, която може да достигне до 30% от лизинговата стойност на актива. Финансовият лизинг без т.нар. опция стои най-близо до договора за продажба на изплащане, тъй като и в двата случая лизингополучателят/купувачът има правото да придобие актива на договорената цена след изплащането на последната разсрочена вноска по договора. Основната разлика между продажбата на изплащане и финансовия лизинг е, че при първия вид сделка купувачът използва собствени средства, за да придобие актива, а при втория вид сделка лизингополучателят използва заемни средства от лизингодателя.

2. Погасителна давност при лизинговите задължения

По отношение погасяването на вземанията за лизингови вноски при оперативния лизинг и по отношение на възнаградителна лихва при финансовия лизинг би следвало да се прилага специалната кратка 3-годишна погасителна давност за периодичните плащания. По отношение на приложимия давностен срок за главницата при финансовия лизинг следва да се прилага общата 5-годишна давност (аналогично като при банковия кредит). При договора за финансов лизинг се заплаща на разсрочени падежи едно общо неделимо задължение за главницата, по отношение на което следва да се прилага общата 5-годишна давност. Лизингополучателят връща във времето финансираната сума, трансформирана в закупения и предоставен на лизинг актив. При финансовия лизинг общата стойност на лизинговите вноски се изчислява така, че да покрива цената, на която лизинговата компания е придобила вещта, нейната печалба и направените за целта разноски. Следователно налице е правен резултат както при усвоен инвестиционен кредит, чието погасяване става чрез разсрочените лизинговите вноски, като главницата от лизинговите вноски представлява всъщност цената на кредита и по отношение на нея следва да се прилага 5-годишната обща давност.

3. Самоучастието при договора за лизинг

При финансовия лизинг, както при банковия кредит, се предвижда самоучастие на финансираното лице във финансирането на обекта на лизинга – под формата на встъпителна (първоначална) вноска,

която вноската е условие за пораждаване на действието на договора за лизинг. Изискването за самоучастие е един от характерните белези на финансовия лизинг и всъщност разкрива отнапред заявеното от страните намерение лизингополучателят в крайна сметка да придобие лизинговия актив. Именно самоучастието придава на финансовия лизинг инвестиционен характер и за двете страни по правоотношението, като разпределя финансовата тежест между тях във връзка с финансирането и придобиването на лизинговия актив. За разлика от финансовия лизинг, при оперативния лизинг няма изискване за самоучастие, като условие за пораждаване на лизинговото правоотношение, тъй като основното намерение на лизингополучателя е да използва актива за определен период срещу определено възнаграждение, след което да го върне на лизингодателя, като лизингополучателят няма за цел да го придобие.

Основни предимства на лизинга като финансов инструмент

- Финансовият лизинг може да осигури финансиране до 80% от стойността на актива, за разлика от традиционното кредитиране, което покрива обичайно около 70-75% от стойността на инвестицията. При банковия кредит най-често се изисква и предоставяне от кредитополучателя на някакво допълнително обезпечение (ипотека, залог, банкова гаранция), за разлика от лизинга, при който активът остава основното „обезпечение“ за лизингодателя.

- При финансовия лизинг често се предвижда изплащането на остатъчна стойност (т. нар. опция, или отворен край на лизинга) в края на срока на договора, която може да достигне и до 30% от стойността на лизинговия актив. Тази възможност е изключително в полза на лизингополучателя, тъй като значително облекчава неговата финансова тежест през живота на договора, като в края на срока на договора лизингополучателят може да избере дали да плати тази остатъчна стойност, или да върне актива.

- Лизингодателят „администрира“ през „целия живот“ на лизинга съпътстващите същинското лизингово правоотношение разходи, като застраховки, данъци, такси и др., което значително улеснява лизингополучателя, за разлика от банковия кредит, при който кредитополучателят носи цялата тази административна тежест.

- При лизинга, за разлика от директното придобиване на актива, не се налага затваряне на свободен финансов ресурс от страна на лизингополучателя, тъй като същият използва финансовия ресурс на лизинговата компания, като запазва и насочва собствените си оборотни средства пряко за осъществяване на дейността си.

- При лизинга има данъчен положителен ефект най-вече за лизингополучателя – той може да се възползва от данъчен кредит при облагането на лизинговата сделка.

- Законът не предвижда изрична форма за действителност на договора за лизинг, но на практика той винаги е в писмена форма с оглед процесуална сигурност – в случай на неизпълнение на някоя от страните.

- Лизингът осигурява бързо и гъвкаво финансиране, сделката се осъществява в сравнително кратки срокове и при добри лихвени условия.

Заклучение

В наши дни може да се заключи, че лизингът като финансов инструмент се е превърнал в един от най-големите и най-бързо развиващите се източници на капиталови инвестиции както в индустриалните, така и в развиващите се страни. Поради значителното му нарастване и приложение законовата му уредба трябва непрекъснато да се усъвършенства и да се регламентират съществуващите правни празноти.

Използвана литература:

1. Герджиков, О. (2008). Търговски сделки. София: Труд и право. (Gerdzhikov, O. (2008). Turgovski sdelki. Sofia: Trud i pravo)
2. Leaseurope, Data & research, <https://www.leaseurope.org/data-research>

За контакти:

Веселин Христов
veshris@yahoo.com

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА АДВОКАТСКОТО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ В ПРАКТИКАТА НА СЪДИЛИЩАТА

Рая Георгиева Матева
докторант на свободна подготовка
в катедра „Частноправни науки“
ЮФ, ВСУ „Черноризец Храбър“

ACTUAL PROBLEMS OF DETERMINING ATTORNEY'S FEES IN COURT PRACTICE

Raya Georgieva,
PhD student, Department of Private Law,
Law Faculty, Varna Free University

Резюме: *Настоящият доклад разглежда актуални проблеми, касаещи наложителните промени след второто решение на Съда на Европейския съюз, с което от началото на 2024 г. Наредбата за минималните адвокатски възнаграждения вече не е задължителна за съда, когато той се произнася по възражение за тяхната прекомерност. Засягат се въпроси относно предложените изменения в Закона за адвокатурата, гласувани от Народното събрание, с които се предвиждат правила относно възраженията за прекомерност на разносните за адвокат, за рекламата и посредничеството на адвокати и за назначаването на особени представители. Обърнато е внимание на наложеното от Президента вето върху новите правила за определяне на адвокатските възнаграждения, според което те противоречат на правото на ЕС.*

Ключови думи: *адвокатски възнаграждения, нови правила, възражения за прекомерност*

Abstract: *This report examines issues of a topical nature regarding the imperative changes following the second decision of the Court of Justice of the European Union union, with which from the beginning on 2024 The Ordinance for the minimum lawyer's rewards already is not mandatory for the court when everything pronounces by objection for excessiveness. Matters concerning the proposed amendments to the Law on Advocacy, voted by the National Assembly, the veto imposed of the President on the new ones rules for determination on*

lawyers' remuneration , according to which them contravene the law of the European Union.

Keywords: *attorneys' fees, new rules, excessiveness objections*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.153>

С Решение на Съда на Европейския съюз от 25 януари 2024 г. по дело С-438/22¹ по преюдициално запитване, отправено от Софийския районен съд, е прието, че член 101, параграф 1 ДФЕС във връзка с член 4, параграф 3 ДЕС следва да се тълкува в смисъл, че:

1. ако се установи, че наредба, която определя минималните размери на адвокатските възнаграждения и на която е придаден задължителен характер с национална правна уредба, противоречи на посочените разпоредби, националният съд е длъжен да откаже да я приложи, както и че

2. национална уредба, съгласно която, от една страна, адвокатът и неговият клиент не могат да договорят възнаграждение в размер по-нисък от минималния, определен с наредба, приета от съсловна организация на адвокатите като Висшия адвокатски съвет, и от друга страна, съдът няма право да присъди разноски за възнаграждение в размер по-нисък от минималния, трябва да се счита за ограничение на конкуренцията „с оглед на целта“ по смисъла на тази разпоредба от ДФЕС. Изрично е посочено, че при наличието на посочените ограничения не е възможно позоваването на легитимни цели, както и че

3. националният съд е длъжен да откаже да приложи тази национална правна уредба спрямо страната, осъдена за разноски, включително и когато предвидените в тази наредба минимални размери отразяват реалните пазарни цени на адвокатските услуги.

Разбира се, трябва да се отбележи, че това решение се основава на постановеното на 23 ноември 2017 г. предишно решение на СЕС (по съединени дела С-427/16 и С-428/16)² и на практическия резултат от него. След това решение от 2017 г. се наблюдава противоречива

¹ (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=282068&pageIndex=0&doclang=bg&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=751318>).

² (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?sessionid=67B653737A252A33812F7E50DB988062?text=&docid=197044&pageIndex=0&doclang=bg&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1228181>).

съдебна практика, когато се претендират разноски по делото и трябва да се присъди изплащането им от страната, изгубила делото. Поста- вен между изводите на СЕС за потенциалното ограничаване на кон- куренцията от минималните хонорари в този им вид и инструкциите да следят за легитимни цели за въвеждането им, българският съдия бе оставен пред избор между два пътя: 1. да приеме, че въведените от ВадС минимума са легитимни и да ги вземе предвид, 2. основавайки се на решението на СЕС от 2017 г., въз основа на собствени критерии да намалява възнаграждения, без да се съобразява с минимумите в Наредба №1. И именно тези противоречия в практиката провокираха второто преюдициално запитване до СЕС³, по което той се произнесе през януари 2024.

Решенията на Съда на Европейския съюз по преюдициални за- питвания са задължителни за всички съдилища на основание чл. 633 ГПК.

Така още в първия месец, след като Съдът на Европейския съюз (СЕС) се произнесе относно присъждането на разноски по делата от Наредбата за минималните размери на адвокатските възнаграждения и остави преценката изцяло в ръцете на съда, се появиха първите, вече добре известни, две определения на Върховния касационен съд – съдебни актове, които се оказаха особено важни за останалите съ- дилища, които се ръководят от практиката на ВКС.

Първото е Определение №343 от 15.02.2024 г. по т. д. №1990 по описа за 2023 г. ВКС, ТК, Второ отделение, постановено от състав с председател Костадинка Недкова (докладчик) и членове Николай Марков и Красимир Машев. С него се определя възнаграждение от 100 лв. на особен представител за изготвяне на отговор на касацион- на жалба.

Второто е Определение №50015 от 16.02.2024 г. по т. д. № 1908 по описа за 2022 г., ВКС, ТК, Първо отделение, състав с председа- тел Тотка Калчева (докладчик) и членове Вероника Николова и Мадлена Желева. По него ВКС трябва да определи колко да плати загубилата делото страна на адвокат, който е защитавал безплатно материално затруднен клиент за отговор на касационна жалба по за- страхователно дело. Обжалваемият интерес по делото е 9000 лв. Ад-

³ Определение №20046002 от 04.07.2022 г., Софийски районен съд, гражданско от- деление, 148 състав, гражданско дело №31 896 по описа за 2019 година, съдия Филип Савов.

вокатът претендира възнаграждение от 1200 лв., а ВКС му присъжда 150 лв.

Съобразяването с Решението на СЕС се въвежда и в съдебните актове на Върховния административен съд.

С Определение №9813 от 17.09.2024 г. по АД №1392/2024 г., ВАС-Първо отделение, се оставя без уважение молба за изменение на Решение №5608 от 08.05.2024 г., постановено по адм. дело №1392/2024 г. по описа на ВАС, състав на Първо отделение, в частта му за разноските, вместо претендиран размер от 7020,00 лева съдът е постановил разноски в размер на 800,00 лева. Съставът на ВАС е взел предвид изхода на делото, съобразил е Решение на Съда на ЕС от 25 януари 2024 г. по дело C-438/22, постановено по отправено от Софийския районен съд преюдициално запитване, вида и количеството на извършената работа, материалния интерес по делото, а също и фактическата и правната сложност на делото.

С Определение №9864 от 19.09.2024 г. по АД №1839/2024 г. ВАС – първо отделение, оставя без уважение молба за изменение на Решение №8267 от 03.07.2024 г., постановено по адм. дело №1839/2024 г. по описа на Върховния административен съд, състав на първо отделение, в частта му за разноските, като вместо претендирания размер от 24 687,17 лева определя 2000 лв. И тук съставът на ВАС, вземайки предвид изхода на делото, е съобразил с Решение на СЕС от 25 януари 2024 г. по дело C-438/22, постановено по отправено от Софийския районен съд преюдициално запитване, вида и количеството на извършената работа, материалния интерес по делото, а също и фактическата и правната сложност на делото.

С Определение №9931 от 24.09.2024 г. по АД №3702/2024 г., ВАС – първо отделение оставя без уважение молба с вх. №10740 от 10.07.2024 г. по описа на Върховния административен съд, подадена от процесуалния представител на директора на Дирекция „Обжалване и данъчно-осигурителна практика“ – гр. София при Централното управление на Националната агенция по приходите, за изменение на Решение №7303 от 13.06.2024 г., постановено по адм. дело №3702/2024 г. по описа на Върховния административен съд, състав на първо отделение, където, в частта му за разноските, вместо претендирания размер от 26 850,52 лева е присъдил разноски на НАП в размер на 500,00 лева. Съставът на ВАС е взел предвид изхода на делото, съобразил е Решение на Съда на ЕС от 25 януари 2024 г. по

дело С-438/22, постановено по отправено от Софийския районен съд преюдициално запитване, вида и количеството на извършената работа, материалния интерес по делото, а също така и фактичката и правната сложност на делото.

С Определение №11099 от 17.10.2024 по АД №9354/2024 г. Върховният административен съд на Република България – първо отделение, отменя определение №4217/19.04.2024 г. на Административен съд – София-град, постановено по адм. дело №9710/2022 г., като вместо него изменя решение №608 от 25.01.2024 г. по адм. д. №9710/2022 г. по описа на Административен съд – София-град в частта за разноските, като намалява присъденото в полза на Националната агенция по приходите юрисконсултско възнаграждение от 5585,13 лева на 1700 лева.

С Определение №11886 от 5.11.2024 г. по АД №10401/2023 г. ВАС, петчленен състав, първа колегия, съобразява приетото в решение от 25.01.2024 г. по дело С - 438/22 на Съда на ЕС, като изменя влязлото в сила решение №8968 от 18.07.2024 г., постановено по адм. дело №10401/2023 г., на Върховния административен съд, петчленен състав на първа колегия, в частта му за разноските, като претендираната от процесуалния представител на ответната страна сума в размер на 12 000 лв. я намалява в размер на 6 000 лв. добавяйки, че разпоредбата на чл. 248 ГПК предоставя възможност произнасянето относно отговорността за разноски да бъде пререшавано не само поради допуснати от съда фактически грешки, но и поради допуснати от съда грешки във фактическите и правните изводи, касаещи разноските и отговорността за тях.

Като във всички цитирани съдебни актове, за да присъди така посочения размер, съдът е съобразил приетото в решение от 25.01.2024 г. по дело С - 438/22 на Съда на ЕС, в което са изложени съображения, че с оглед предимството на правото на Съюза, националният съд е натоварен в рамките на компетентността си с прилагане на разпоредбите на правото на Съюза, като е длъжен в случаите, когато това се налага, да вземе решение да остави без приложение всяка национална правна уредба или практика по законодателен или друг конституционен ред. СЕС в същото решение е приел, че Наредба №1/09.07.2004 г. е издадена от съсловна организация – Висшия адвокатски съвет, макар и по законова делегация, която определя минимални размери на адвокатските възнаграждения, под размера на които не може да се

договаря по-ниско възнаграждение на адвокат, нито съдът разполага с това право съгласно нейните разпоредби. **В решението си СЕС е развил доводи, че процесната Наредба нарушава забраната по чл. 101, ал. 4 ДФЕС (ограничение на конкуренцията), поради което националният съд може да откаже да приложи националното законодателство.** При въведеното ограничение от Висшия адвокатски съвет за размера на минималните размери на адвокатските възнаграждения в решението на СЕС е прието, че с него в Наредбата е налице ограничение на конкуренцията „с оглед на целта“ по смисъла на чл. 101, параграф 1 ДФЕС във връзка с чл. 4, параграф 3 ДЕС. Именно с въведената от СЕС забрана на ограничаващите конкуренцията споразумения и практики съдът **категорично е приел, че националният съд е длъжен да не приложи националната правна уредба, вкл. и когато предвидените в тази наредба минимални размери отразяват реалните пазарни цени на адвокатските услуги.** В решението си СЕС е приел и въз основа на предходно решение по съединени дела С - 427/16 и С - 428/16 – т. 51, че определянето на минималните размери на адвокатските възнаграждения и установяването им като задължителни с национална правна уредба е равнозначно на хоризонтално определяне на задължителни минимални тарифи, което е забранено от чл. 101, параграф 1 ДФЕС.

Междувременно на 30.07.2024 г. шестима депутати внесоха промени в Закона за адвокатурата, Гражданския процесуален кодекс и Данъчно-осигурителния процесуален кодекс, които по предложение на Висшия адвокатски съвет бяха обсъдени на кръгла маса в предишния парламент, но заради краткото му „съществуване“, той не успя да ги приеме.

Така по-късно бе внесен от Комисията по конституционни и правни въпроси Доклад относно общ законопроект на приетите на 14.08.2024 г. на първо четене законопроект за изменение и допълнение на Закона за адвокатурата от група народни представители на 30.07.2024 и законопроект за изменение и допълнение на Закона за адвокатурата, внесен от Министерския съвет на 02.08.2024 г.

В рамките на мандата на 50-тото Народно събрание, на 11.09.2024 г. **беше приет**

Закон за изменение и допълнение на Закона за адвокатурата (ЗА), Гражданския процесуален кодекс (ГПК) и Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК), с които се въвеждат нови

правила за възраженията за прекомерност на разноските за адвокат, за рекламата и посредничеството и за назначаване на особени представители.

В ЗА беше предвидено, че ще бъде приета нова наредба, която ще съдържа критерии за определяне на адвокатското възнаграждение, която ще се издава от министъра на правосъдието по предложение на Висшия адвокатски съвет. Тя трябва да бъде издадена в 6-месечен срок от влизане в сила на изменението на ЗА, а дотогава при направено възражение за прекомерност се прилагат критериите, предвидени в Наредба №1 за минималните размери на адвокатските възнаграждения. Нова редакция придоби и ключовата за възраженията за прекомерност на разноските за адвокат разпоредба на чл. 78, ал. 5 ГПК. Новата ал. 2 на чл. 80 ГПК гласи, че всяка страна може да възрази мотивирано срещу поисканите разноски на насрещната страна и да вземе становище по възражение срещу исканите от нея разноски най-късно до приключване на последното заседание в съответната инстанция.

Съответни изменения бяха направени и в чл. 161, ал. 1 и ал. 2 ДОПК.

Друга основна промяна, която беше приета окончателно от депутатите, е свързана с определянето на особени представители. В ЗА бе предвидено, че в 14-дневен срок от получаване на искането за определяне на особен представител съответният адвокатски съвет определя адвокат и размер на възнаграждението му. За заплащането ще се прилага същата наредба с критерии, която предстои да издаде министърът на правосъдието, както и следва да се отчитат фактичката и правната сложност на случая, засегнатият интерес, условията, при които са възложени и оказани правно съдействие и защита, времето за извършването и спешността ѝ, както и квалификацията, опитът и специализацията на адвоката. Прието бе и че когато се определи повече от един адвокат, възнаграждението е общо. А по искане на вече определения адвокат адвокатският съвет може да определи допълнително възнаграждение преди приключване на делото.

В чл. 29, ал. 6 на ГПК изрично бе предвидено, че страната, която трябва да внесе разноски за особен представител, може да направи възражение за прекомерност в едноседмичен срок от получаване на съобщението, което съдът разглежда преди назначаването на особения представител. „*В случай, че определено от адвокатския*

съвет възнаграждение бъде намалено от съда, посоченият от адвокатския съвет адвокат може да откаже да поеме представителството по делото.“

В Административнопроцесуалния кодекс пък беше направена изрична препратка към тези правила – „При определяне на особения представител съдът прилага съответно чл. 29, ал. 6 от Гражданския процесуален кодекс“.

Освен че в ЗА бяха записани изискванията към отношение на рекламата на адвокатската дейност - детайлно развити и в изменения в Етичен кодекс на адвоката, очакващи единствено измененията в закона, в него за първи път на адвокатите се разрешава и да осъществяват контакт с потенциални клиенти чрез посредник. Предвидено бе, че когато на посредника се дължи възнаграждение, то се определя отделно от адвокатското.

Така приетият Закон за изменение и допълнение на Закона за адвокатурата обаче беше върнат от президента за повторно разглеждане по реда на чл. 101 от Конституцията с Указ №234, обн. ДВ, бр. 81 от 24.9.2024 г. и до момента същият не е приет в рамките на повторно разглеждане. Според мотивите на президента те нарушават правото на Европейския съюз и поставят под риск правото на защита и на справедлив процес в разумен срок.

С промените в Закона за адвокатурата, както и с преходните разпоредби в ГПК и в ДОПК се търси разрешение на няколко безспорно много важни проблема, поставени от институциите на ЕС. Това е изискването на ЕК да се премахне забраната за адвокатите да рекламират своята дейност и да привличат клиенти чрез използване на посредник, за която срещу България има образувана наказателна процедура. Решение на тези два въпроса бе предложено от законопроект на Министерския съвет, изготвен в Министерството на правосъдието и преминал всички процедури по съгласуване и обществено обсъждане. Президентът обаче не атакува новите правила в този законопроект, позволяващи адвокатска реклама и намиране на клиенти с посредник.

Критични забележки обаче бяха направени относно разрешението за определяне на адвокатските възнаграждения при назначаване на особен представител и възраженията за прекомерност на адвокатските хонорари, предложени в законопроекта, изготвен от адвокатурата.

Президентът атакува включително и процедурата, по която това става – без същински обществени консултации, без становище от Висшия съдебен съвет, с формални мотиви на вносителите. Въпреки това законопроекът бе приет на първо четене само две седмици след внасянето му, без да могат „всички заинтересовани страни да изразят своята гледна точка“. Принципите на обосноваване, предвидимост, откритост и съгласуваност при изработването на всеки нормативен акт „не са формални изисквания, а важни гаранции против прокарването на лобистки поправки в законодателството, които обуславят неговата справедливост и стабилност“, заявява президентът в края на мотивите на своето вето.

Голяма част от аргументите на президента бяха изложени и в становището на Върховния касационен съд, и в това на Съюза на съдиите в България, както и в някои други отрицателни мнения, станали известни в публичното пространство.

Според Президента с новата уредба необосновано се изземват правомощия на съда, като определянето на възнагражденията на особените представители се възлага на местните адвокатски съвети. Според държавния глава това влиза в остро противоречие с правото на Европейския съюз, което забранява сдружения на доставчиците на определени услуги да определят сами цените им. Видно от неговите мотиви, новата уредба на фигурата на особените представители и въвеждането на ограничения при възраженията на страните за прекомерност на адвокатското възнаграждение по Гражданския процесуален кодекс се пораждат определени рискове от забавяне на съдебните дела и препятстване на достъпа до съд.

Ограничения пред възраженията за прекомерност

В законопроекта се предлага възражения за прекомерност да могат да се повдигат само мотивирано, и то ако оспореното възнаграждение е поне с една трета по-високо от възнаграждението на адвоката на страната, която го прави. Съдът да не може да присъди размер на адвокатското възнаграждение, по-нисък от размера на заплатеното възнаграждение на адвоката на насрещната страна, предвиждат оспорените от президента текстове на закона.

Според него тези законови ограничения необосновано препятстват достъпа на гражданите до правосъдие и ограничават преценката на съда за прекомерност на възнаграждението. Неясен е според него и моментът за подаване на възражението за прекомерност. По

принцип съдът разглежда такива възражения при приключване на производството, едва когато обективно може да се преценят количеството труд и степента на умения, вложени от страна на адвоката. Според президентското вето с оспорените нови текстове на закона обаче се предвижда, че по делата с особен представител съдът ще се произнася по възражението за прекомерност „*преди назначаването на особения представител*“, т.е. още в началото на производството. При това положение съмнително е, от една страна, дали към този момент изобщо е възможно да бъде направена обективна преценка за прекомерността на възнаграждението, а от друга – възниква въпрос дали страните ще могат да повдигат отново възражение за прекомерност на възнаграждението в края на производството. Съвсем неясно е какво се случва, ако пък едната страна не се ползва от адвокатски услуги.

Относно нарушенията на правилата на законодателната процедура

И двата внесени законопроекта⁴ са мотивирани от необходимостта да бъдат преодолените вече установени противоречия между националното законодателство и правото на Европейския съюз. Законопроектът на Министерския съвет обаче е бил предварително оповестен и подложен на обществена консултация за срок от един месец между 3.07.2023 г. и 4.08.2023 г. и заинтересованите страни са имали възможност да изразят становища и да направят предложения по него.

За разлика от законопроекта на групата народни представители, който е внесен в Народното събрание на 30 юли т. г., бил е приет на първо четене само две седмици по-късно, без да са проведени същински обществени консултации по смисъла на чл. 18а и чл. 26, ал. 2 от Закона за нормативните актове, които да позволят на всички заинтересовани страни да изразят своята гледна точка.

Така при изработването и приемането на законопроекта на групата народни представители „не са спазени в достатъчна степен принципите на обосноваване, предвидимост, откритост и съгласуваност“, които по смисъла на чл. 26 от ЗНА са задължителни при изработването на всеки проект на нормативен акт.

Настоящият доклад се опитва да направи кратък хронологичен

⁴ От група народни представители от 30.07.2024 г. и от Министерския съвет от 02.08.2024 г.

преглед на един актуален и сериозен проблем. Без съмнение въпросът за справедливото определяне на адвокатските възнаграждения след решението на СЕС и Указа на президента трябва да намери своето разрешение, което се надяваме да бъде скоро.

За контакти:

Докторант Рая Матева
ВСУ „Черноризец Храбър“
raya.mateva@gmail.com

СУБРОГАЦИЯ НА ПОРЪЧИТЕЛЯ В ИЗПЪЛНИТЕЛНИЯ ЛИСТ

*Докторант Деница Петкова
Юридически факултет, Русенски университет „Ангел Кънчев“*

SUBROGATION OF THE GUARANTOR IN THE WRIT OF EXECUTION

*PhD student Denica Petkova
Faculty of Law. University of Ruse “Angel Kanchev”*

Резюме: *Суброгирането на поръчителя в правата на кредитора е един от случаите, когато вискател по изпълнително дело може да е лице, което не фигурира като кредитор в издадения изпълнителен лист. Изпълнението от страна на поръчителя, платил дълга, поставя съществени проблеми, които не са еднозначно решени нито в теорията, нито в съдебната практика.*

Ключови думи: *поръчител, суброгация, изпълнителен лист, удовлетворяване, конкуренция*

Abstract: *Subrogation of the guarantor in the rights of the creditor is one of the cases when a claimant in an enforcement case may be a person who does not appear as a creditor in the issued enforcement document. The performance by the guarantor who has paid the debt poses significant problems that are not unequivocally resolved either in theory or in judicial practice.*

Key words: *guarantor, subrogation, writ of execution, satisfaction, competition.*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.164>

Въведение

По своята същност с термина „суброгация“ се означава встъпването в правата на удовлетворения кредитор от страна на трето лице. Суброгацията не е право, дадено на всяко трето лице, което изпълни един чужд дълг. Суброгират се или трети лица, задължени заедно с длъжника – солидарните длъжници – чл. 127 ЗЗД, или та-

кива, задължени наред с длъжника – лични и реални гаранți – чл. 146 ЗЗД и чл. 155 ЗЗД. Предмет на разглеждане в настоящото изложение е законната суброгация на изпълнилия поръчител. В нейния фактически състав като елемент не е включено съгласието нито на главния длъжник, нито на кредитора или на останалите съпоръчители, ако има такива. Суброгацията на поръчителя, предвидена в закона, се основава на презумпцията, че той е платил главния дълг със свои средства.¹ Ако обаче поръчителят изпълни, без да е обединял за сметка на длъжника – напр. при дарение, изпълнение със средства на длъжника, в случаите, когато с действията си той погасява свое съществуващо задължение към длъжника, в неговата имуществена сфера не възниква възможност за суброгация. В теорията² регресните права и законната суброгация се разглеждат като „паралелни средства за възстановяване на нарушеното имуществено равновесие между длъжника и поръчителя“. Следва да се има предвид, че те са уредени с различни норми – чл. 143 и чл. 146 ЗЗД, и имат различен обем. Суброгацията дава възможност на изпълнилия поръчител, който по регреса е необезпечен кредитор, да получи привилегиите на кредитора. За регресните права от значение са вътрешните отношения между длъжника и поръчителя, а при суброгацията последният встъпва в правата на удовлетворения кредитор. Суброгацията изисква наличието на обезпечения. Суброгацията на поръчителя е „акцесорно обезпечение на регресните права“, която не дублира напълно регреса, а гарантира по-голяма сигурност за поръчител³. Фактическият състав на законната суброгация включва освен двата елемента, които общата суброгационна норма по чл. 74 ЗЗД регламентира – правен интерес и изпълнение на чуждо задължение, и наличие на регресни права. Поръчителят няма да се суброгира в правата на кредитора, ако е изпълнил след изтичането на срока по чл. 147, ал. 1 ЗЗД, защото няма правен интерес. В тази хипотеза поръчителят би могъл да предяви срещу кредитора иск по чл. 59 ЗЗД за неоснователно обогатяване.

Едно от най-съществените предимства на суброгацията е възможността за суброгация в изпълнителния лист – чл. 429 ГПК. По-

¹ В този смисъл Решение №122 от 19.06.2014 г. по т. д. №3228/2013 г. на I Т.О. на ВКС.

² Вж. Калайджиев А. (1993). Поръчителството. София: Сиби, с. 128.

³ Вж. Калайджиев А. Цит. съч., с. 130.

сочената разпоредба регламентира, че „Наследниците и частните правоприемници на взыскателя, както и поръчителят и солидарният съдлъжник, които са платили дълга, могат да искат изпълнение въз основа на издадения в полза на взыскателя изпълнителен лист. Приемството, съответно плащането от поръчителя или съдлъжника, се установява с писмени доказателства.“

Изложение

По принцип активната и пасивната легитимация на страните в изпълнителния процес се определя от изпълнителния лист – мотиви по т. 5 от Тълкувателно решение №4/2017 г. от 11.03.2019 г. по тълк. дело №4/2017 г. на ОСГТК на ВКС. Именно изпълнителният лист очертава предметните и личните предели на принудителното изпълнение – мотиви по т. 1 от Тълкувателно решение №3/2015 г. от 10.07.2017 г. по тълк. дело №3/2015 г. на ОСГТК на ВКС. Суброгацията на поръчителя в правата на кредитора, удовлетворен от него, го легитимира като взыскател по издадения в полза на кредитора изпълнителен лист. Изпълнението следва да бъде удостоверено с писмени доказателства – чл. 429, ал. 1, изр. 2 ГПК. Изхождайки от функционалната връзка между материалното право и гражданския процес, това разрешение е в синхрон с материалноправната суброгация на поръчителя.⁴ При вече издаден изпълнителен лист суброгацията в материалното право води до суброгация и в процесуалното право на принудително изпълнение. Чл. 429, ал. 1, изр. 2 ГПК ограничава проверката, която съдебният изпълнител дължи по надлежната легитимация на лицето, което не фигурира като кредитор в изпълнителния лист до правоприемството, респ. – до плащането на дълга. Платилият дълга поръчител се суброгира в правата на удовлетворения кредитор само ако притежава и регресно право срещу дължника по изпълнителния лист. В Решение №71/24.07.2019 г. по гр. дело №2576/2018 г., III Г.О. на ВКС изрично се прие, че поръчител, който е платил дълга, е правоприемник на правото на принудително изпълнение на кредитора по изпълнителния лист, но само ако той фигурира в изпълнителното основание. Доколкото регресното право е материалноправна предпоставка на законната суброгация,

⁴ Вж. Сталев, Ж. и др. (2012). Българско гражданско процесуално право. София: Сиела Норма АД, с. 969.

регламентацията на чл. 429, ал. 1, изр. 2, пр. 2 ГПК освобождава съдебния изпълнител от правомощието да извършва проверка и по нея, която дейност е нетипична за него. Чл. 429, ал. 1, изр. 2 ГПК не предвижда съдебният изпълнител да установява фактите, които са породили поръчителството. За да приложи чл. 429, ал. 1 ГПК, изпълнителният орган следва да е убеден, че плащецът има качеството на поръчител. Съдебният изпълнител няма компетентност да проверява материалноправните предпоставки за допустимост на изпълнителния процес, т.е. съществуването на дълга. От фактите, които имат значение за съществуване на дълга, съдебният изпълнител е оправомощен да констатира плащането, т.е. изпълнението. За встъпването в изпълнителния лист е ирелевантно дали изпълнението от страна на поръчителя е реализирано преди образуване на изпълнително дело, или в рамките на принудителното изпълнение. Необходимо е обаче изпълнението да се установи с писмени доказателства.⁵

Ако поръчителят, който фигурира в изпълнителния лист наред с главния длъжник, удовлетвори кредитора, то е безпредметно да се води нов процес за материалното право. Затова този облекчен ред прави недопустимо последващо исково производство, в което платилият поръчител следва наново да установява своето вземане и да получи осъждане срещу длъжника, чийто дълг е погасил към първоначалния вискател. Наличието на облекчена правна възможност поръчителят да се суброгира в правата на вискателя в изпълнителния процес и да възстанови заплатеното от него чрез уредената суброгация изключва правния му интерес от предявяване на регресен иск (в т.ч. и по реда на заповедното производство).⁶ Ако образуваното изпълнително дело бъде прекратено поради извършеното от поръчителя плащане, то това не възпрепятства последният да иска образуване на ново изпълнително дело, по което да се приложи като изпълнително основание изпълнителният лист, въз основа на който е образувано вече прекратеното изпълнително дело.

⁵ В този смисъл Решение №50251 от 01.08.2023 г. по гр. д. №3114 / 2022 г. на IV Г.О. на ВКС; Решение №48 от 14.07.2016 г. по т. д. №404 / 2015 г. на II Т.О. на ВКС.

⁶ Решение №1246 от 29.04.1982 г. по гр. д. №453/82 г., I Г. О. на ВС; Решение от 30.05.2017 г. по гр. д. №92/2017 г. на Окръжен съд – Ямбол; Определение №50/20.01.2011 г. по дело №1163/2010 г. на III Г.О. на ВКС; Определение №484/30.12.2008 г. по ч. гр. д. №1514/2008 г., II Г. О. на ВКС.

Обичайно поръчителят фигурира в изпълнителното основание. Допустимо е обаче кредиторът да е установил със сила на присъдено нещо вземането си само срещу главния длъжник, т.е. да не разполага с изпълнителен лист срещу поръчителя. Последният може да удовлетвори кредитора доброволно, но в тази хипотеза той не би могъл да иска изпълнение въз основа на изпълнителния титул срещу длъжника, тъй като не е посочен в него. Необходимо е снабдяване с нов изпълнителен титул, тъй като съдебният изпълнител няма право да преценява метариалноправните предпоставки на суброгацията.

Съдебният изпълнител е длъжен да приеме, че платилият дълга поръчител изцяло замества кредитора по изпълнителния лист (чл. 146 ЗЗД) освен ако искането на поръчителя за образуване на изпълнително дело, респ. за заместване на взыскателя е за по-малък размер. Въпросът за частичната суброгация е силно дискуссионен и възниква най-вече във връзка с откази на съдебни изпълнители да конституират като съвзискател частично суброгиралия се поръчител. Една част от съдебната практика приема, че поръчителят може да поиска заместване на взыскателя за по-малък размер на дълга, но във всички случаи, той трябва да е изплатил на взыскателя целия дълг, за да бъде конституиран в изпълнителното производство, замествайки изцяло кредитора по изпълнителния лист. Привържениците на тази теза не приемат за съответно на разпоредбата на чл. 429, ал. 1 ГПК позоваването на заместване в правата на взыскателя в случай на погасяване на част от дълга.⁷ Според тях законът има предвид пълно и цялостно погасяване на задължението към кредитора, защото последният не може да бъде принуден да приеме изпълнение на части (чл. 66 ЗЗД), като акцентират, че именно този смисъл е вложен и в понятието „удовлетворен кредитор“. Възприемането на обратната теза, според едно становище, би означавало да се предостави двойно качество на длъжника, заплатил частично дълга – на взыскател (спрямо останалите длъжници) и на длъжник

⁷ В този смисъл са: Решение №271/20.06.2007 г. по в. т. д. №535/2007г. на ОС – Варна, Решение №3787 от 20.08.2019 г. по в. ч. гр. д. №549/2019г. на ОС – Благоевград; Решение №50220/08.11.2022 г. по гр. дело №3301/2022 г. на IV Г.О. на ВКС. Становището, че процесуалната суброгация, уредена в чл. 429, ал. 1 ГПК, е възможна само ако е погасено цялото задължение по изпълнителния лист е застъпена и от Маринов Д. (2016). Суброгация в изпълнителния лист. // Дайджест „Търговско и облигационно право“, кн. 03.

(спрямо частично удовлетворения кредитор).⁸

Друга част от съдебната практика застъпва тезата за т. нар. частична суброгация.⁹ Считаю, че тезата за суброгацията на поръчителя в изпълнителния лист при частично изпълнение следва да бъде споделена. Действително при частичната суброгация е погасена само част от дълга и би могло да се стигне до конкуренция между кредитора и поръчителя при принудителното изпълнение срещу длъжника. Кредиторот по принцип не е длъжен да приеме изпълнение на части дори и задължението да е делимо, каквито безспорно са паричните вземания – чл. 66 ЗЗД. Основният проблем, който съществува при частичната суброгация, е как се удовлетворяват кредиторът и частично изпълнителят поръчител. Възможни са две разрешения – съразмерно удовлетворяване или поръчителят да се удовлетвори след кредитора. В отменения ЗЗД е бил въведен принципът за съразмерно удовлетворяване, като разпоредбата на чл. 156, ал. 2 ЗЗД 1982 (отм.) е предвиждала, че „Кредиторот, който е удовлетворен за една част само, и този, който му е направил частично плащане, участвуват заедно, за да осъществят своите права съразмерно с това, което им се дължи“. Това разрешение обаче не е възприето в действащия ЗЗД. Апостолов¹⁰ е извършил сравнителноправен анализ на сочената разпоредба от отменения ЗЗД, като е акцентирал, че уредбата се различава от тази във френския закон, според който предпочитание при конкуренцията между правата на суброгата и суброгента се дава на последния и от сумата, която се получава при принудително изпълнение по

⁸ Тази теза се поддържа и от Иванов. Д. Дискусионни въпроси в изпълнителния процес – 2. (<https://gramada.org/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B8-%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%BF%D1%8A%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%8F/>, 23.09.2023). Според автора при частичната суброгация би се получило „раздвояване на изпълнителния лист в два мини изпълнителни листа“, водещи до два отделни процеса по изпълнение.

⁹ В този смисъл: Решение №119 от 27.01.2011 г. по в. гр. д. №85/2011 г. на ОС – Пловдив, Решение №127 от 22.04.2015 г. по в. гр. д. №245/2015 г. на ОС – Перник, Решение №198 от 27.02.2015 г. по в. гр. д. №335/2015 г. на ОС – Бургас, Решение №73 от 23.02.2015 г. по в. ч. гр. д. №82/2015 г. на ОС – Враца. Така и Чернев, С. (1987). Приемство в изпълнителния лист, издаден въз основа на съдебно решение в хипотезите на чл. 326, ал. 1 от ГПК. // Социалистическо право, София: Министерство на правосъдието, №4, с. 53.

¹⁰ Апостолов, И. (1992). Облигационно право. Част първа. Общо учение за облигационно право. София: БАН, с. 225.

отношение на предоставените обезпечения, се плаща най-напред на него, а суброгатът се удовлетворява от остатъка. Разрешението във френския закон е израз на правилото „Nemo censetur subrogasse contra se“ („Никой не може да суброгира срещу себе си“). В теорията¹¹ се приема, че е налице празнина в законодателство, която следва да се преодолее съобразно изискванията на чл. 46, ал. 2 ЗНА за аналогия в правота. Застъпва се становището, че в тази хипотеза следва да се зачете интересът както на кредитора, така и на поръчителя и да се приложи принципът за съразмерно удовлетворяване. В този смисъл е и ТР №59/03.06.1974 г. на ОСГТК на ВС.

В практиката противоречиво е разрешаван и въпросът дали заплатилият дълга поръчител встъпва в правата на удовлетворения кредитор по изпълнителния лист и срещу останалите съпоръчители и реално задължени лица. Според едното становище платилият поръчител се суброгира в правата по изпълнителния лист срещу всички останали поръчители и реално задължени лица¹², а според другото¹³ – само по отношение на главния длъжник. Подкрепям становището, че заплатилият дълга поръчител може да встъпи в правата на удовлетворения кредитор по изпълнителния лист съгласно чл. 429, ал. 1 ГПК срещу останалите поръчители, стига те също да фигурират в изпълнителния лист. При зачитане на суброгацията от съдебния изпълнител платилият поръчител има право да събере от другите съдължници приспадащата им се част от дълга и разноските ведно със законната лихва от деня на плащането – чл. 143, ал. 1 ЗЗД. В отношенията между платилия поръчител и останалите поръчители отговорността не е солидарна – чл. 127, ал. 1 ЗЗД. Материалноправни възражения за различие в частите пред съдебния изпълнител не могат да се правят, поради което съпоръчителят следва да ги предяви чрез отрицателен

¹¹ Вж. Калайджиев А. (1993). Поръчителството. София: Сиби, с. 123. Възможността частичното изпълнение да доведе до частична суброгация е застъпена и в Обезпеченията в материалното и процесуалното право (2018 г.), авторски колектив, София: ИК „Труд и право“.

¹² В този смисъл: Решение №507 от 03.11.2010 г. по в. гр. д. №762/2010 г. на ОС – Пазарджик; Решение №487 от 05.11.2010 г. по в. т. д. №1822/2010 г. на ОС – Варна; Решение №497 от 07.06.2010 г. по в. гражд. д. №1066/2010 г. на ПАС.

¹³ Така: Решение №6633 от 27.09.2013 г. по в. гр. д. №9292/2013 г. на СГС; Решение №251 от 23.05.2012 г. по в. гр. д. №422/2012 г. на ОС – Пазарджик.

установителен иск¹⁴. Съдебният изпълнител не следва да извършва преценка на материални права, които стоят извън изпълнителното основание. В Тълкувателно решение №59 от 3.06.1974 година ОСГК на ВС изрично се приема, че суброгацията е допустима само ако изпълнилият поръчител, длъжникът и солидарните длъжници са били страни по делото и частите им са установени с решението. Същото разрешение следва да се приложи и по отношение на третите лица, учредили залог или ипотека, тъй като тяхното положение е идентично с това на съпоръчителите.

Заклучение

Налице е законодателна празнина относно удовлетворяването на поръчителя при частична суброгация (както и в общата суброгационна норма по чл. 74 ЗЗД). Диспозитивното начало в гражданското право и процес налага съобразяване със свободата на волята на страните, като е допустимо в договора за поръчителство да бъде уговорено, че поръчителят ще се удовлетвори след кредитора, вкл. и при частично изпълнение. При действащата правна уредба считам за неправилна утвърдилата се практика, изискваща пълно удовлетворяване на кредитора като предпоставка за суброгация на поръчителя в изпълнителния лист. Такова изискване законодателят не е предвидил. Когато предпоставките на чл. 146 ЗЗД са налице, но има частично изпълнение на задължението на длъжника и то е прието от кредитора, считам, че суброгацията в изпълнителния лист също следва да е частична и поръчителят да има възможност да се конституира като съвзискател. Правото на суброгация не подлежи на разширително тълкуване. При действащата уредба действително се стига до конкуренция между взискатели и съразмерност при удовлетворяването им. С оглед акцесорния характер на поръчителството в тази хипотеза интересът на кредитора би следвало да се предпочете. В тази хипотеза би могло да бъде възприето правилото „*Nemo censetur subrogasse contra se*”. Лице, което се е съгласило цялото му имущество да служи за обезпечение на чуждо задължение, не следва да бъде компенсирано чрез „споделяне” на правата на кредитора в принудителното изпълнение. Принципът

¹⁴ Градинарова, Т. и др. (2023). Актуални проблеми на гражданския изпълнителен процес. Приложен коментар. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право, с. 176.

за съразмерно удовлетворяване на кредиторите е прокаран само при несъстоятелността. За това de lege ferenda е необходимо да се предвиди, че „Кредиторът, чието вземане е погасено само частично, упражнява правата си с предимство пред суброгатора за останалата част от дълга“. Това правило би било в съответствие и с разрешението, възприето в чл. 410, ал. 4 КЗ (преди 402, ал. 4 ТЗ), уреждащо частичната суброгация в застрахователното право.

Използвана литература:

1. Апостолов, И. (1992). Облигационно право. Част първа. Общо учение за облигацията. София: БАН.

(Apostolov, I. (1992). Obligacionno pravo. Chast parva. Obshto uchenie za obligaciyata. Sofia: BAN).

2. Герджиков, О. и др. (2018). Обезпеченията в материалното и процесуалното право. Приложен коментар. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право.

(Gerdzhikov, O. i dr. (2018). Obezpecheniyata v materialnoto i oprocesualnoto pravo. Prilozhen komentar. Analiz na sadebnata praktika. Sofia: Trud i pravo).

3. Градинарова, Т. и др. (2023). Актуални проблеми на гражданския изпълнителен процес. Приложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право.

(Gradinarova, T. i dr. (2023). Aktualni problem na grazhdanskia izpalnitelen process. Prilozhen komentar. Analiz na sadebnata praktika. Sofia: Trud i pravo).

4. Иванов, Д. Дискуссионни въпроси в изпълнителния процес – 2. (<https://gramada.org/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B8-%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%BF%D1%8A%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%8F/>, 23.09.2023).

(Ivanov, D. Diskusionni vaprosi v izpalnitelniya process – 2).

5. Калайджиев А. (1993). Поръчителството. София: Сиби.

(Kalaidzhiev A. (1993). Porachitelstvoto. Sofia: Sibi).

6. Маринов, Д. (2016). Суброгация в изпълнителния лист. // Дайджест „Търговско и облигационно право“, кн. 03.

(Marinov, D. (2016). Subrogaciya v izpalnitelniya list. // Digest „Targovsko I obligacionno parvo“, kn. 03.

7. Сталев, Ж. и др. (2012). Българско гражданско процесуално право. София: Сиела Норма АД.

(Stalev, J., Mingova, A., Stamboliev, O., & Popova, V. (2012). Balgarsko grazhdansko procesualno pravo. Deveto preraboteno I dopalmeno izdanie. Sofia: Ciela Norma AD).

8. Чернев, С. (1987). Приемство в изпълнителния лист, издаден въз основа на съдебно решение в хипотезите на чл. 326, ал.1 от ГПК. // Социалистическо право, София: Министерство на правосъдието, №4.

(Chernev, S. (1987). Priemstvo v izpalnitelniya list, izdaden vaz osnova na sadebno reshenie v hipotezite na chl. 326, al. 1 GPK. // Socialistichesko pravo, Sofia: Ministerstvo na pravosadieto, №4).

За контакти:

Докторант Деница Петкова

Русенски университет

„Ангел Кънчев“

denny.bozhidarova@gmail.com

ОТПАДАНЕ ОТГОВОРНОСТТА НА ПОРЪЧИТЕЛЯ ПОРАДИ ДЕЙСТВИЯ НА КРЕДИТОРА (ЧЛ. 146, АЛ. 3 ЗЗД)

*Докторант Деница Петкова
Юридически факултет, Русенски университет „Ангел Кънчев“*

EXCLUSION OF RESPONSIBILITY OF THE GUARANTOR DUE TO ACTIONS OF THE CREDITOR / ART. 146, PARA. 3 OF OBLIGATION AND CONTRACTS ACT /

*PhD student Denica Petkova
Faculty of Law, University of Ruse „Angel Kanchev“*

Резюме: *В разпоредбата на чл. 146, ал. 3 ЗЗД е регламентирано едно от специалните основания за погасяване на поръчителството. То е налице тогава, когато поради виновни действия на кредитора, поръчителят не може да встъпи в правата му и съответно не би могъл да получи удовлетворение от длъжника.*

Ключови думи: *поръчител, кредитор, вина, отговорност, обезпечения*

Abstract: *The provision of Art. 146, Para. 3 of the Obligations and Contracts Act regulates one of the special grounds for repayment of the surety. It is present when, due to culpable actions of the creditor, the guarantor cannot intervene in his rights and, accordingly, could not receive satisfaction from the debtor.*

Key words: *guarantor, creditor, fault, liability, collaterals*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.174>

Въведение

Поръчителството се прекратява при наличие на някое от общите основания, характерни за останалите договори – изпълнение, даване вместо изпълнение, опрощаване, прихващане. ЗЗД регламентира и три специални основания за прекратяване на поръчителството, характерни само за него – по чл. 147, ал. 1 и ал. 2 и по чл. 146, ал. 3 ЗЗД. При първото от посочените основания е въведен преклузивен срок

от шест месеца, считано от падежа на главното задължение, в който кредиторът следва да предяви иск срещу длъжника. При бездействие на кредитора в този срок отговорността на поръчителя спрямо кредитора отпада. Поръчителството се прекратява и при издаване на съгласие от страна на поръчителя за продължаване на срока за изпълнение на главното задължение – в хипотезата на чл. 147, ал. 2 ЗЗД. В разпоредбата на чл. 146, ал. 3 ЗЗД е регламентирано третото специално основание за погасяване на поръчителството, което е предмет на разглеждане в настоящото изложение.

Посочената разпоредба регламентира, че „Поръчителството се погасява, когато поради действията на кредитора поръчителят не може да встъпи в правата му“. Суброгирането на поръчителя в правата на кредитора е един от случаите, когато вискател може да е лице, което не фигурира като кредитор в издадения изпълнителен лист. Изпълнилият кредитор би могъл да иска изпълнение въз основа на издадения в полза на вискателя изпълнителен лист – чл. 429, ал. 1 ГПК, при наличие на писмени доказателства, установяващи плащането. За встъпването в изпълнителния лист е ирелевантно дали изпълнението от страна на поръчителя е реализирано преди образуване на изпълнително дело, или в рамките на принудителното изпълнение.

Изложение

В хипотезата на отпадане отговорността на поръчителя по чл. 146, ал. 3 ЗЗД е необходимо да се прави разграничение между възможността на поръчителя да встъпи в правата на кредитора и възможността на поръчителя да реализира правата, в които е встъпил. Вземането на поръчителя възниква в момента, когато изпълни задълженията на длъжника към кредитора. От този момент той става кредитор на мястото на първоначалния кредитор, като вземането на поръчителя е различно по основание, а неговият размер се формира от размера на изплатения чужд дълг, лихви, разноски, вкл. и разноски по изпълнението.¹

Не всякакви действия на кредитора обаче имат за последица погасяването на поръчителството. Макар законодателят да не е въвел изрично изискването за виновно поведение на кредитора, в казуал-

¹ Решение №48 от 14.07.2016 г. по т. д. №404 /2015 г. на II Т.О. на ВКС.

ната практика на Върховния съд² е застъпено категоричното становище във връзка с изискването за вина на кредитора за настъпване на невъзможност за встъпване на поръчителя в неговите права. Този извод е обусловен от вмененото задължение на кредитора да обезпечи суброгирането на поръчителя. Становището се възприема и от правната доктрина³. Трябва да се касае за виновни действия от страна на кредитора, а не за действия от страна на трети лица. Касае се за невъзможност за суброгация като обезпечение за поръчителя. Поръчителят има изначално право по силата на закона да се суброгира в правата на удовлетворения кредитор (чл. 147, ал. 1 ЗЗД). Суброгацията настъпва независимо от волята на кредитора, но последният би могъл да направи това встъпване безсмислено, като предварително осуети правата и привилегиите, които биха дали възможност на поръчителя да осъществи регресните си права спрямо главния длъжник. Невъзможността за суброгация силно би влошила положението на поръчителя.

Фактическият състав на специалното основание по чл. 146, ал. 3 ЗЗД е сложен и включва няколко елемента, първият от които е поведение на кредитора. Законът говори за „действия“ на кредитора (напр. заличаване на ипотека, връщане на заложена вещь на длъжника), но практиката и теорията са безпротиворечиви – бездействията на кредитора също могат да осуетят суброгацията (напр. изоставяне на вещта – предмет на залога, неподновяване на ипотека, задържане на договора за поръчителство или изпълнителния лист, отказ да се издаде разписка и др.). Поръчителят се освобождава както при загуба на лични, така и при загуба на вещни обезпечения. Ирелевантно е знанието на поръчителя за съществуването на обезпечението. Няма значение и моментът, в който е възникнало обезпечението – преди, едновременно или след учредяване на поръчителството.

Изпълнително производство, иницирано от посочения в изпълнителния лист кредитор, може да бъде прекратено поради перемпция, в случай че не е поискано извършването на изпълнителни

² Решение №716 от 1955 г. по гр. д. №2143/55г. на IV Г.О. на ВС.

³ Така: Меворах, Н., Лиджи, Д., Фархи, Л. (1928). Коментар на Закона за задълженията и договорите. Част III. Чл. чл. 483-668 София: Херман Поле, (с. 285); Кожухаров, А. (2002). Облигационно право. Общо учение за облигационното отношение. Нова редакция и допълнения П. Попов (с. 613, бележка под линия). София: Юриспрес; Калайджиев, А. (1993). Поръчителството (с. 68). София: Сиби.

действия в продължение на две години. Бездействието на кредитора като взыскател за осъществяване на изпълняемото право по отношение на главния длъжник и настъпилото по право прекратяване на изпълнителното производство срещу него на основание по чл. 433, ал. 1, т. 8 ГПК не представлява виновно поведение, което да има за последица погасяването на учреденото от поръчителя обезпечение. Бездействието на взыскателя за осъществяване на изпълняемото право по отношение на един от солидарните съдлъжници и настъпилата перемпция спрямо него не възпрепятства развитието на принудително изпълнение спрямо другия⁴. Това е така, тъй като настъпилото по право прекратяване поради перемпция на изпълнителното производство в хипотезата на чл. 433, ал. 3, т. 8 ГПК (когато взыскателят не поиска извършването на изпълнителни действия в продължение на две години) не води до погасяване на материалното право – предмет на изпълнението, и не обосновава недължимост на същото. Изтичането на посочения двугодишен срок по отношение на главния длъжник препятства само възможността материалното право да бъде принудително реализирано от неговото имущество в рамките на конкретно изпълнително производство. Изтичането на срока обаче не препятства възможността за образуване на ново изпълнително производство, включително и възможността за суброгиране на поръчителя в правата на кредитора (взыскател) по реда на чл. 429, ал. 1 ГПК след доказване с писмени доказателства на предпоставките за суброгиране. Не съществува законова пречка за инициране на ново изпълнително производство до изтичане на давността срещу главния длъжник. От друга страна, не може да се счете, че възможността за суброгиране на поръчителя в правата на кредитора – взыскател по реда на чл. 429, ал. 1 ГПК, може да бъде реализирана само в рамките на вече образуваното изпълнително дело, а не и в ново изпълнително производство, след доказване на предпоставките за суброгиране. Бездействието на взыскателя в рамките на срока по чл. 433, ал. 1, т. 8 ГПК по отношение на главния длъжник не съставлява виновно поведение по см. на чл. 146, ал. 3 от ЗЗД⁵.

Непредявяването на вземанията срещу главния длъжник в про-

⁴ Градинарова, Т. и др. (2023). Актуални проблеми на гражданския изпълнителен процес. Приложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право, с. 220.

⁵ Решение №48 от 14.07.2016 г. по т. д. №404 / 2015 г. на II Т.О. на ВКС.

изводство по несъстоятелност от кредитора в сроковете по чл. 685 и чл. 688 ТЗ, съответно неподаването на възражение в срока по чл. 690, ал. 1 ТЗ по отношение на вземането, което е предявено, но е включено в списъка на неприети вземания, също не може да се приеме като виновно поведение по смисъла на чл. 146, ал. 3 ЗЗД, тъй като това е право на кредитора, а не задължение.⁶

Невъзможността за суброгиране на поръчителя в правата на удовлетворения кредитор по см. на чл. 146, ал. 3 ЗЗД трябва да е окончателно настъпила и то поради виновни действия на кредитора/взискателя. Такава невъзможност би могла да е налице при прекратяване от страна на кредитора на дадени от длъжника или от трети лица обезпечения, както и при погасяване на самото материално право, установено с изпълнителното основание, въз основа на което е издаден изпълнителен лист. Опасността от наличието на такава невъзможност е ирелевантна. Такава невъзможност би могла да е налице при прекратяване от страна на кредитора на дадени от длъжника или от трети лица обезпечения, както и при погасяване на самото материално право, установено с изпълнителното основание, въз основа на което е издаден изпълнителен лист. Ако например заложената вещ погине поради действия на залогодателя, поради недостатъци на самата вещ, поради действия на трето лице или поради непреодолима сила, отговорността на поръчителя не отпада⁷.

Загубата на обезпеченията е моментът на прекратяване на поръчителството. Ако кредиторът е цедирал вземането заедно с поръчителството, но е прекратил вещните обезпечения, поръчителят се освобождава след съобщаване на цесията, защото е трето за цесията лице. Непредявяването на иск срещу длъжника веднага след падежа на главното задължение също не освобождава поръчителя, дори и длъжникът да е изпаднал в неплатежоспособност. Неплатежоспособността не е пречка за суброгацията.

Основанието по чл. 146, ал. 3 ЗЗД намира приложение само в случаите, когато поръчителят ефективно е можел да извлече полза от правата на кредитора.⁸ При загуба на ипотека, която не е първа по ред и е учредена върху по-малък по стойност интерес поръчителят

⁶ Решение №564 от 04.08.2022 г. по в.т.д. №197/2022 г. на Апелативен съд – София.

⁷ Герджиков, О. и др. (2018). Обезпеченията в материалното и процесуалното право. Приложен коментар. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право.

⁸ Калайджиев, А. (1993). Поръчителството. София: Сиби, с. 69.

не следва да се освобождава от отговорност. Възможно е пречката за суброгацията да отпадне, като в този случай отговорността на поръчителя ще се ангажира отново, стига междувременно да не е настъпило друго основание за прекратяване на отговорността. Ако загубеното обезпечение бъде заменено с друго, достатъчно да удовлетвори поръчителя, отговорността на последния няма да отпадне.

Законодателят не е гарантирал пълна обезпеченост на поръчителя в правото му на удовлетворяване по пътя на регреса, а единствено право на суброгиране в правата на удовлетворения кредитор по чл. 146, ал. 1 ЗЗД, което не е равнозначно. Затова в хипотеза на чл. 146, ал. 3 ЗЗД отговорността на поръчителя отпада само ако кредиторът е осуетил възможността за суброгиране на поръчителя в правата му, не и с оглед резултата от суброгирането.

За да отпадне отговорността на поръчителя, не е необходимо той да е претърпял вреди⁹. Ако поръчителят следва да доказва настъпили вреди, то същият ще бъде поставен в много неблагоприятно положение. Тези вреди ще настъпят в един по-късен момент – след изпълнението.

Невъзможността да се встъпи в част от правата на кредитора освобождава поръчителя в съответната част. Частичното изпълнение води до частична суброгация. Ако кредиторът освободи един от солидарните длъжници или съпоръчител, то задължението на поръчителя следва да се намали пропорционално – чл. 124, ал. 2 ЗЗД.

Законодателят не е провел разграничение относно момента на изгубване на обезпечението – преди или след изпълнението на поръчителя. Чл. 664 ЗЗД (1982 г.) отм. е предвиждал, че „Поръчителят, даже солидарният, се освобождава от поръчителството, ако той се е лишил по вината на кредитора от възможността да замести кредитора в правата, ипотеките и привилегиите му, служещи за обезпечаване на вземането, освен ако те са били дадени след поръчителството“. Това разрешение обаче не е възприето в действащия ЗЗД. Ако суброгацията е невъзможна преди изпълнението, то поръчителят може да откаже да плати освен ако кредиторът не предложи друго обезпечение. Ако загубата е окончателна, поръчителството се прекратява. Ако невъзможността за суброгация е настъпила след изпълнението на поръчителя, то последният може да иска връщане на даденото на отпаднало

⁹ Калайджиев, А. (1993). Поръчителството. София: Сиби, с. 69.

основание, тъй като прекратяването има обратно действие.

В доктрината и практиката няма спор, че правилото на чл. 146, ал. 3 ЗЗД намира приложение единствено и само при поръчителството като вид обезпечение. Липсват предпоставки за правоприлагане по аналогия по отношение на други видове лични и вещни обезпечения. Съгласно трайната съдебна практика задължението на авалиста, макар и да обезпечава изпълнението на задължението на издателя на записа на заповед, представлява самостоятелно задължение с различен правопораждащ юридически факт –

отделната едностранна правна сделка – авал. Задължението на авалиста не е акцесорно за разлика от договора за поръчителство, поради което за авала не се прилагат разпоредбите на чл. 146, ал. 3, чл. 147 и чл. 148 ЗЗД. Солидарните длъжници също не разполагат с правото по чл. 146, ал. 3 ЗЗД¹⁰.

Заклучение

Прекратяването в хипотезата на чл. 146, ал. 3 ЗЗД представлява възможност за поръчител и не настъпва по силата на закона, тъй като нормата е диспозитивна. Ако поръчителят е престирал, то той би могъл да иска връщане на даденото на отпаднало основание. Той би могъл да релевира и възражение за невъзможността за суброгация, ако кредиторът иска изпълнение. При условията на пълно и главно доказване поръчителят следва да докаже невъзможността да встъпи в правата на кредитора, като вината на последния се предполага до доказване на противното.

Използвана литература:

1. Герджиков, О. и др. (2018). Обезпеченията в материалното и процесуалното право. Приложен коментар. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право.

(Gerdzhikov, O. I dr. (2018). Obezpecheniyata v materialnoto I oprocuesualnoto pravo. Prilozhen komentar. Analiz na sadebnata praktika.

¹⁰ Решение №104/ 25.07.2016 г. по гр. д. №5345/2015г., III Г.О. на ВКС. За характера на менителничното поръчителство и разграничението от поръчителството по ЗЗД Върховният касационен съд се е произнасял и с други свои решения: Решение №386/25.03.2015 г. по гр. д. №1490/2014 г. IV Г.О.; Решение №26/24.04.2014 г. по т. д. №1027/2013 г. II Т.О., Решение по гр. д. №988/2009 г. ВКС, II Т.О.

Sofia: Trud I pravo)

2. Градинарова, Т. и др. (2023). Актуални проблеми на гражданския изпълнителен процес. Приложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика. София: Труд и право.

(Gradinarova, T. I dr. (2023). Aktualni problem na grazhdanskia izpalnitelen process. Prilozhen komentar. Analiz na sadebnata praktika. Sofia: Trud I pravo).

3. Калайджиев А. (1993). Поръчителството. София: Сиби.

(Kalaidzhiev A. (1993). Porachitelstvoto. Sofia: Sibi)

4. Кожухаров, А. (2002). Облигационно право. Общо учение за облигационното отношение. Нова редакция и допълнения П. Попов. София: Юриспрес.

5. Меворах, Н., Лиджи, Д., Фархи, Л.(1928). Коментар на Закона за задълженията и договорите. Част III. Чл. чл. 483-668. София: Херман Поле.

(Mevorach, N., Lidzhi. D., Farchi, L. (1928). Komentar na Zakona za zadaljeniyata I dogovorite. Chast III. Chl.chl. 483-668. Sofia:Herman Pole)

За контакти:

Докторант Деница Петкова

Русенски университет

„Ангел Кънчев“

denny.bozhidarova@gmail.com

ОТНОСНО ТОНА НА ВЪРХА В ОБЛАСТНИТЕ АДМИНИСТРАЦИИ

*Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
Гл. ас. д-р Недялка Александрова
Икономически университет – Варна*

ON THE TONE AT THE TOP IN DISTRICT ADMINISTRATIONS

*Prof. Andriana Andreeva, PhD
University of Economics – Varna
Chief Assist. Prof. Nedyalka Alexandrova, PhD
University of economics – Varna*

Резюме: Докладът анализира ролята на областния управител при задаване на тона на върха на конкретната областна администрация и чрез това върху качеството на дейността ѝ. Поведението и нагласите на областния управител оказват съществено влияние върху тона на върха, който задава посоката на изграждане на организационната култура на администрацията. Респективно тя се отразява върху качеството на предоставяните административни услуги и в цялост върху ефективността във функциите на областния управител. На база на изложението се правят изводи и обобщения.

Ключови думи: тон на върха, публични администрации, областен управител

JEL Code:K32

Abstract: The report analyses the role of the district governor in setting the tone at the top of a particular district administration and through this on the quality of its performance. The behavior and attitudes of the district governor have a significant impact on the tone at the top, which sets the direction of building the organizational culture of the administration. Respectively, it affects the quality of administrative services provided and overall effectiveness in the functions of the District Governor. On the basis of the statement, conclusions and generalizations are drawn.

Keywords: tone at the top, public administration, governor

JEL Code:K32

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.182>

Въведение

Настоящият доклад разглежда ролята на областния управител при задаване на тона на върха на конкретната областна администрация и чрез това върху качеството на дейността ѝ. Поведението и нагласите на областния управител оказват съществено влияние върху тона на върха, който задава посоката на изграждане на организационната култура на администрацията. Респективно тя се отразява върху качеството на предоставяните административни услуги и в цялост върху ефективността във функциите на областния управител.

Цел на настоящият доклад е да изследва и представи приложението на „тона на върха“ в структурата на конкретна областна администрация, на база на което да се формулират изводи и предложения за изграждане на модел, който да се прилага като добра практика в областните администрации в страната.

За реализиране на посочената цел се извеждат и следните **няколко задачи**:

- очертаване на същността на понятието „тон на върха“;
- изследване приложението на „тона на върха“ в структурата на областната администрация;
- извеждане на теоретичен модел за задаване на подходящ тон на върха в областните администрации;
- формулиране на изводи и обобщения

Като методологическа основа за провеждане на изследването са ползвани комплексно сравнителноправен и аналитичен подход.

Изложение

Областните администрации, както и всички организации от публичния сектор, следва да изпълняват Закона за финансово управление и контрол в публичния сектор (ЗФУКПС), където в чл. 11 е регламентирана отговорността на ръководителите на организацията за изграждане на контролна среда, която включва, наред с други елементи, личната почтеност и професионална етика на ръководството и персонала на организацията, както и управленската философия и стил на работа на ръководството. В Указанията за осъществяване на управленската отговорност, издадени от Министерството на финансите, е регламентирано, че „Управленската отговорност като социален про-

цес съдържа и елементи на лидерство – влиянието на ръководителя върху подчинените му служители е от първостепенно значение за постигане целите на организацията. Един ръководител, за да управлява успешно и ефективно, следва да осъществява основните функции, които са присъщи на доброто управление, а именно: да планира, да организира, да координира, да ръководи и да задава т.нар. „тон на върха“. Така задаването на „тона на върха“ може да се разглежда като регламентирана отговорност на областните управители, които съгласно чл. 4 от Устройствения правилник на областните администрации са ръководители на областните администрации.

Разбирането за т.нар. „тон на върха“ води началото си от публикувания през 1992 г. доклад „Вътрешен контрол – Интегрирана рамка“ (Integrated Control – Integrated Framework), който е резултат от работата на Комитета на спонсориращите организации на Комисията Трейдудей в САЩ (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission), познат с абревиатурата COSO. Този доклад е известен като Интегрирана рамка за вътрешен контрол или като Модел COSO и заложените в него концепции понастоящем са утвърдена основа за изграждането на вътрешен контрол както в стопанската сфера, така и в нестопанските организации. На него са базирани и указанията на Министерството на финансите, свързани с изграждане на системи за финансово управление и контрол в публичния сектор.

По смисъла на заложеното в Модела COSO вътрешният контрол е процес, осъществяван от ръководството, осигуряващ разумна увереност в постигането на целите на организацията по отношение на ефективност и ефикасност на стопанските операции, надеждност на отчетността и съответствие със законовите разпоредби. Според Комисията Трейдудей тонът, зададен от висшето ръководство, влияе върху организационната култура и върху риска от злоупотреби.

Тонът на върха е признат от множество организации в областта на вътрешния контрол, на оценката на риска и управлението, но значението му не се ограничава само до дейността на компаниите. В проучване на организационната почтеност на ООН за 2004 г. се подчертава колко е важно Организацията на обединените нации да има подходящ тон на върха, ако иска да насърчава доброто етично поведение: „Промяната на тона на върха ще подобри възприятията на персонала за организационната цялост. Подобряването му означава, че ООН трябва да се съсредоточи върху промяната на възприятието

на служителите за висшите ръководители. Това е особено вярно за възприятията на персонала за това как висшите ръководители поставят своите ценности и етика пред личните си интереси, стремежи или предишни взаимоотношения. Това може се постигне чрез действия и изявления, които дават подходящ пример за етично поведение, както и усилия за разгласяване на тези поведения пред персонала. С други думи, лидерите трябва да дават пример и от тях да се изисква спазване на по-висок стандарт по отношение на всички етични въпроси“ (Amernic et al. 2010).

Тонът на върха може да бъде разглеждан като своеобразен личен пример от страна на ръководството, демонстриран системно и разгласяван по подходящ начин. Служителите на организацията постепенно напасват своето поведение спрямо него, тъй като „атмосферата на осъзнатост към контрола и очакваните норми за поведение на работниците и служителите следва да зависят от „тона на върха“, който се задава на всички йерархични нива и структури в стопанската единица“ (Лучков 2022).

Тонът на върха се определя от Cunningham (2005) като „споделяният набор от ценности, които една организация има, зададени от най-висшето ръководство. Той може да бъде подсилен с писмени разпоредби и други политики и документи, но по-важното е, че отразява действията на това ръководство.“ Шидър (Sheeder 2005) твърди, че тонът на върха е „ДНК на почтеността“ – последователно и неизменно придържане към високи морални принципи или професионални стандарти.

Международният одиторски комитет на IFAC определя тона на върха като „стандартът, определен от ръководството на организацията, чрез който се измерва изпълнението; културата, в рамките на която работят членовете на организацията; тонът, зададен от висшето ръководство; независимо от документираната стратегия и политики, това е силата, която движи отделните професионалисти; „невидимата ръка“, която насочва дейностите, независимо от близостта на ръководството до действието; и ангажимент за качеството на грижите, които клиентите получават“ (Amernic et al. 2010). Това разбиране насочва повече към общата атмосфера на търпимост или нетърпимост спрямо някои нежелани практики, отколкото към наличието на писани процедури и правила. Това прави тона на върха едновременно изключително важен и трудно уловим, неподдаващ се на директно

измерване. Той по-скоро може да бъде оценен от гледна точка на възприетията на служителите относно етичните и професионалните нагласи на ръководството и склонността му да зададе стандарти на поведение или да толерира отклоненията от тях.

Теоретичната обосновка за значението на тона на върха почива на т.нар. модел, основан на мотивацията и възможностите като детерминанти на поведението или „MODE model“ (Motivation and opportunity as determinants model), който дава отговор на въпроса кога и как нагласите могат да се използват за предсказване на поведението на хората (Fazio 1990) и съгласно който поведението има спонтанна и съзнателна компонента. Спонтанното действие е автоматично и се извършва независимо от целенасочеността и упражнението контрол. Съзнателните действия, от друга страна, са целенасочени и често изискват усилия, а хората имат контрол върху тях (Ellithorpe 2021). Според модела, ако хората бъдат достатъчно мотивирани по подходящ начин и имат когнитивния капацитет да направят нещо, тяхното отношение може да се активира от външни стимули. В изследване на влиянието върху поведението на одитори на устни указания от страна на ръководителите на екипи (т.е. на тона на върха) е установено (Noviyanti, Winata 2015), че:

- тези от тях, които са имали силна вътрешна мотивация, свързана с проява на определени професионални качества, са склонни да ги извяват независимо от тона на върха;

- тези от тях, които са имали относително слаба или латентна вътрешна мотивация да проявят професионални качества, но са получили послание от ръководителите си, че дейността трябва да бъде изпълнена при спазване на високи професионални стандарти, също са били склонни да извяват висок професионализъм;

- одиторите със слаба вътрешна мотивация да проявят професионалните си качества, които са получили послание от ръководителите си, че дейността трябва да бъде извършена бързо и с минимални разходи (т.е. тонът на върха е задал други приоритети), са били склонни да правят компромиси с професионалните стандарти или да ги пренебрегват открито.

На тази основа може да се предполага, че влиянието на тона на върха би имало основно значение за поведението на тези служители, при които липсва достатъчна лична вътрешна мотивация за проява на определени качества като висок професионализъм и спазване на

етични стандарти. Значението му за цялата организация обаче не се изчерпва с влиянието му върху поведението на тази част от служителите, за които е необходима външна мотивация. Доколкото оценяването на служителите, тяхното кариерно израстване и утвърждаването им в организацията зависят от това как ръководството вижда техния принос в нея, тези от тях, чиято вътрешна мотивация води до поведение, влизащо в разрез с реалните цели на ръководството, както постигането на ниски разходи и икономия на време в изследването с одиторите (Noviyanti, Winata 2015), биха изостанали в йерархията и това постепенно би ограничило тяхното влияние върху организацията. Може да се каже, че тонът на върха е своеобразна „мрежа от знаци“ (Cutler 2004), насочващи дейността на организацията, които създават работната етика и задават нагласата за прилагане на управленски натиск и контрол. Той се състои от сигнали, които висшето ръководство отправя чрез думи и действия, за да покаже на служителите как да се държат. Такива сигнали могат да бъдат както положителни, показващи на служителите, че етичното поведение е желано, така и отрицателни, създаващи усещане сред тях, че правилата може да се спазват само формално, а истинските мотиви зад действията на служителите и на цялата организация могат да бъдат различни. Тези сигнали може да са както положителни (стимулиращи), така и отрицателни (задържачи) (Cutler 2004).

Сред положителните сигнали са: отношение на нулева толерантност към измамите; ангажиране с етични ценности като честност, лоялност, отговорност и справедливост; насърчаване на прозрачността и откритостта на отчитането. Като отрицателни сигнали могат да се посочат: култивиране на култура на арогантност, агресивност и неговорчивост; оказване на натиск или намеса в дейността на органите за контрол; грубо участие в нередности при отчитането; приемане на отношение на пасивност или самодоволство; насърчаване на култура на измама и невярно представяне; ангажиране в сплашващо поведение или тормоз над служители (особено с вероятни податели на сигнали).

Тъй като тонът на върха е повече въпрос за изграждане на организационна култура, отколкото за създаване на писани правила за поведение, неговото задаване става чрез използване на механизмите за създаване такава. Сред тях са (Amernic et al. 2010) основни механизми за вграждане на култура като:

- на какво ръководството обръща внимание, измерва и контролира редовно;
- как реагира ръководството на критични инциденти и организационни кризи;
- как се разпределят ресурсите;
- какъв е ролевият модел и стилът на управление;
- как се разпределят наградите и статуса;
- как се набира персонал, как се израства в кариерата, как се прекратява взаимоотношението.

Наред с основните механизми, могат да бъдат посочени и някои вторични или усилващи механизми, като: структурата на организацията; въведените процедури в работата; утвърдените обреди и ритуали; уреждането на физическото пространство на работните места; историите за значими събития и личности в организацията; официалните изявления от страна на ръководството и от името на организацията (Amernic et al. 2010). Някои от тези елементи могат да бъдат крайъгълни камъни за отправяне на сигнали от страна на областния управител по отношение на невербалните послания, които той желае да отпрати към служителите на администрацията.

Предвид регламентираното в Устройствения правилник на областните администрации, някои от механизмите, чрез които може да се изгражда организационна култура, като структурата на организацията, не са в ръцете на областните управители. Това важи в значителна степен и за разпределението на ресурсите, тъй като областните управители са второстепенни распоредители с бюджет, както и на наградите и статуса, предвид изискванията на Закона за държавния служител.

Наред с това, областните управители могат да използват другите механизми, с които разполагат – ролеви модел и стил на управление; демонстрирани приоритети по отношение на контрола; въвеждане и утвърждаване на процедури в работата; следване на ритуали; физическа среда и т.н. От особено значение тук са всички изказвания на областния управител, официални и неофициални, присъствието му в медиите и участието му в публични прояви, в т.ч. темите, на които обръща внимание и на които дава приоритет. В този контекст може да бъде посочен като пример стремежът на областния управител на Област с административен център Варна да подкрепи културния живот в областта, включително чрез обособяване на пространство за арт

галерия в сградата на администрацията, чрез подкрепа на различни културни инициативи и др. Тези инициативи не следват директно от отговорностите и правомощията на областния управител, но се вписват изцяло в концепцията за тона на върха, отправяйки послание относно приоритетни области за развитие и стил на поведение.

Заключение

На базата на проведеното изследване може да се обобщи, че предвид нормативните изисквания и ограничения, свързани с организационната структура, утвърждаването и разпределението на бюджета и т.н., областните управители могат да използват по-скоро някои косвени механизми за задаване на тон на върха, поради което значимостта на тяхното отговорно и осъзнато прилагане нараства.

Предвид горното, може да се изведе следният теоретичен модел за задаване на подходящ тон на върха от страна на областните управители:

1. преглед на наличните процедури в работата и тяхното актуализиране, а при необходимост – създаване и утвърждаване на нови;
2. преглед на утвърдените ритуали и създаване на нови при необходимост от такива;
3. системно упражняване на контрол по въпроси, по които се цели задаване на тон на върха, вкл. етични, професионални и т.н.;
4. активно комуникиране на приоритетите, вкл. чрез подкрепа на инициативи и участие в публични прояви, свързани с тях;
5. демонстриране на толерантност, висок морал и добро управление на конфликтите.

Важно е да се отбележи, че теоретичното извеждане на механизмите за задаване на тона на върха от областните управители позволява активното им и целенасочено използване от тях, но не определя какъв ще бъде зададеният тон. Той зависи изцяло от личните и професионалните качества на този, който го задава и изразява неговото, дори негласно, влияние върху дейността на цялата организация, т.е. на областната администрация.

Използвана литература:

1. Amernic, J., Craig, R., Tourish, D. (2010). Measuring and Assessing Tone at the Top Using Annual Report CEO Letters., p. 210.

2. Cunningham, C. (2005). Section 404 compliance and ‘tone at the top.’ Section 404 Compliance and ‘Tone at the Top,’ 2(15), 6.
3. Cutler, S. M. (2004). Journal of Health Care Compliance. Second Annual General Counsel Roundtable (<https://www.sec.gov/news/speech/spch120304smc.htm>).
4. Ellithorpe, M. E. (2021). MODE Model. // The International Encyclopedia of Media Psychology. JohnWiley & Sons, Inc.
5. Fazio, R. H. (1990). Multiple Processes by which Attitudes Guide Behavior: The Mode Model as an Integrative Framework. // Advances in Experimental Social Psychology, 23(C), 75-109 ([https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60318-4](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60318-4)).
6. Noviyanti, S., Winata, L. (2015). The Role of “Tone at The Top” and Knowledge of Fraud on Auditors’ Professional Skeptical Behavior. // Contemporary Management Research, Vol. 11, №1 (<https://doi.org/10.7903/cmr.12239>).
7. Schein, E. (2000). Sense and nonsense about culture and climate. // Handbook of organizational culture and climate. Sage.
8. Sheeder, F. (2005). What exactly is ‘tone at the top’, and is it really that big of a deal? // Journal of Health Care Compliance, 73(3), 35-38.

За контакти:

Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
a.andreeva@ue-varna.bg

Гл. ас. д-р Недялка Александрова
Икономически университет – Варна
alexandrova.n@ue-varna.bg

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ТРАНСПОНИРАНЕ НА ДИРЕКТИВАТА ЗА МИНИМАЛНИ РАБОТНИ ЗАПЛАТИ: ПРАВНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ

*Доц. д-р Милена Ангелова
Докторант Добрин Иванов
Институт за икономически изследвания към Българска
академия на науките*

CHALLENGES WHEN TRANSPOSING THE MINIMUM WAGE DIRECTIVE: LEGAL AND ECONOMIC ASPECTS

*Ass. Prof. Milena Angelova, PhD
Dobrin Ivanov, PhD Student
Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences*

Резюме: Приключващата своя мандат Европейска комисия създаде 850 нови задължения за предприятията. Едно от тях – Директивата за адекватните минимални работни заплати, продължава да предизвиква горещи дискусии, а транспонирането ѝ в България вече бе оспорено от едната от страните в социалния диалог. Причините могат да се открият както в избора на законодателен инструмент на равнището на ЕС, така и на национално равнище.

Ключови думи: право на ЕС, транспониране, социален диалог, устойчивост, пазар на труда

JEL: K22, K40

Abstract: The outgoing European Commission created 850 new legal obligations for the enterprises. One of them, The Adequate Minimum Wage Directive, continues to cause heated debates, and one of the parties in the social dialogue in Bulgaria has already objected officially its transposition. The reasons can be found both in the choice of a legal instrument and in the national specific characteristics.

Key words: EU legislation, transposing, social dialogue, ESG, labor market

JEL: K22, K40

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.191>

Въведение

Европейската комисия (ЕК) представи предложение за Директива за адекватни минимални работни заплати (Директивата) (ЕК 2020), като се базира на чл. 153(2) и 153(1)(b) от Договора за функциониране на Европейския съюз (ДФЕС). То предизвика оживени дискусии за това доколко издържано е правното му основание, спазени ли са основополагащите принципи на Европейския съюз (ЕС) за пропорционалност и допълняемост и има ли навлизане в компетенциите на държавите членки (ДЧ). Дебатите съпътстваха целия цикъл на тази законодателна инициатива, като предизвикаха поляризиране на мненията не само между, но и вътре в социалните партньори, Европейския парламент (ЕП), Съвета на ЕС (Съвета), Европейския икономически и социален съвет (ЕИСК) и много други формати. След приемането на Директивата, съмненията, обсъжданията и недоразуменията се пренесоха и в процеса на транспониране и конкретно в България – с широко оспорваната промяна на Кодекса на труда в чл. 244, създаваща формула, фиксираща *основната* минимална работна заплата като половината от средната *брутна* за страната (НС 2023). Поради множество правни, икономически, статистически и методологически пороци, тази промяна беше оспорена от организациите на българските работодатели и те поискаха от ЕК да инициира проверка и евентуална наказателна процедура за България (АОБР 2023).

Привлечени от бурните и продължаващи дискусии по Директивата, в този доклад ние разглеждаме правните основания, предизвикателствата на практическото прилагане, социално-икономическите измерения, обществено-политическите процеси и практическите им проекции, като търсим техния генезис в адекватността на избрания законодателен инструмент и неговите елементи. От правна гледна точка това е интересен казус, а от икономическа – ситуация, създаваща риск от изкривяване на пазарните сили и от необоснована и по тази причина – водеща до дисбаланси намеса в социално-икономическата среда на страната, за което следва да се набележат и предприемат съответни корективни мерки.

Изложение

Правната практика изисква изборът на нормативно основание на правните актове на ЕС да почива на обективни фактори, подходящи за съдебно разглеждане и адекватни на целта (основна, преобладаваща или по отделни компоненти) и съдържанието на акта (Евр. съд 2014, 2016).

Ако се преследват повече цели или могат да се обособят повече компоненти, но все пак има водеща цел, а останалите са по-скоро инцидентни, то следва да се избере единно правно основание, на което да почива основната цел. Ако обаче се преследват няколко цели с множествени мерки, които са еднакво значими и неразривно свързани, тяхно основание могат да бъдат различни правни норми. Но е недопустимо съчетаването на несъвместими правни основания (Евр. съд 2012, 2009).

От тази гледна точка Директивата намира своята правна база в избраните текстове от Договорите, но само и единствено доколкото нейна декларирана цел е подобряването на адекватността и на обхвата на минималната работна заплата за работниците, за да се осигури достоен жизнен стандарт и подобряване на условията на живот и на труд. Това означава, че обхватът на Директивата се разпростира само до изискването към ДЧ суверенно да определят рамка, която да позволи определянето на минималната работна заплата (МРЗ) на адекватно равнище, но без да има силата да определя дефинитивно тази рамка. Директивата отчита това ограничение с изричен текст в рецитал 16 (ЕС 2022)¹. Специална роля е отредена на суверенния и добре развит социален диалог и на „*колективното трудово договаряне*“ (КТД), което ДЧ специално са призовани да развиват като допълнителна цел на Директивата (ЕС 2022)². Правното основание е валидно единствено при кумулативно спазване на условието за ненарушаване на суверенитета на ДЧ по отношение на избора на рамка и модел за определянето на МРЗ и активното ползване на КТД в този процес.

¹ Преамбюлт обяснява и какво не се цели с Директивата. Според рецитал 19 тя „... няма за цел да хармонизира равнището на МРЗ в целия Съюз, нито да въведе единен механизъм за определяне на МРЗ. Тя не засяга свободата на ДЧ да определят законоустановени МРЗ или да насърчават достъпа до защита на МРЗ, предвидена в КТД, в съответствие с националното право и практика и особеностите на всяка ДЧ и при пълно зачитане на националната компетентност и на правото на социалните партньори да сключват споразумения. Настоящата директива не задължава и не следва да се тълкува като създаваща задължение за ДЧ, в които формирането на РЗ е осигурено изключително чрез КТД, да въведат законоустановена МРЗ или да обявят колективните трудови договори за общоприложими. Освен това настоящата директива не определя равнището на заплащане, което попада в обхвата на правото на социалните партньори да сключват споразумения на национално равнище и е от съответната компетентност на ДЧ“. Това е допълнително пояснено в чл. 1(2) и (3).

² Рецитал 22 казва, че „добре функциониращото колективно договаряне относно начина за определяне на заплатите е важен способ, чрез който се гарантира, че работниците са защитени чрез адекватни минимални работни заплати“, а рецитал 24 допълва, че „ДЧ следва да предприемат, по целесъобразност и в съответствие с националните законодателства и практики, мерки за насърчаване на колективното договаряне при определянето на работните заплати“.

Таблица 1

Правни основания на задълженията по Директивата и спазване в България

Задължения на ДЧ	Коментари и несъответствия	БГ
Чл. 4(2) „ДЧ, в която равнището на обхвата на колективното договаряне е под прага от 80%, предвижда чрез закон след консултация със социалните партньори или по споразумение с тях рамка от условия, благоприятстващи колективното договаряне“	Заглавието на чл. 4 предполага конкретни разпоредби, ограничени до „насърчаване на КТД за определяне на РЗ“, но произтичащите задължения са общи и не са ограничени само до договарянето на минимални заплати или въобще на работни заплати. Тъй като провизиите на чл. 4(2) надхвърля действията в полето на осигуряване на адекватни работни заплати, текстовете надхвърлят правното основание на Директивата. Още повече, че критерият, определящ приложното поле на разпоредбите относно ДЧ с колективни преговори под 80%, не е свързан със степента, в която РЗ се договарят посредством преговори между социалните партньори. Тези несъответствия се допълват и от речитали 22 и 24.	-
Чл. 5(1) „се ръководят от критерии, определени с оглед допринасяне за адекватността на законоустановените минимални работни заплати, с цел постигане достоен стандарт на живот, да се намали бедността сред работещите, както и да се насърчат социалното сближаване и социалната конвергенция във възходяща посока“	Не се предлага определение за „адекватност“, а списък критерии чл. 5(2), които включват поне: а) покупателната способност на законоустановените минимални работни заплати... б) общото равнище на РЗ и тяхното разпределение в) темпа на растеж на работните заплати г) дългосрочните равнища и развитието на националната производителност Чл. 5(3) добавя към тях възможността „ДЧ допълнително да използват автоматичен механизъм за коригиране на индексирането на законоустановените МРЗ въз основа на подходящи критерии и в съответствие с националните закони и практики“ и чл. 5(4) дава възможност да се „използват ориентировъчни референтни стойности, от които да се ръководят при своята оценка на адекватността на законоустановените МРЗ. За тази цел те могат да използват ориентировъчни референтни стойности, които обикновено се използват на международно равнище, например 60% от брутната медианна работна заплата и 50% от брутната средна работна заплата, и/или ориентировъчни референтни стойности, използвани на национално равнище“	О
Чл. 5(5) „гарантират редовното и своевременно актуализиране на законоустановените МРЗ“	Чл. 5(3) добавя към тях възможността „ДЧ допълнително да използват автоматичен механизъм за коригиране на индексирането на законоустановените МРЗ въз основа на подходящи критерии и в съответствие с националните закони и практики“ и чл. 5(4) дава възможност да се „използват ориентировъчни референтни стойности, от които да се ръководят при своята оценка на адекватността на законоустановените МРЗ. За тази цел те могат да използват ориентировъчни референтни стойности, които обикновено се използват на международно равнище, например 60% от брутната медианна работна заплата и 50% от брутната средна работна заплата, и/или ориентировъчни референтни стойности, използвани на национално равнище“	О
Чл. 5(6) „определят или създават един или повече консултативни органи, (...) да съветват компетентните органи“	Чл. 5(3) добавя към тях възможността „ДЧ допълнително да използват автоматичен механизъм за коригиране на индексирането на законоустановените МРЗ въз основа на подходящи критерии и в съответствие с националните закони и практики“ и чл. 5(4) дава възможност да се „използват ориентировъчни референтни стойности, от които да се ръководят при своята оценка на адекватността на законоустановените МРЗ. За тази цел те могат да използват ориентировъчни референтни стойности, които обикновено се използват на международно равнище, например 60% от брутната медианна работна заплата и 50% от брутната средна работна заплата, и/или ориентировъчни референтни стойности, използвани на национално равнище“	О
Чл. 7 „въвеждат необходимите мерки, за да осигурят участието на социалните партньори в определянето и актуализирането на законоустановените МРЗ по своевременно и ефективен начин, който предвижда тяхното доброволно участие в разискванията през целия процес на вземане на решения“	Чл. 5(3) добавя към тях възможността „ДЧ допълнително да използват автоматичен механизъм за коригиране на индексирането на законоустановените МРЗ въз основа на подходящи критерии и в съответствие с националните закони и практики“ и чл. 5(4) дава възможност да се „използват ориентировъчни референтни стойности, от които да се ръководят при своята оценка на адекватността на законоустановените МРЗ. За тази цел те могат да използват ориентировъчни референтни стойности, които обикновено се използват на международно равнище, например 60% от брутната медианна работна заплата и 50% от брутната средна работна заплата, и/или ориентировъчни референтни стойности, използвани на национално равнище“	О

Извън полето на ползваното правно основание на Директивата, изискванията на чл. 9 са изцяло пожелателни	Внимателният прочит показва, че има забрана за въвеждането на допълнителни нормативни изисквания над вече съществуващите ³ , което се потвърждава и от рецитал 31. От тази гледна точка чл. 9 няма оперативна стойност	-
---	---	---

Източник: Авторска разработка.

Табл. 1 представя елементите на Директивата, които налагат на ДЧ със системи за задължителни МРЗ множество задължения относно процеса на определянето им (критерии, редовно актуализиране, конституиране на консултативни органи, ограничения на вариациите, включване на социалните партньори, контрол и др.), както и задължения за подобряване на достъпа до адекватни задължителни МРЗ.

Внимателният прочит показва несъответствия и противоречия между целта и декларираните намерения в Директивата, както те са заявени в заглавието и преамбюла ѝ, от една страна, и актуалното съдържание и предвидените мерки в оперативната ѝ част, от друга. Заявената цел е да се осигури защита на работещите в ЕС посредством гарантирането на адекватни МРЗ, но основната част от мерките имат несъществен и ограничен ефект върху равнището и покритието на МРЗ в ДЧ. Тези несъответствия в самото съдържание на Директивата предопределят и последващи проблемни ситуации и предизвикателства при нейното транспониране от ДЧ. Очевидно генезисът на голяма част от тези проблеми се корени в начина, по който Директивата отговаря на четвъртото от условията за прилагане на чл. 153 от ДФЕС като правна база (табл. 2), като наемква за навлизане в области, влияещи върху размера на трудовете възнаграждения и създаващи рискове от неправомерни интерпретации и основани на тях правни действия. Тези рискове биха били преодолени, ако ЕК бе добавила към правното основание чл. 4 от ДФЕС, доколкото Директивата засяга колективни права, като например насърчаването на КТД във връзка с чл. 153(1)(е). Разбира се, това би изисквало единодушие в Съвета за приемането ѝ, явно това е повлияло върху избора на по-оспоримо, но по-лесно за приемането ѝ (гласуване с мнозинство) основание.

³ Директиви 2014/23/ЕС, 2014/24/ЕС и 2014/25/ЕС и Конвенции №87 и №98 на МОТ.

Негативен пример за това е България, тъй като фиксирането на основната МРЗ за страната в размер на 50% от брутната средна работна заплата (СРЗ) нарушава четвъртото условие за валидност на правното основание на Директивата, игнорира изискването за участие на социалните партньори в процеса на определянето ѝ, като на практика обезсмисля съществуването на Националния съвет за тристранно сътрудничество (който не взе участие в решението) и по тази причина той не може да се приеме като консултативен орган, конструиран по изискванията на Директивата (табл. 2). Причината за това се корени в механичния прочит и неразбиране на комплексните условия, задаващи компетентностното приложно поле на Директивата и рамката, по която да се оценява адекватността на МРЗ, задължително договорени от ДЧ в тесен диалог със социалните партньори. Вместо това, една възможна референтна стойност от холистичен списък е избрана произволно за единствено определяща и е включена като база в несъгласувана чрез социален диалог механична формула, която автоматично би давала все по-висок резултат, водейки до изравняване на РЗ без оглед на умения и квалификация. Това нарушава на практика всички приложими изисквания за транспонирането на Директивата и заплашва България с наказателна процедура.

Таблица 2

Условия за прилагане на чл. 153 от ДФЕС като правна база

Критерий	Анализ на съответствието	Бг
ЕС е компетентен да приема минимални изисквания чрез директиви в опр. обл., пар. 1, чл. 153(2)(б) ДФЕС	Приемайки формата на Директива, която въвежда минимални изисквания и разрешава на ДЧ да избере и формулира конкретни мерки за транспонирането, законодателният акт спазва това условие	-
Чл. 153(1) от ДФЕС дава компетентност на ЕС за действие в определени области, изброени в т. (а) до (к)	Целта на Директивата е „подобряването на жизнения стандарт и условия на труд, (...) надеждна социална закрила, диалог между мениджмънта и работниците, развитие на човешките ресурси с оглед на продължаваща висока заетост и предотвратяване на изключването“, затова тя отговаря на този критерий	О

Т. (б) на чл. 153(1) от ДФЕС изисква мерките на ЕС, предвидени в актове на тази база, да подкрепят и допълват мерките на ДЧ в областта на „условията на труд“	Договорите не предлагат определение на „условията на труд“. Възнаграждението, заплащано от работодателя на работника за извършената от него работа, е важен елемент на трудовото правоотношение. Съдът постановява, че „намаляването на възнаграждението (...) следва да се приема като съществена промяна на условията на труд“ (Евр. съд 2004, 2014) ⁴ . Това се потвърждава и от определенията на Съда относно интерпретацията на актове в областите, определяни от чл. 137(1)(б) на ДЕС като предшестваш чл. 153(1)(б) от ДФЕС по отношение на валидността, приложена към елементите на възнаграждението (Евр. съд 2007, 2010) ⁵ . Това потвърждава, че мерките по определянето на МРЗ могат да се определят като елемент на „условията на труд“	-
Чл. 153(5) от ДФЕС ограничава прилагането на чл. 153 от ДФЕС по отношение на възнагражденията и въвежда изключения при прилагането му	Обхватът на изключенията е определен последователно в съдебната практика ⁶ и потвърждава, че бидейки изключение, чл. 153(5) от ДФЕС следва да бъде стриктно интерпретиран, за да не повлияе неправомерно върху обхвата на т. (1) до (4) на чл. 153. Така се изключва възможността законодателните актове на ЕС, основани на чл. 153, да определят равнища на заплащане или елементи от структурата на възнагражденията или да влияят директно върху тях	О

Източник: Авторска разработка.

Чл. 244 нарушава принципа на непосредствена приложимост на правото на ЕС, изяснен в съдебната практика (Евр. съд 2002, 2006, 2009), според която, докато тече срокът за транспониране на Директива, ДЧ трябва да се въздържат да приемат разпоредби, които могат да застрашат значително постигането на предписаните от нея резултати.

Чл. 244 противоречи и на ратифицираната от България Конвенция 131 на МОТ, като игнорира напълно:

- критериите и икономическите фактори, посочени в чл. 3 на Конвенцията, а вместо това въвежда автоматичност, базирана единствено (и то неправилно) на статистически данни за брутната СРЗ;
- ролята на социалните партньори в определянето и актуали-

⁴ Постановяващи, че „възнаграждението представлява основен елемент от условията на труд“.

⁵ Съдът определя, че доплащането за стаж (клас) се включва в условията на труд.

⁶ Пак там.

зацията на критериите за МРЗ. Това е особено явно, когато се разгледа текстът на чл. 2 от Конвенцията, който утвърждава законната сила на МРЗ и подчертава, че свободата на колективното договаряне трябва да се запази изцяло.

Въведеният от чл. 244, ал. 2 механизъм свежда социалното партньорство до формална администраторска роля, отнемайки му реалната възможност да влияе върху процеса на определяне на МРЗ, която Директивата цели да засили. Той не е в синхрон с целите и духа на Конвенция №131 на МОТ, като подкопава социалния диалог и ерозира ролята на социалните партньори по този важен въпрос. С оглед на това, че ратифицирането на конвенция на МОТ приравнява нейния статут на сключен международен договор, нейните разпоредби имат приоритет пред съществуващото национално законодателство, в частност над чл. 244 от Кодекса на труда, и това отново подчертава противоречието му с международното и европейското законодателство.

Формулата, въведена от чл. 244, предполага множество принципни и фактически грешки при изчисляването на МРЗ.

Първата грешка е смесването на брутни и основни стойности на РЗ, в противоречие с изискването на рецитал (28) от Директивата⁷: МРЗ представлява основна заплата, а използваната за изчисляването ѝ величина е месечната брутна СРЗ, която включва множество допълнителни плащания. Традициите и специфичните условия на българското трудово законодателство утвърждават основната РЗ като „котва“, договаряна между работодателя и работника/служителя, чийто размер е вписан в трудовия договор, подписан от двете страни. Към основната РЗ се добавят регламентирани допълнителни възнаграждения, за да се формира брутната РЗ. Изчисле-

⁷ (28) „...Оценката може да се основава на референтни стойности, които обикновено се използват на международно равнище, като например съотношението между брутната минимална работна заплата и 60 % от брутната медианна работна заплата и съотношението между брутната минимална работна заплата и 50 % от брутната средна работна заплата, като тези референтни стойности понастоящем не са достигнати от всички държави членки, или съотношението между нетната минимална работна заплата и 50 % или 60 % от нетната средна работна заплата. Оценката може да се основава също така на референтни стойности, свързани с показатели, използвани на национално равнище, като например сравнението на нетната минимална работна заплата с прага на бедността и покупателната способност на минималните работни заплати.“

ната съгласно методологията на чл. 244 брутна СРЗ е в размер на 2154.58 лв., като тя се формира от елементите, посочени в таблица 3, със съответния принос.

Ако неправилната формула на чл. 244 бъде коригирана така, че основната МРЗ да не бъде определяна от несъпоставимата величина брутна СРЗ, а от съпоставима величина от същия характер основна СРЗ (1677.50 лв.), то изчисленият размер на основната МРЗ за 2025 г. = 50% от основната СРЗ трябва да бъде 838.75 лв.

Таблица 3

Елементи на брутната СРЗ, в абсолютна стойност и като относителен дял

Елемент	Ст-ст в лева	Дял в бр. СРЗ
Основна заплата за действително отработено време, плюс възнаграждение за платен отпуск и платен престой	1677.50	77.86%
Възнаграждения над основната заплата (например надбавки за извънреден труд и премии съобразно системите за заплащане)	239.08	11.10%
Допълнителни и др. възнаграждения (напр. за нощен труд, работа на смени, професионален стаж и извънреден труд) според КТ, Закона за държавния служител (ЗДС), други закони, колективни или индивидуални трудови договори.	237.92	11.04%
Възнаграждения за придобит трудов стаж и професионален опит (класове)	125.25	5.81%

Източник: Авторска разработка.

Втората грешка произтича от факта, че за целите на социално осигуряване договорите за управление и контрол (ДУК) са приравнени на трудови договори. Но по своята същност те не са такива, тъй като са сключени съгласно Закона за задълженията и договорите (ЗЗД) и страните по тях са възложител и изпълнител, а не работодател и работник. Значителна част от лицата, работещи по ДУК, отчитат и декларират пред НСИ доходите си като получени от трудово правоотношение. Това води до съществено изкривяване на данните за брутната СРЗ: общо с около 3 млрд. лв. е увеличен годишният размер на доходите от трудови възнаграждения (заради неправилното отчитане и деклариране на доходи от ДУК във фонд „Работна заплата“). За да се изчисти това изкривяване за 2023 г. в частния сектор, месечната брутна СРЗ трябва да се намали със 122.95 лева, или с 6.18%. Съответно за 2023 г. за цялата икономика брутната СРЗ би се намалила с

92.21 лева, или с 4.58%⁸. Поради отсъствието на работещи по договор за управление и контрол в общественения сектор тези данни не влияят върху СРЗ в него. Ако при изчисляването на МРЗ се отчете само основната заплата за действително отработено време плюс възнаграждение за платен отпуск и престой, стойността на СРЗ би намалела от 2154.58 лв. на 1677.5 лв. Съгласно формулата от чл. 244 от КТ, МРЗ би се намалила от предложената от МС стойност от 1077 лв. на 838.75 лв. При отчитане на изкривяването, причинено от включването на доходите от ДУК в годишния фонд за работна заплата, размерът на МРЗ следва да бъде намален с допълнителни 38.44 лева, така че **действителният размер на МРЗ би възлязъл на 800.31 лв.**

Така описаните метеорологически грешки и проблеми оказват съществени негативни последици върху икономиката поради неадекватното увеличение на МРЗ за страната. Действието на чл. 244 води до общо увеличение на МРЗ за страната за периода 2023 – 2024 г. с 38% при прогнози за общ ръст на икономиката на България за същия период с 3.8%, а на производителността на труда – с до 2%. Това означава, че МРЗ расте 10 пъти по-бързо от икономическия растеж и 20 пъти по-бързо от производителността на труда.

В периода юни – септември вече се наблюдават негативните ефекти на тези значителни дисбаланси. Две компании, произвеждащи автомобилни кабели,⁹ съобщиха, че затварят заводите си и местят производството си извън България. Основната причина за освобождаването на повече от 5000 работници (основно с ниско образование и квалификация) и в двата случая са растящите разходи за труд, които правят производствата в България неконкурентни. Тези хора ще се присъединят към редиците на безработните и ще зависят от държавните помощи за безработица. Ефектът за публичните финанси на държавата ще се прояви като загуба на приходи от социални осигуровки и данъци и увеличение на разходите за помощи за безработица, тъй като в тези географски райони липсват достатъчно други работодатели, които да наемат освободените кадри, а дори и да има такива предприятия тежестта на новата минимална работна заплата ще се усети и при тях.

⁸ Всички изчисления и данните за тях са достъпни на сайта на АИКБ (<https://bica.bg.org/bg/opinions/2024.htm#sl2497>) и са по данни на НСИ.

⁹ „Леони България“ в Плевен (германска инвестиция) и „СЕ Борднетце – България“ в Мездра и Карнобат (японска инвестиция).

В тези предприятия хората получават малко над МРЗ, тъй като за работата им не се изисква специално образование и трудът им е ръчен. Когато минималното заплащане расте, това пряко се отразява на разходите на предприятието. Тъй като производителността не може да се увеличи със същия темп, продукцията се оскъпява и това изтласква предприятието извън пазара и води до фалит. В тази ситуация са почти всички предприятия, които разчитат на многоброен и ръчен труд, който логично е нископлатен. Особено засегнати са произвеждащите продукция с ниска добавена стойност в различни икономически сектори, като например текстилната промишленост, селското стопанство, хотелиерството и ресторантьорството, охранителната дейност и др.

Съгласно официалните данни на Националната агенция по приходите (НАП) през 2023 г. най-ниските заплати – до 1000 лв. месечно, са получавали 1.128 млн. българи, което представлява 45.5% от заетите на трудов договор в България. През 2024 г. се очаква този процент да нарасне до над 50%, което ще доведе до изравняване на минималната и медианната работна заплата. Това означава, че над половината от работниците и служителите ще получават официално еднакви заплати без оглед на образование, квалификация или сложност на работата. Част от тези работници вероятно получават и така наречената „заплата в плик“. Увеличаването на сивата икономика е неизбежно и представлява значителен негативен ефект от неадекватното увеличение на МРЗ.

Неадекватната МРЗ разрушава пазара на труда в България, както минималната пенсия разруши справедливостта на пенсионната система и около 50% от пенсионерите получават еднаква минимална пенсия без оглед на осигурителния си принос. Неадекватната МРЗ не намалява регионалните различия. Само работещите в София-град получават средна работна заплата, която надвишава средната за страната. Работещите в останалите 27 области получават работни заплати под средната за страната. Разликата между София-град и Смолян е почти двойна, ако се гледат данните за юни. В столицата средната брутна заплата достига 3101 лв., докато в Смолян тя е 1525 лв. Разликата продължава да е значителна, като само три области – Враца (вследствие на атомната централа), Варна и София-област, са със средни възнаграждения над 2000 лв., което е с над хиляда лева по-ниско от столицата.

Заклучение

Налага се изводът, представен и в контрастановището на ЕИСК (ЕИСК 2021), че правното основание на Директивата е изключително комплексно и предизвиква поляризиране на мненията, проблеми и грешки при транспонирането и ерозиране на социалния диалог (ЕИСК 2020). Всичко това би могло да бъде преодоляно, ако беше избран друг правен инструмент, а именно – Препоръка на Съвета вместо Директива¹⁰. По този начин различията между ДЧ и специфичните условия в тях биха били отчетени в пълнота, както и би била уважена изцяло ролята и автономността на социалните партньори, съответно на различните модели на индустриални отношения. Конкретно в България чл. 244 от КТ противоречи на духа на Директивата и международните стандарти и ерозира социалния диалог в областта на договаряне на МРЗ. Установената от него процедура не се основава на национални критерии (рецитал (28), чл. 5(2) от Директивата), не е отчетено въздействието върху МСП (рецитал (39), обезсмисля напълно ролята на социалните партньори (рецитал (6), (26) и чл. 7) и процесите на избор и прилагане на критерии за обективно определяне на равнището на МРЗ и за избор и прилагане на ориентировъчни референтни стойности за оценка на адекватността на МРЗ (чл. 5(4).

Използвана литература¹¹:

1. ДВ, бр. 14/10.02.2023 г. Решение на НС от 01.02.2023 г.
2. Директива (ЕС) 2022/2041 на ЕП и Съвета от 19.10.2022 за адекватни минимални работни заплати в ЕС, ОВЕС L 275, 25.10.2022, с. 33-47.
3. Директива (ЕС) 2014/23 на ЕП и на Съвета от 26.02.2014 за възлагане на договори за концесия, ОВЕС L 94, 28/03/2014, с. 164.
4. Директива (ЕС) 2014/24 на ЕП и на Съвета от 26 февруари 2014 година за обществените поръчки и за отмяна на Директива 2004/18/ЕО, ОВЕС L 94, 28.03.2014, с. 65-242.

¹⁰ Девет ДЧ изпратиха писмо до Португалското председателство на Съвета, настоявайки за необходимостта от правен анализ на предложението за Директива и за това да се избере Препоръка на Съвета като по-подходящ правен инструмент за прилагане на Европейския стълба на социалните права с оглед зачитането на границите, определено от Договорите.

¹¹ Към всички посочени онлайн източници достъп за последен път е осъществен на 30.09.2024.

5. Директива (ЕС) 2014/25 на ЕП и на Съвета от 26.02.2014 относно възлагането на поръчки в секторите на водоснабдяването, енергетиката, транспорта и пощенските услуги и за отмяна на Директива 2004/17/ЕО, ОВЕС L 94, 28.03.2014, с. 243-374.

6. Договор за ЕС (Консолидирана версия, 2016), ОВЕС 202, 07.06.2016, с. 114-116.

7. Европейски съд (2002). Решение от 10.12.2002, Кралицата срещу Държавния секретар по здравеопазване, C-491/01, EU:C:2002:741, и последващи съдебни решения.

8. Европейски съд (2004). Решение от 11.11.2004, Делахей, C-425/02, EU:C:2004:706, пар. 33 и последващи съдебни решения.

9. Европейски съд (2002). Решение от 04.06.2006, Константинос Аденлер срещу ELOG, C-212/04, EU:C:2006:443, и последващи съдебни решения.

10. Европейски съд (2007). Решение от 13.09.2013, Дел Керо Алонсо, C-307/05, EU:C:2007:509.

11. Европейски съд (2009). Решение от 08.09.2009, Интер-енвайрмънт Валония, C-411/06, EU:C:1997:628, и последващи съдебни решения.

12. Европейски съд (2010). Решение от 22.12.2010, Торес, свързани дела C-444/09 и C-456/09, EU:C:2010:819.

13. Европейски съд (2012). Решение от 19.07.2012, ЕП срещу Съвета, C-130/10, EU:C:2012:472, пар. 43-45.

14. Европейски съд (2014). Решение от 06.05.2014, ЕК срещу ЕП и Съвета, C-43/12, EU:C:2014:298, пар. 29,

15. Европейски съд (2014). Решение от 19.06.2014, Шпехт срещу Берлин и Германия, свързани дела C-501/12 to C-506/12, C-540/12 and C-541/12, EU:C:2014:2005, пар. 48.

16. Европейски съд, 2016. Решение от 14.06.2016, ЕК срещу ЕП и Съвета, C 263/14, EU:C:2016:435, пар. 43, и последващи съдебни решения.

17. ЕИСК (2021). Становище по Предложение за директива за адекватни минимални работни заплати в ЕС, (COM(2020)682 final/2020/310 (COD)), ОВЕС С 220, 9.06.2021, с. 106-117.

18. ЕИСК (2020). Становище за достойни минимални работни заплати в Европа, ОВЕС С 429, 11.12.2020, с. 159-172.

19. ЕК. Европейски стълб на социалните права, ОВЕС 428, 13.12.2017 г., с. 10.

20. ЕК. (2020). COM(2020) 682 окончателен 2020/0310 (COD). Брюксел, 28.10.2020.

21. МОТ (1970). Конвенция № 131 на за определяне на минималната работна заплата.

22. МОТ (1949). Конвенция № 98 на за правото на организиране и на колективно договаряне.

23. МОТ (1948). Конвенция № 87 на за синдикалната свобода и закрила на правото на синдикално организиране.

24. Позиция на Асоциацията на организациите на българските работодатели (2023) (<https://aobe.bg/%d0%b0%d0%be%d0%b1%d1%80-%d0%bd%d0%b0%d1%81%d1%82%d0%be%d1%8f%d0%b2%d0%b0-%d0%b7%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%bc%d0%b5%d0%bd%d0%b8-%d0%b2-%d0%ba%d1%82-%d0%be%d1%82%d0%bd%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be-%d0%be/>).

25. Харта на основните права на ЕС, 2016/С 202/02, ОВЕС, 07.6.2016 г.

За контакти:

Доц. д-р Милена Ангелова
Институт за икономически
изследвания към БАН
m.angelova@bica-bg.org

Докторант Добрин Иванов
Институт за икономически
изследвания към БАН

ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА ПАРЛАМЕНТА ПО ВРЕМЕ НА ПАРЛАМЕНТАРНА КРИЗА

*Доц. д-р Емилия Любомирова Сидерова
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“*

LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE PARLIAMENT DURING A PARLIAMENTARY CRISIS

*Assoc. Professor Emiliya Siderova, PhD
Varna Free University „Chernorizets Hrabar”*

Резюме: При утвърдената форма на рационализиран парламентаризъм в България законодателната дейност на парламента е неразривно свързана със способността му да избере правителство. В случай на невъзможност след три неуспешни опита Народното събрание се разпускаше и мандатът на народните представители се прекратяваше. Промените в Конституцията в края на 2023 г. имаха за цел да решат проблема с парламентарните кризи и съставянето на правителство. Идеята е чрез нововъведения непрекъснат мандат на Народното събрание да се гарантира, че законодателната дейност може да продължи дори и при липса на консенсус относно изпълнителната власт. Тази промяна има за цел да запази представителността и функционалността на парламента в периоди на политическа нестабилност. Това обаче повдига съществени въпроси относно легитимността на парламента да законодателства без стабилна изпълнителна власт, тъй като разделението на властите е основен принцип на демократичното управление. Липсата на връзка между политика и власт може да наруши процеса на вземане на решения за управлението на държавата и обществото. Това е сложен въпрос с потенциални последици за демократичния процес в България.

Ключови думи: парламент, законодателна дейност, служебно правителство, президент, парламентарна криза, политика

Abstract: Under the established form of rationalized parliamentarism in Bulgaria, the legislative activity of the parliament is inextricably linked with its ability to choose a government with which it will work during its mandate. In case of impossibility after three unsuccessful attempts, the National Assembly was dissolved and the mandate of the people's representatives was terminated. Changes to the Constitution at the end of 2023 were intended to solve the problem

of parliamentary crises and the formation of a government. The idea is that through the newly introduced continuous mandate of the National Assembly, legislative activity can continue even in the absence of consensus regarding the executive branch. This change aims to maintain the representativeness and functionality of parliament during periods of political instability. However, this raises significant questions about the legitimacy of Parliament to legislate without a robust executive, as the separation of powers is a fundamental principle of democratic governance. The lack of connection between politics and power can disrupt the decision-making process for the management of the state and society. This is a complex issue with potential consequences for the democratic process in Bulgaria.

Key words: *parliament, legislative activity, caretaker government, president, parliamentary crisis, politics*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.205>

Въведение

Парламентарната форма на управление, установена през 1991 г. с приемането на Конституцията на Република България, налага гъвкаво разделение на властите. То се изразява във формирането на властови блок между управляващата парламентарна група или коалиция и правителството, от една страна, и опозицията, представена в парламента, от друга¹. Съществена за утвърдения модел на парламентаризъм е жизнената връзка, в която парламентът избира правителството и то дължи своето съществуване на доверието и подкрепата му. Така се предопределя парламентарният характер на правителството и взаимодействието му с парламента. Наред с типичната за парламента законодателна дейност, като титуляр на законодателната власт, парламентът упражнява непрекъснат парламентарен контрол върху изпълнителната власт (чл. 62, ал. 1 от Конституцията). Ако правителството загуби доверието на парламента, във всеки един момент Народното събрание разполага с конституционната възможност да гласува вот на недоверие и да предизвика оставката му.

Първа и основна задача на всеки новоизбран парламент е да конституира изпълнителната власт като избере правителство. Не-

¹ Вж. по-подробно Танчев, Е., Белов, М. (2009). Сравнително конституционно право. Сибир, с. 315 и сл.

способността да се справи с тази задача водеше до предсрочно прекратяване на легислатурата на парламента. Когато няма консенсус за избор на редовно правителство, президентът по силата на Конституцията беше задължен да разпусне Народното събрание, да насрочи нови парламентарни избори и да назначи по своя преценка служебно правителство. Решението беше държавата да няма временно парламента, но тя не може да функционира без правителство, което е основен двигател за управлението ѝ. Затова отговорността за съставянето на служебно правителство се прехвърляше на президента, който има същата легитимност и е получил пълномощия пряко от народа. Тази система имаше за цел да гарантира стабилност и ефективност на държавното управление. Приемаше се, че по време на парламентарна криза неспособното Народно събрание е лишено от легитимност, с което се даваше конституционна забрана да осъществява законодателна дейност.

Измененията в Конституцията, обн. в ДВ, бр. 106 от 22 декември 2023 г., си поставиха за цел да решат проблема с парламентарните кризи и съставянето на правителство. Промени се не само начинът на конституиране на служебното правителство чрез списък от потенциални кандидати за служебен министър-председател, с което се ограничи важната роля на президента при възстановяване на конституционното равновесие. Промени се и характерът на мандата на парламента, като се предвиди той да бъде непрекъснат по време на парламентарна криза. Разпускането на парламента се отмени и неговите пълномощия продължават до избирането на ново Народно събрание. Съгласно новата алинея 4 на член 64 от Конституцията „С полагането на клетвата на новоизбраните народни представители се прекратяват пълномощията на предишното Народно събрание“. Тази промяна има за цел да запази представителността и функционалността на парламента в периоди на политическа нестабилност. Новата правна конструкция на взаимодействие обаче предизвиква редица конституционни и политически въпроси. **Легитимността на парламента в условия на парламентарна криза и ограничената роля на президента за възстановяване на баланса между властите са сред главните предизвикателства.** Остават отворени въпроси за ефективността на парламентарния контрол към служебното правителство, отговорността на самото служебно правителство при осакатените правомощия на президента, несъвместимостта на кандидатите за служебен

министър-председател, актът на избора, а не клетвата на народните представители поставя началото на мандата на парламента и други свързани проблеми. Сред тях се откроява продължаващият мандат на парламента, който му осигурява възможността да законодателства, вкл. да променя Конституцията в рамките на неговата компетентност.

Този нов модел ще бъде подложен на задълбочен анализ в настоящото изследване, като фокусът ще бъде поставен върху легитимността на парламента да законодателства без стабилна изпълнителна власт, тъй като разделението на властите е основен принцип на демократичното управление.

Изложение

Двете основни функции на Народното събрание, регламентирани в чл. 62 от Конституцията, са **да осъществява законодателната власт** и **да упражнява парламентарен контрол**. Те са в съответствие с възприетата форма на държавно управление в България – парламентарна република с пряко избран от народа президент (рационализиран парламентаризъм). Режимът на управление е парламентарен, когато центърът на политическия живот е поставен в парламента и той избира редовно правителство през своя мандат.

Парламентарната криза настъпва, когато парламентът не може да функционира правилно и ефективно. Това може да включва невъзможност за създаване на устойчиво правителство, конфликти между различни политически фракции или неспособността на парламента да приеме важни закони и решения. Тази криза може да бъде преодоляна чрез провеждането на нови избори. Именно изборите, които се явяват крайното демократично средство, са предназначени да предложат изход от създаденото положение. В тази ситуация конституционният законодател – Великото народно събрание, беше предвидило като гаранция срещу установяването на непарламентарен режим на управление, президентът да разпусне парламента. Разпускането, което води до прекратяване на пълномощията на Народното събрание, е предвидено в един-единствен случай – когато не може да се избере парламентарно правителство. По този въпрос Конституционният съд отбелязва, че „неутралното положение, в което президентът на републиката се намира, идеята за арбитражните му функции и въобще цялостният му статус на държавен глава обезпечават стабилността,

непрекъсваемостта и конституционносъобразността на държавното управление“.² До провеждането на нови избори Конституцията е поверила тези функции на президента. Пълномощията на Народното събрание не продължават в периода до избирането на нов парламент. Индивидуалният мандат на народните представители е в зависимост от пълномощията на цялото Народно събрание. Съществува период, в който не функционира парламент и народните представители не се ползват от депутатски имунитет, не получават възнаграждение, по отношение на тях не се прилагат изискванията за несъвместимост, престават да действат и парламентарните комисии. Положението не е недопустимо, приема в същото решение Конституционният съд. Продължителността на мандата на Народното събрание е 4 години и започва да тече от датата на изборите³. За времето на своята легислатура Народното събрание е постоянно действащ орган, но идеята за непрекъсваемост на функциите му не намира опора в никоя конституционна разпоредба. В друго свое решение Конституционният съд посочва⁴, че докато към принципа на непрекъснатост може да се подходи еднозначно, мандатността разкрива възможни вариации, свързани с естеството на дейност на съответните държавни органи, която поражда и спецификите на правния режим на техния мандат. Непрекъснатостта се отнася до самото съществуване и функциониране на държавния орган, докато мандатът представлява предоставяне на правна възможност да се осъществяват конкретни държавни функции за определено време. В демократичното общество мандатността се изразява в ограничено във времето функциониране на държавния орган чрез конкретен персонален състав, явяващо се гаранция срещу възможни изкривявания в резултат на неограничено по време изпълнение от него на съответните функции.

Когато Народното събрание не бездейства, но не може да избере правителство за своя мандат, старата редакция на чл. 99, ал. 5 от Конституцията възлагаше на президента поемането на отговорността за съставянето на служебно правителство. Гаранция срещу разпускането на Народното събрание беше предвидена единствено в последните три месеца от мандата на президента по ал. 7 на чл. 99 от Конститу-

² Решение №20 от 23.12.1992 г. по к. д. №30/1992 г. на Конституционния съд.

³ Тълкувателно решение №5 от 22.03.2001 г. к.д. №5/2001 г. на Конституционния съд.

⁴ Тълкувателно решение №12/2022 г. по к. д. №7/2022 г. на Конституционния съд.

цията с оглед на отговорността му за дейността на служебното правителство и вероятността да съвпадне насрочването и на президентски избори, което е задача на парламента. Но дори и в тази ситуация според проф. Стефан Стойчев „Нелогично е при парламентарна криза да се съхрани Народното събрание и да съществува служебно правителство. Това е ненормална ситуация във върховете на държавната власт и не е най-подходящият начин за излизане от парламентарна криза... . Тримесечният срок е излишна презастраховка и ненужно продължаване на живота на един негоден да функционира парламент. Това конституционно решение е юридическо недомислие, лишено от елементарна логика, и е излишна гаранция срещу евентуална злоупотреба с правото на президента да разпуска парламента“⁵.

Пълномощията на разпуснатото Народно събрание могат да бъдат възобновени и да се свика по реда на чл. 78 от Конституцията. Това са случаите при възникване на обстоятелствата по стария чл. 64, ал. 2 от КРБ – обявяване на война, военно или на друго извънредно положение, или при условията на чл. 100, ал. 5 от КРБ – при въоръжено нападение срещу страната или при необходимост от неотложно изпълнение на международни задължения, военно или друго извънредно положение. Конституционният законодател е преценил, че за други случаи не се налага парламентът да продължава да работи.

Идеята при конституционните промени в края на 2023 г. – дори и при липса на консенсус относно изпълнителната власт, парламентът да има непрекъсваем мандат по време на назначено от президента служебно правителство е да може да продължи осъществяването на законодателна дейност. Тази възможност е възприета в някои държави и има за цел да запази представителността и функционалността на парламента в периоди на политическа нестабилност. Това обаче повдига съществени въпроси относно **легитимността на парламента да законодателства без стабилна изпълнителна власт**, тъй като разделението на властите е основен принцип на демократичното управление. Съществуването и функционирането на установените от Основния закон държавни органи е създадено не просто като набор от държавни органи, а като система на взаимодействия и баланси между тях. Новият модел, от гледна точка на разделените власти и тяхното съгласувано действие за осъществяване на единната, недели-

⁵ Стойчев, Ст. (2000). Конституционно право на Република България. Част втора. Сиела, с. 179-180.

ма и суверенна държавна власт в парламентарната система, повдига и въпроса дали служебното правителство може да внася законопроекти в Народното събрание.

Изследвайки дълбочината на взаимодействието между законодателната и изпълнителната власт, така премесена при парламентаризма с гъвкавото разделение на двете власти, се очертава да има ясно изразен властови блок между формирана като управляваща парламентарна група или коалиция от парламентарно представени политически сили. Те трябва да наложат своята обща политика за управление на държавата чрез избраното от тях правителство. Липсата на такъв властови блок за управление, при която разнообразието от политически възгледи и идеи за управление на държавата не може да обедини народните представители за провеждането на единна политика, на практика парира не само постигането на съгласие за избор на правителство, но и законотворческата дейност. Последната предполага обличането на волята на господстващото парламентарно мнозинство във формата на закони като първична уредба на обществените отношения, а такова мнозинство липсва по време на парламентарна криза.

Наличието на господстващо мнозинство за вземане на решения се доказва още в първите дни от живота на един парламент. То се определя от възможността му да избере правителство, с което ще работи – да конституира изпълнителната власт, без която не може да функционира държавата. В случай на разединение в политиката на парламентарно представените партии, на невъзможността да се обединят по основните въпроси от управлението на страната, означава едно – липса на политика, на способност на парламента да управлява и да ръководи държавата и обществото, липса на стратегически възгледи и идеи за развитие, липса на цели в обществения и държавния живот. Тази липса се отразява пряко на начина на получаване и поддържане на обща воля за създаване на закони, на достигането на колективни решения, които се смятат за обвързващи и наложени като обща политика. **Това води до липса на връзка между политиката и властта.** Ето защо изначалното решение на конституционния законотател е било по време на парламентарна криза да се разпуска парламентът. **Капацитетът за управление на държавата се определя от способността на Народното събрание да се обедини на първо място около избора на политически спектър в лицето на парламентарно избрано правителство.**

Последните три години са белязани от тежка политическа нестабилност, редица служебни правителства и фрагментарни мнозинства в парламента. Именно в такава ситуация, без възможност за широка дискусия, твърде набързо и въпреки предупрежденията на специалистите се приеха последните промени в Конституцията. Тези промени, разбира се, бяха незабавно атакувани пред Конституционния съд не само от президента, но и от опозицията в парламента в цялост. С Решение №13 от 26.07.2024 г. по к.д. №1 от 2024 г. Конституционният съд обяви по-голямата част от конституционните изменения за противоконституционни и невалидни, особено тези свързани със съдебната власт. Не се постигна обаче мнозинство от гласовете на повече от половината съдии от състава на Съда и се отклониха исканията, свързани със служебното правителство (чл. 99, ал. 5 от Конституцията) и характера на мандата на парламента (чл. 64 от Конституцията). Независимо от това, решението съдържа достатъчно ясни мотиви за тяхната несъстоятелност⁶, които споделям. Въпросът за легитимността на решенията, които продължаващото да действа по време на насрочени избори Народно събрание може да вземе, е обвързан с отнасянето на началото на мандата към по-късен момент от произвеждането на изборите, какъвто е смисълът на новата ал. 4 на чл. 64 от Конституцията. Разбирането на посочените конституционни съдии е, че „създателите на Конституцията са възприели парламентарната форма на управление в нейния рационализиран вид, който обуславя обвързаност между народното представителство в лицето на Народното събрание и изпълнителната власт в лицето на Министерския съвет“. Засягането на мандата на всеки новоизбран парламент „представлява съществено отклонение от принципа на народен суверенитет и руши фундамента на установения конституционен ред в държавата“. Нещо повече. Основните начала в глава първа от Конституцията се ползват със засилена конституционна защита и тяхното засягане при промени в организацията и статуса на основен конституционен орган може да бъде извършено само от Велико народно събрание.

Нестабилната политическа власт се отразява на качеството на

⁶ Според съдиите Павлина Панова, Мариана Карагьозова-Финкова, Таня Райковска, Атанас Семов, Янаки Стоилов и Соня Янкулова исканията относно промените в чл. 64, ал. 2, 3 и 4 (нова), както са въведени с §2 ЗИД на Конституцията са основателни.

законите изобщо, а не само на конституционните промени. В тези условия наблюдаваме множество неосъществени или провалени опити да се законодателства (напр. нерешените проблеми в Закона за адвокатурата, въвеждането на задължителна медиация в ГПК⁷, която се обяви противоконституционна и т.н.). За да може парламентът да приема качествени закони, е необходимо да се осигурят няколко ключови аспекта: подробно законодателно проучване и анализ, консултации и участие на заинтересовани страни, прозрачност и откритост, оценка на въздействието, правна и експертна подкрепа, мониторинг и оценка на изпълнението. Чрез осигуряване на тези аспекти парламентът може да приеме качествени и ефективни закони, които отговарят на нуждите на обществото и допринасят за неговото благосъстояние и развитие. Политическите конфликти и несъгласия, особено явни по време на парламентарна криза, могат да блокират процеса на приемане на закони и да доведат до липса на консенсус.

Заклучение

Въведените конституционни промени от края на 2023 г. целят да преодолеят проблема с парламентарните кризи и неспособността на Народното събрание да избере правителство. Макар че тези изменения предоставят нова рамка за управление, те поставят сериозни въпроси за легитимността и ефективността на законодателната и изпълнителната власт. Ограничавайки ролята на президента и запазвайки неспособния парламент, новата уредба нарушава установения баланс на властите и води до нови предизвикателства за българската демокрация.

Въпреки опитите за стабилизация, липсата на ясно изразен властови блок и невъзможността за достигане на политически консенсус могат да доведат до парализа на законотворческата дейност и управлението на държавата. Необходим е внимателен анализ и евентуални допълнителни изменения, които да гарантират функционалността и легитимността на държавните институции, като същевременно запазват принципите на разделение на властите, народен суверенитет и върховенство на закона.

⁷ Вж. по-подробно Димитрова, Д. (2022). Препращане към медиация от съдилищата – тенденции и перспективи. // Медиацията в различните обществени сфери, Варна: Наука и икономика с. 145-158., ISSN(печатно) 2738-8794.

Законодателният процес трябва да бъде прозрачен, задълбочен и да включва широка обществена дискусия, за да се гарантира качеството и съответствието на законите с основните конституционни принципи. Нестабилната представителност в законодателната и изпълнителната власт води до приемането на некачествени закони, които често биват обявявани за невалидни и противоконституционни. Дълго продължаващата парламентарна криза в България с редица служебни правителства, назначени и по стария, и по новия ред, не може да прикрие липсата на политика. Този анализ подчертава важността на конституционните механизми за осигуряване на стабилност и ефективно управление, както и необходимостта от непрекъснато адаптиране и подобряване на правната рамка в отговор на политическите и социалните реалности.

Използвана литература:

1. Танчев, Е., Белов, М. (2009). Сравнително конституционно право. Сиби.
2. Стойчев, Ст. (2000). Конституционно право на Република България. Част втора. Сиела, с. 179-180.
3. Димитрова, Д. (2022). Препращане към медиация от съдилищата – тенденции и перспективи. // Медиацията в различните обществени сфери, Сборник с доклади от Национална научна конференция, Варна: Наука и икономика, 2022, с. 145-158, ISSN(печатно) 2738-8794 / DOI 10.36997/MDPS2022.15.

За контакти:

Доц. д-р Емилия Сидерова
ВСУ „Черноризец Храбър“
emilia.siderova@vfu.bg

ИЗСЛЕДВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ЖИВОТ КАТО КРИТЕРИЙ ЗА ПРИЕМАНЕ НА ЕВРОТО В БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА КРИТЕРИИТЕ ЗА КОНВЕРГЕНЦИЯ

*Доц. д-р Елица Куманова
Русенски университет „Ангел Кънчев“*

*Доц. д-р Георги Вълчев, дописен член на БАНИ
Русенски университет „Ангел Кънчев“*

STUDY OF THE QUALITY OF LIFE AS A CRITERIA FOR ADOPTION OF THE EURO IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF THE CONVERGENCE CRITERIA

*Assoc. prof. Elitsa Kumanova, PhD
Angel Kanchev University of Rousse*

*Assoc. prof. Georgi Valchev, PhD, associate member of BANI
Angel Kanchev University of Rousse*

Резюме: Докладът представя изследване на системно-структурните елементи на критерия „качество на живот“ във връзка с изпълнение на условията за приемане на еврото в България. В доклада се анализират проблемите, свързани с изпълнение на условията за присъединяване към Еврозоната под формата на критерии за конвергенция съгласно чл. 140 от ДФЕС.

Ключови думи: системно-структурен анализ, евро, критерии за конвергенция

Abstract: The report presents a study of system-structural elements of the „quality of life“ criterion in connection with the fulfillment of the conditions for adopting the euro in Bulgaria. The report analyzes the problems related to the fulfillment of the conditions for joining the Eurozone in the form of convergence criteria according to Art. 140 of the TFEU.

Key words: system-structural analysis, euro, convergence criteria

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.215>

Въведение

Един от основните научни принципи е принципът на непротиворечието. Неговата първоначална форма – „не противоречи на себе си, защото не можеш да мислиш“ се развива в максимата „създавай сам правилата на своята дейност“. В този смисъл единствените непротиворечиви правила могат да бъдат обществените, защото публичното им разискване може да им се противопостави или да ги премахне. (Тандзидор 1996: 134). Чрез този механизъм се полагат основите на политикоправния ред и неговите проявления.

Редът се определя като подреждане на елементи един спрямо друг според определена последователност, модел или метод. Редът в една социална система е гаранция за нейното функциониране и за нейното продължаващо съществуване. Императивността на управленския ред е черта на държавата като политическа организация. В управленски план държавата съществува като система с многостепенно управление, включващо в себе си и управлението на отделните организационно обособени редове (Дачев 2008: 8). Един от тези редове представлява валутният ред. В съвременната епоха на глобализация тази концепция се отнася до въвеждането на наднационални валути като например еврото. Произходът, формите на съществуване и правната регламентация на парите вълнуват представителите на всички икономически школи, както и юристи от различните правни системи. Всички те търсят отговори на въпросите за същността на парите, за бъдещето им и за степента на алтернативност на разплащателни средства и системи, които се създават. Еволюцията им следва нивото на развитост на самото общество и по необходимост отговаря на неговите изисквания и потребности.

Процесът на изпълнение на условията за приемане на еврото в България отразява спецификите на политикоправния ред в държавата. При вземането на всяко отговорно решение, касаещо бъдещото развитие на дадена социална система, е необходимо приложението на научни методи и подходи за неговата обосновка, чрез които да се разкрие взаимната връзка и взаимозависимост между факторите, обуславящи това решение. Конкретно става дума за анализа и синтеза на системно-структурните елементи на социално-икономическата система на страната, даващи научно обоснован отговор на въпроса: „готова ли е България да приеме еврото като официална валута понастоящем и в бъдеще“.

Изложение

Планът за въвеждането на еврото в България опитва да представи принципи и технически детайли, но не съдържа фундаментален предварителен елемент – анализ на ползи и разходи, свързани със замяната на лева с еврото като официална валута на страната. Всички задоволителни отговори на тези проблеми трябва да се докажат и научно аргументират чрез съответни научни изследвания. Чрез тях следва да се обоснове и докаже как еврозоната съществува като пространство за динамичен стопански напредък, което подsigурява фискална и парична стабилност на страните членки и как на практика се съгласува българската стопанска система със стопанската система на еврозоната от позицията на икономически параметри като цени и заплати.

Изходен момент на анализа се явяват условията за присъединяване към Еврозоната под формата на критерий за конвергенция. Това са икономически и правни условия, договорени в Договора от Маастрихт от 1992 г. и известни още като „критериите от Маастрихт“. Комисията и Европейската централна банка докладват на Съвета относно напредъка, постигнат от държавите членки с дерогация в изпълнението на техните задължения, във връзка с постигането на икономическия и паричен съюз. Тези доклади включват преглед на съвместимостта между националните законодателства на всяка от тези държави членки и изследване на постигането във висока степен на устойчива конвергенция според изпълнението на съответните критерии от страна на всяка държава членка (Билиански 2018). Тези критерии се отнасят до постигане във висока степен на ценова стабилност, устойчивост на държавната финансова позиция, спазване в нормални граници на отклонение, в съответствие с предвиденото от валутния механизъм на Европейската парична система, в продължение на най-малко две години, без да е осъществено девалвиране спрямо еврото, трайността на конвергенцията, постигната от държавата членка с дерогация и от нейното участие във валутния механизъм, което намира отражение в размера на лихвените проценти в дългосрочен аспект. Критерият за ценова стабилност, посочен в член 140, параграф 1, първо тире от ДФЕС, означава, че в съответната държава членка е налице ценова стабилност и средният темп на инфлацията за период от една година преди осъществяването на прегледа на

резултатите не превишава с повече от 1,5 % този, който съществува най-много в три държави членки, имащи най-добри резултати в областта на ценовата стабилност. Инфлацията се измерва посредством индекс на потребителските цени на съпоставима база, като се отчитат различията в националните дефиниции.

Критерият за държавната бюджетна позиция, посочен в член 140, параграф 1, второ тире от посочения договор, означава, че по време на прегледа на резултатите Съветът не е приел решение по отношение на засегнатата държава членка в съответствие с член 126, параграф 6 от посочения договор, че е налице прекомерен бюджетен дефицит.

Критерият за участие във валутния механизъм на Европейската парична система, посочен в член 140, параграф 1, трето тире от посочения договор, означава, че държавата членка е спазвала нормалните граници на отклонение, предвидени във валутния механизъм на Европейската парична система, без да са били налице значителни отклонения най-малко през последните две години преди прегледа на резултатите. В частност държавата членка не трябва да е осъществявала през същия период девалвация на централния курс на своята валута спрямо еврото по своя собствена инициатива.

Критерият за конвергенция на лихвените проценти, посочен в член 140, параграф 1, четвърто тире от посочения договор, означава, че за период от една година преди осъществяването на прегледа на резултатите държавата членка е имала среден размер на номиналния лихвен процент по дългосрочните кредити, който не превишава с повече от 2% тези на най-много три държави членки, имащи най-добри резултати в областта на ценовата стабилност. Лихвените проценти се определят въз основа на дългосрочните държавни облигации или други съпоставими ценни книжа, като се отчитат различията в националните дефиниции.

Внимателните прочит и анализ на тези критерии показват, че те са подготвени от специалисти на държавите с общата европейска валута (евро) към държавите, които желаят да се присъединят към еврозоната. Следователно те са техни критерии, а не български. И още. Стойностите на тези критерии не са научно доказани и имат произволно звучене. Например критерият за устойчивост на публичните финанси е със стойност 60 на сто на отношението на държавен дълг спрямо БВП, а може да бъде 65 на сто или 55 на сто, т.е. не е

еднозначно доказано защо е точно 60 на сто. Същото важи и за критерия за инфлация.

За обективизирането на процеса по приемането на еврото в страната кандидат следва да се обоснове друг критерий, който да обхваща в системно-структурен аспект състоянието на стопанската и правно-политическата система на страната кандидат да приеме еврото като официална валута. Такъв системно определящ критерий следва да бъде „качеството на живот“. Този критерий бе приложен при оценка на готовността на държавата кандидат за присъединяване към Европейския съюз. Но при оценката на готовността на кандидатите за присъединяване към еврозоната този системен критерий бе забравен, като основно се акцентира върху икономическите и правно-управленските условия. На практика това дава възможност за проява на субективно отношение при вземането на решение за прием в еврозоната.¹

Качеството на живот се отнася до общото благосъстояние на индивидите в обществото. Това е степента на благополучие и лична удовлетвореност, изпитвана от даден човек или група от хора, въпреки че в някои контексти то може да се срещне като синоним на иначе свързаното с него понятие „жизнен стандарт“, а в това понятие се влага неизмеримата по икономически показатели субективна и динамично променлива оценка на личното благосъстояние, формирана по много и разнообразни критерии от физическо, психологическо и социално естество (Цанова 2021). В системно-структурен аспект критерият „качество на живот“ обхваща следните индикатори, измерващи състоянието на икономиката и жизнения стандарт; местната околна среда; заетостта и образованието; здравето и здравеопазването; удовлетворението от живота; преценката за качеството на обществото.

Изследването на актуалната специализирана информация за икономическото състояние и стандарта на живот в България показва следното:

1. Размерът на БВП на човек от населението е основен индикатор за измерване и сравняване на равнището на икономическа активност в дадена страна и между отделните страни. Но в икономически план по-високите цени в дадена страна увеличават размера на БВП. Поради това показателят за действителното индивидуално потребление е

¹ Пример в това отношение бе приемането на Хърватия в еврозоната на 01.01.2023 година чрез прилагането на т. нар. сива зона.

по-точен по отношение на измерването на равнището на стандарта на живот на населението в отделно взета страна (Gregory et al. 2009).

Жизненият стандарт се отнася до достъпността, количеството и качеството на стоки и услуги и разпределението им сред населението на дадена държава. Фактори при определяне на жизнения стандарт в най-голяма степен са БВП; реалният, коригиран с инфлацията, доход на глава от населението; броят на населението и демографските характеристики; инфраструктурното развитие; ръстът на бедността и неравенството на доходите.²

От друга страна, жизненият стандарт се определя чрез измерване на цената на определени стоки и услуги във всяка държава спрямо доходите в нея. Това се прави, като се използва обща национална валута, наречена стандарт за покупателна способност (СПС). Чрез сравняването на изразения в СПС брутен вътрешен продукт (БВП) на глава от населението на отделните държави се предоставя прегледът на жизнения стандарт на равнище ЕС. В показателя за действително индивидуално потребление влизат всички стоки и услуги, действително потребени от домакинствата, а също и услуги, които са предоставени от правителството, като например здравни и образователни услуги. България продължава да е най-бедната страна в ЕС. Причината за това са ниските работни заплати в България, които не позволяват на хората да купуват стоки и услуги както жителите на по-добре развитите страни. Разходите на бизнеса за един час труд в България са средно 8,2 евро, докато в Германия разходите за труд са 39,5 евро на час. Затова, въпреки че някои цени у нас са по-ниски, жизненият ни стандарт е наполовина от този в Германия.

2. Един от най-добрите начини за измерване благосъстоянието на домакинствата е чрез фактическото индивидуално потребление на човек от населението. В България цените на редица стоки с голям дял в потреблението на домакинствата са над средните нива в ЕС. Според данни на Евростат за цените на потребителските стоки за 2023 година става ясно, че по отношение на храните, като цяло, домакинствата в Румъния и Полша имат по-ниски разходи, отколкото българските. У нас през миналата година цените на храните са били 86.5 на сто от средните нива на ЕС (при БВП – 64 на сто от този на ЕС), докато в Полша са 75.8 на сто, а в Румъния – 72 на сто.³

² <https://www.investopedia.com/terms/s/standard-of-living.asp>.

³ НСИ (2023, 2024); Eurostat (2023, 2024).

3. Според класацията на списание CEOWORLD за 2024 година относно средните месечни заплати България е на 67 място сред 200 държави със средна месечна заплата от 947 щатски долара (1703 лева). След нас са Босна и Херцеговина със средна месечна заплата от 927 долара и Сърбия – 925 долара. Преди България в класацията са страни като Уругвай 64 място с със средна месечна заплата от 1222 долара, Самоа – 55 1402 долара и Пуерто Рико – 1810 долара.

4. Според Евростат България предлага най-ниските годишни средни заплати в ЕС – 12 923 евро, докато Швейцария е на върха с 106 830 евро. Данните са за 2022 година и са цитирани от Euronews. Преди нас като държави с най-ниски средни заплати са Румъния (14 500 евро), Хърватия (17 842 евро), Унгария (18 274 евро) и Полша (18 114 евро). В Гърция средната годишна средна заплата е 24 371 евро.

Заклучение

На основание на проведеня анализ чрез приложението на системно-структурния подход обективно се стига до заключението, че България не е готова в икономически и социален план да приеме еврото като национална валута. Необходими са още допълнителни анализи на следващите системно-структурни елементи на критерия „качество на живот“, които да обосноват още по-пълно решението за приемане на еврото в страната като официална валута.

Използвана литература:

1. Билянски В. (2018) Новите страни членки и процесът на ценова конвергенция в ЕС. // Членството на България в европейския съюз: единадесет години по-късно, София, с. 110-127.

(Bilyanski V. (2018) Novite strani chlenki i protsesat na tsenova konvergentsiya v ES. // Chlenstvoto na Balgariya v Evropeiskiya sayuz: edinadeset godini po-kasno, Sofiya, s. 110-127)

2. Дачев, Л. (2008). Същност и съдържание на държавното управление. // Научни трудове на Русенския университет. Русе, с. 8-12 (, 28.08.2024).

(Dachev, L. (2008) Sashtnost i sadarzhanie na darzhavnoto upravlenie. Nauchni trudove na Rusenskiya universitet. Ruse, s. 8-12 ([https:// conf. uni-ruse.bg/bg/](https://conf.uni-ruse.bg/bg/), 28.08.2024)

3. Танзидор, Н. (1996). Що е политическа философия. // Демократически преглед, София, №8, с. 134.

(Tanzidor, N. (1996). Shto e politicheska filosofiya. // Demokraticheski pregled, Sofiya: №8, s. 134).

4. Цанова, Цв. (2021). Теоретико-методологични основи на понятието „качество на живот“ и развитието му като икономическа и социална категория. // Диалог, Свищов, №2, с. 52-62 (<https://dlib.unisvishtov.bg/bitstream/handle>, 08.10.2024).

(Tsanova, Tsv. (2021). Teoretiko-metodologichni osnovi na ponyatiето „kachestvo na zhivot“ i razvitiето mu kato ikonomicheska i sotsialna kategoriya. // Dialog, Svishtov, №2, s. 52-62 (<https://dlib.unisvishtov.bg/bitstream/handle>, 08.10.2024).

5. Gregory, D. et al. (eds.) (June 2009). „Quality of Life“. Dictionary of Human Geography. Oxford: Wiley-Blackwell

6. www.investopedia.com/terms/s/standard-of-living.asp, 08.10.2024.

За контакти:

Доц. д-р Елица Куманова
Русенски университет „Ангел
Кънчев“
ekumanova@uni-ruse.bg

Доц. д-р Георги Вълчев
Русенски университет „Ангел
Кънчев“
gvalchev@uni-ruse.bg

ПРИЛОЖЕНИЕ НА НОРМАТИВНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОТЧИТАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТ В БЪЛГАРИЯ

*Доц. д-р Надежда Попова-Йосифова
Икономически университет – Варна*

APPLICATION OF THE REGULATORY REQUIREMENTS FOR SUSTAINABILITY REPORTING IN BULGARIA

*Assoc. Prof. Nadezhda Popova-Yosifova, PhD
University of Economics – Varna*

Резюме: *Счетоводното законодателство в България, в унисон със световните тенденции за докладване на устойчиво развитие на компаниите, бе доразвито с норми, които задължават определени категории предприятия да изготвят и публикуват отчет за устойчивостта. Целта на настоящия доклад е да постави някои акценти върху новите законови изисквания, като се посочат проблеми при тяхното приложение и се очертаят възможни решения.*

Ключови думи: *счетоводство, докладване, устойчивост*

Abstract: *The accounting legislation in Bulgaria, in line with the global trends for reporting sustainable development of companies, was further developed with norms that oblige certain categories of enterprises to prepare and publish a sustainability report. The purpose of this publication is to put some emphasis on the new legal requirements, pointing out problems in their application and outlining possible solutions.*

Key words: *accounting, reporting, sustainability*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.223>

Въведение

Нормативното регламентиране на счетоводството в България има своята дългогодишна история и политико-икономически предпоставки. Търговското законодателство предшества счетоводното законодателство в страната, като регламентира основни изисквания към търговците относно „воденето“ на търговски книги. Историче-

ското развитие и връзката между търговските закони, функционирали в България, и счетоводните закони е проучвана и анализирана от редица изследователи. Констатира се: първо, че приемането на търговски закони обуславя актуализирането на счетоводното законодателство, като в България са приети два търговски закона – от 1898 г. (отменен) и от 1991 г. (действа и към момента), и второ, че счетоводното законодателство е по-динамично поради факта, че при действащия търговски закон от 1991 г. са приети общо три закона за счетоводството – от 1991 г., 2001 г. и 2016 г. (Бъчварова 2021). След публикуването на закона от 1991 г. причините впоследствие за приемането на изцяло нови счетоводни закони се свързват с приемането на множество променени нормативни текстове, имащи за цел да хармонизират законодателството ни с международните счетоводни стандарти (в закона от 2001 г.) и с европейските директиви и правила (в закона от 2016 г.). И тук възниква противоречие в стремежа едновременно да се прилагат правила, характерни за континенталната правна система, от една страна, и за англосаксонската система, от друга страна. Затова настоящият модел на счетоводно законодателство се определя като хибриден (Бъчварова 2021). Продължаващата актуализация на законодателните текстове цели транспониране на европейските правила, като този процес е по-скоро административен от колкото да е резултат от обусловена необходимост от стопанската практика. Според Свраков „Счетоводното законодателство и неговите регулации следва да отговарят на интересите на бизнеса и с това да съдействат на развитието му.“ (Свраков 2021: 18). Наблюдава се все по-голямо отдалечаване на счетоводното законодателство от търговското ни законодателство. В глава седма от част първа на Търговския закон с наименование „Търговски книги“ в рамките на три члена (чл. 53 – чл. 55) съществуват само основни изисквания към отчетността на търговците и са извършени препратки към Закона за счетоводството. В специализираната литература се споделя, че са възможни три подхода за усъвършенстване на правната уредба, касаеща търговското и счетоводното законодателство: 1) кодифициране на търговското право и приемане на търговски кодекс; 2) декодификация на търговското право и доразвиване на счетоводните норми в търговския закон; 3) запазване на традиционния модел, използван до момента, а именно – актуализиране на нормите в счетоводния закон (Бъчварова 2021).

Последните изменения в Закона за счетоводството, отнасящи се до въвеждане на т.нар. „приложима рамка за отчитане на устойчивостта“ отново провокират редица въпроси, като: кои са допирните точки между търговското и счетоводното законодателство; каква информация и по какъв начин да се публикува в отчета за устойчивостта; кои са потребителите на публикуваната информация за устойчивост, до какви разходи ще доведат тези нови изисквания и т.н.

1. Европейска правна рамка за отчитане на устойчивост

През последните години все по-голяма актуалност и значимост придобиват въпросите, свързани с оповестяването на нефинансова информация от предприятията, която има отношение към екологията, социалната справедливост и отговорността към обществото на управляващите съответното предприятие. Началото на отчитането на устойчивото развитие се поставя в далечната 1997 г. с т. нар. Глобална инициатива за отчетност (Global Reporting Initiative). През 2010 г. е създаден Международният съвет за интегрирана отчетност (International Integrated Reporting Committee), който впоследствие публикува Международната рамка за интегрирана отчетност (International Integrated Reporting Framework). Понятието „интегрирана отчетност“ предполага комплексно публикуване на финансова и нефинансова информация и е доста популярно за периода от 2010 г. до 2021 г. (Вейсел 2023). През м. ноември 2021 г. е създаден Съветът по Международни стандарти за устойчивост (International Sustainability Standards Board), който съвместно със Съвета по международни счетоводни стандарти (International Accounting Standards Board) отговаря в световен мащаб за прилагането на Международната рамка за интегрирана отчетност.

Европейският съюз въвежда изисквания за комплексно представяне на финансова и нефинансова информация с Директива 2014/95/ЕС, която впоследствие е заменена от Директива (ЕС) 2022/2464 и понятието „нефинансова информация“ се замества от понятието „информация за устойчивостта“, защото се счита, че все по-често нефинансовата информация има финансово значение (Вейсел 2023). Тази директива въвежда изискване за прилагане на общи стандарти за отчитане на устойчивостта. Европейските стандарти за отчитане

на устойчивостта са приети през 2023 г., като същите се разделят на общи, тематични и секторни, респ. многотематични (виж таблица 1).

Интересно е да се отбележи, че съществуват два паралелни режима за отчитане на устойчивостта – международни и европейски стандарти, което се счита, че може да доведе до объркване при тяхното прилагане, тъй като между тях се наблюдават различия (Атанасов 2023).

Таблица 1

Европейски стандарти за отчитане на устойчивостта (ЕСОУ)

Абревиатура	Наименование	Категория
ЕСОУ 1	Общи изисквания	Общ стандарт
ЕСОУ 2	Общи оповестявания	Общ стандарт
ЕСОУ E1	Изменение на климата	Тематичен стандарт (екологични въпроси)
ЕСОУ E2	Замърсяване	Тематичен стандарт (екологични въпроси)
ЕСОУ E3	Водни и морски ресурси	Тематичен стандарт (екологични въпроси)
ЕСОУ E4	Биологично разнообразие и екосистеми	Тематичен стандарт (екологични въпроси)
ЕСОУ E5	Използване на ресурсите и кръгова икономика	Тематичен стандарт (екологични въпроси)
ЕСОУ S1	Собствена работна сила	Тематичен стандарт (социални въпроси)
ЕСОУ S2	Работници по веригата на стойността	Тематичен стандарт (социални въпроси)
ЕСОУ S3	Засегнати общности	Тематичен стандарт (социални въпроси)
ЕСОУ S4	Потребители и крайни ползватели	Тематичен стандарт (социални въпроси)
ЕСОУ G1	Професионално поведение	Тематичен стандарт (управленски въпроси)

Източник: Европейска комисия (2023). Делегиран регламент (ЕС) 2023/2772 на Комисията от 31 юли 2023 г. за допълнение на Директива 2013/34/ЕС на Европейския парламент и на Съвета чрез стандарти за отчитането във връзка с устойчивостта.

Ключови са първите два стандарта, които съдържат общи изисквания и общи оповестявания. Първият стандарт регламентира принципни въпроси, като: категории на стандартите; отчетни области;

правила за съставяне; качествени характеристики на информацията, принцип на двойната същественост; надлежна проверка; верига на стойността; времеви хоризонти; изготвяне и представяне на информация за устойчивостта, структура на отчета за устойчивост; връзки с други части на отчетността на предприятията.

Принципът на двойната същественост е важно да бъде приложен при отчитане на устойчивостта. Двойната същественост има две измерения, а именно: същественост на въздействието и финансова същественост. В стандартите обстоятелствено се пояснява връзката между тези понятия и тяхното едновременно прилагане. Така например дадено въздействие върху устойчивостта може да е финансово съществено, ако може с достатъчна степен на сигурност да се очаква, че ще засегне финансовото състояние, респективно финансовите резултати и паричните потоци на предприятието или възможностите му за финансиране независимо от времевия хоризонт.

В стандартите е дадена примерна структура на отчет за устойчивост, но въпреки това считаме, че приложенията на изискванията ще създадат затруднения в практиката на предприятията, тъй като се изискват редица експертни оценки и преценки.

2. Национална правна рамка за отчитане на устойчивост

С последните изменения в чл. 48 от Закона за счетоводството (в сила от 6 юли 2024 г.) се въвежда задължението за изготвяне на отчет за устойчивостта, който: първо, съдържа информация, необходима за разбиране на въздействията на предприятието върху въпросите по устойчивостта и второ, съдържа необходимата информация за разбиране на начина, по който тези въпроси засягат развитието, резултатите и състоянието на предприятието. По-детайлно, регламентира се, че отчетът за устойчивостта следва да включва:

- кратко описание на бизнес модела и стратегията на предприятието във връзка с въпросите по устойчивостта;
- описание на обвързаните със срокове цели, свързани с въпросите по устойчивостта, описание на напредъка, постигнат от предприятието по повод на постигането на тези цели, а също и декларация дали целите на предприятието, свързани с екология, се основават на научни доказателства;

- описание на ролята на управителните и надзорните органи във връзка с въпросите по устойчивостта, както и наличието на достатъчно експертни познания или наличието на квалифицирани специалисти с необходимите познания;
- описание на политиките на предприятието във връзка с въпросите по устойчивостта;
- информация за схемите за стимулиране, свързани с въпросите по устойчивостта, предлагани на членовете на управителните и надзорните органи;
- описание на процеса на извършената от предприятието комплексна проверка във връзка с въпросите по устойчивостта;
- информация за основните действителни или потенциални неблагоприятни въздействия, свързани със собствените дейности на предприятието и с неговата верига на стойност;
- описание на предприетите от предприятието действия и резултата от тези действия за предотвратяване, смекчаване, коригиране или прекратяване на действителни или потенциални неблагоприятни въздействия;
- описание на основните рискове за предприятието, свързани с въпросите по устойчивостта;
- показатели, свързани с посочената по-горе информация.

И тук възниква въпросът: колко детайлна информация да бъде включена и как точно да се представи в отчета за устойчивостта?! За целта следва да се прилагат изискванията на:

- Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта – това са стандартите за отчитане на устойчивостта, приети с Делегиран регламент (ЕС) 2023/2772 на Комисията от 31 юли 2023 г. за допълнение на Директива 2013/34/ЕС на Европейския парламент и на Съвета чрез стандарти за отчитането във връзка с устойчивостта;
- Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта за малките и средните предприятия – приети с делегиран акт на Европейската комисия съгласно чл. 29в от Директива 2013/34/ЕС;
- Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта от предприятия от трети държави – приети с делегиран акт на Европейската комисия съгласно чл. 40б от Директива 2013/34/ЕС;
- стандарти, признати за еквивалентни на Европейските стандарти за отчитане на устойчивостта – това са признатите за еквивалентни от Европейската комисия с акт за изпълнение относно еквивалентността на стандартите за отчитане във връзка с устойчивостта, приет съ-

гласно чл. 23, параграф 4, трета алинея от Директива 2004/109/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 15 декември 2004 г. относно хармонизиране изискванията за прозрачност по отношение на информацията за издателите, чиито ценни книжа са допуснати за търгуване на регулиран пазар, и за изменение на Директива 2001/34/ЕО.

Първият отчетен период за който в доклада за дейността се включва отчет за устойчивостта е 2024 г. и се отнася за големите предприятия, които са предприятия от обществен интерес с над 500 души персонал, както и предприятия от обществен интерес, които са предприятия майки на голяма група, също с над 500 души служители на консолидирана основа. Поетапно от 2025 г. до 2029 г. ще се включат в отчитането на устойчивостта и останалите големи предприятия и предприятия майки на голяма група, малки и средни предприятия, които са предприятия от обществен интерес, малки и несложни кредитни институции, каптивни застрахователи и презастрахователи, ако са големи предприятия или малки и средни предприятия, които са предприятия от обществен интерес.

Заклучение

Безспорно съвременното развитие на обществото поставя на дневен ред редица проблеми, свързани с ефективното използване на ресурсите и управленската отговорност в това отношение. Наличието на нормативен регламент относно докладването на т.нар. устойчивост би следвало да подпомогне всичко това. Прилагането на стандарти за отчитане на устойчивост, като всяко ново начало ще бъде съпроводено с трудности, които в практиката ще произтичат от неразбиране на полезността, и формално спазване на изискването за изготвяне на отчет за устойчивост. Също така наличието на международни и европейски стандарти за устойчивост поставя въпроса за тяхното синхронизиране. Наблюдава се известен дисбаланс между търговското и счетоводното законодателство в България по отношение отчетността на търговците, като би следвало нормите в търговския закон да бъдат актуализирани.

Използвана литература:

1. Атанасов, А. (2023) Хармонизиране на отчитането на устойчивостта – мисията (не)възможна. // Предизвикателства пред финансите и стопанската отчетност в условията на множествени кризи:

Юбилейна международна научнопрактическа конференция: Сборник с доклади, Свищов, 9-10 ноември 2023 г., Свищов: Д. А. Ценов, 2023, 329-336.

(Atanasov, A. (2023) Harmonizirane na otchitaneto na ustoychivostta – misiyata (ne)vazmozhna. // Predizvikelstva pred finansite i stopanskata otchetnost v usloviyata na mnozhestveni krizi: Yubileyna mezhdunarodna nauchnoprakticheska konferentsia: Sbornik s dokladi, Svishtov, 9-10 noemvri 2023 g., Svishtov : D. A. Tsenov, 2023, 329-336)

2. Бъчварова, М. (2021). Търговскоправен контекст на развитието на счетоводството в България. //ИДЕС: Електронно списание, София, извънреден брой, с. 33-44.

(Bachvarova, M. (2021). Targovskopraven kontekst na razvitiето na schetovodstvoto v Bulgaria. // IDES: Elektronno spisanie, Sofia, izvanreden broj, s. 33-44.)

3. Вейсел, А. (2023). Актуални аспекти на отчитането и увереността във връзка с устойчивостта. // ИДЕС: Електронно списание, София, №02, с. 1-13.

(Veysel, A. (2023). Aktualni aspekti na otchitaneto i uverenostta vav vrazka s ustoychivostta. // IDES: Elektronno spisanie, Sofia, №02, s. 1-13)

4. Европейска Комисия. (2023). Делегиран регламент (ЕС) 2023/2772 на Комисията от 31 юли 2023 г. за допълнение на Директива 2013/34/ЕС на Европейския парламент и на Съвета чрез стандарти за отчитането във връзка с устойчивостта, ОВ L 2772, 22.12.2023

(Evropeyska Komisia. (2023) Delegiran reglament (ES) 2023/2772 na Komisiyata ot 31 yuli 2023 g. za dopalnenie na Direktiva 2013/34/ES na Evropeyskia parlament i na Saveta chrez standarti za otchitaneto vav vrazka s ustoychivostta, OV L 2772, 22.12.2023)

5. Свраков, А. (2021) Развитие на счетоводното законодателство в България. // ИДЕС: Електронно списание, София, извънреден брой, с. 1-20.

(Svrakov, A. (2021) Razvitie na schetovodnoto zakonodatelstvo v Bulgaria. IDES: Elektronno spisanie, Sofia, izvanreden broj, s. 1-20.)

За контакти:

Доц. д-р Надежда Попова-
Йосифова

Икономически университет – Варна
nadia_porowa@ue-varna.bg

ПРИНЦИПЪТ НА СЛУЖЕБНОТО НАЧАЛО В АДМИНИСТРАТИВНИЯ ПРОЦЕС

*Докторант Весела Колева
Юридически факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*

THE PRINCIPLE OF OFFICIALLY BEGINNING IN THE ADMINISTRATIVE PROCESS

*PhD Student Vesela Koleva
Faculty of Law of the „St. Cyril and St. Methodius“
University of Veliko Tarnovo*

Резюме: *В доклада е извършено изследване на принципа на служебното начало в отделните административни производства по Административнопроцесуалния кодекс като част от административния процес. Посочени са приложенияето на принципа като основен принцип на изпълнителната дейност и връзките му с други основни принципи на административния процес, гарантиращи правото на добра администрация.*

Ключови думи: *служебно начало, административно производство, принципи*

Abstract: *The report examines the principle of officially beginning in individual proceedings under the Administrative Procedure Code as part of the administrative process. The application of the principle as a basic principle of executive activity and its connections with other basic principles of the administrative process guaranteeing the right to good administration are indicated.*

Keywords: *officially beginning, administrative proceedings, principles*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.231>

Въведение

Осъществяването на държавното управление следва да бъде извършвано при спазване на принципите на публичното право и избягване на всякакви възможности за превратно упражняване на власт и произвол от страна на административните органи. Принципите

в административното право като отрасъл на публичното право са „правни гаранции за добре работеща администрация“ (Славова 2002: 47)¹, чиято крайна цел е „създаване и организиране на обществото и обществената среда, която да отговаря на стандарти за защита на права и интересите на гражданите и техните организации“ (Сивков 2021: 9).² Доброто управление изисква съблюдаване на принципа на добрата администрация като общ принцип на правото на Европейския съюз, при прилагането на който решаващият орган действа по начин, който изключва всяко съмнение за евентуална предубеденост, недобросъвестност и нарушаване на справедливостта (Панайотова 2018: 154,155, 156)³.

Точното спазване на принципа на служебното начало като принцип на изпълнителната дейност е гаранция за действия на административните органи, основаващи се на закона, в рамките, определени от него, и за издаването на административни актове за целите, на основанията и по реда, предвиден в закона в установен срок. Предоставянето на качествени административни услуги, при които служебно се събира информация и се установяват обстоятелства, намаляването на административната тежест и облекчаването на административните процедури, повишаването на броя на влезлите в сила правилни и законосъобразни административни актове увеличава доверието в работата на институциите, а това от своя страна води и до промяна във въздействието, което държавата оказва върху обществото, както води и до намаляване на делата пред административните съдилища и административните юрисдикции. Доброто управление в публичния сектор е немислимо без реализирането на правото на добра администрация и осигуряването на устойчивост, публичност, прозрачност и върховенство на закона (Георгиева 2022: 135 и 138)⁴.

Актуалността на темата произтича от все още недоброто познаване, че спазването на принципа на служебното начало е задължение, което не е предоставено на свободната преценка на административния орган, а е императивно установено в Административнопроцесу-

¹ Славова, М. (2002). Принципи на административното право. София: Сиби, с. 47.

² Сивков, Ц. (2021). Понятие за методите на държавно управление. Методи и принципи. Видове методи. // De jure, №1, с. 9.

³ Панайотова, Е. (2018). Основни принципи на изпълнителната дейност по АПК. София: Сиби, с. 154, 155, 156.

⁴ Георгиева, Ат. (2022). Правото на добра администрация – ефективен път към добро управление. // De jure, №1, с. 135, с. 138.

алния кодекс. Докладът има за цел посредством изясняване на същността на правните принципи и принципа на служебното начало в административния процес да покаже необходимостта от възприемане на принципа ведно с принципа на законност като гарант за спазване на административнопроизводствените правила в административните производства по издаване на административни актове.

Изложение

1. Понятие за правен принцип

Според Българския тълковен речник „принцип“ е „ръководно начало в живота; убеждение“, „основа, основно начало на някоя наука, учение и подобни“ (Андрейчин, Л. и др. 1973: 791).⁵ В Речника на българския език е посочен като „основно, изходно положение, закономерност, правило, което е установено, прието в някаква теория, наука, социална организация и под.; начало“, „възглед, убеждение, правило, определящо, ръководещо поведението или действията на някого“, „основна особеност в работата, устройството на даден механизъм, апарат и др.“ с произход от латинската дума „principium“ – основа.⁶

В българската правна теория не съществува единно схващане относно понятието за правен принцип. Според Р. Ташев изясняването на понятието е свързано с разглеждането на две основни доктрини – за „слабо“ и „силно“ разграничение на правните норми и принципи. Основната теза на доктрината за „слабото“ разграничение е, че правните принципи представляват вид правни норми като различието е в степента на абстрактност (Ташев 2011).⁷ Я. Стоилов разглежда теориите на Х. Харт, Дж. Раз, Д. Вълчев, Д. Радев, В. Христов и достига до извода, че слабото разграничение отделя правните принципи от правилата, респективно от останалите норми по степен: принципите, отнесени към правилата, са широки, общи, неспецифични, те са общи правни норми, изразени в по-обща езикова форма; те са по-всеобхватни, по-абстрактни и с по-широк диапазон на приложение правила

⁵ Андрейчин, Л. и др. (1973). Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, с. 791.

⁶ Речник на българския език (онлайн). А – системност (<https://ibl.bas.bg/rbe/>).

⁷ Ташев, Р. (2011). Към понятието за правен принцип. // Съвременен право, №6, с. 24.

(Стоилов 2018: 57).⁸ Доктрината за слабото разграничение е възприета от Ж. Сталев, който определя правния принцип като „основна, ръководна правна норма“ (Сталев и др. 2004: 90)⁹ и „съставка на действащия правен ред, израз на законодателна воля“ (Сталев и др. 2004: 91)¹⁰. Тезата, че правните принципи са особен вид правни норми, но с различни характеристики от тях, се излага от Д. Вълчев. Според него някои от правните принципи съдържат конкретен модел на поведение и на това основание следва да ги определим като първични правни норми, други се отнасят не до човешкото поведение, а до различни правни норми и поради това се определят като вторични правни норми (Вълчев 2018).¹¹

Според К. Лазаров и И. Тодоров правните принципи представят в синтезиран вид ръководните идеи, изпълнени в определени комплекси от правни норми. Те могат да бъдат прогласени изрично или за бъдат изразени чрез съдържанието на обусловените от тях норми (Лазаров, Тодоров 2020: 51).¹²

2. Принципи на административния процес

Принципите на административния процес са посочени в глава втора на АПК „Основни принципи“. Определянето им в началото на нормативния акт „показва как трябва да бъдат тълкувани и прилагани последващите разпоредби както от администрацията, така и от другите правни субекти“ (Сивков 2006: 15)¹³, „подчертава тяхната важност и задължение да се прилагат във всяко от производствата, уредени в него“ (Хрусанов 2008:).¹⁴ Принципите на административния процес са пряко проявление на подзаконовия характер на дейността на администрацията и прилагането им е на основата на закона, в изпълнение на закона и при съобразяване с целите на закона. Те имат „основен характер,

⁸ Стоилов, Я. (2018). Правните принципи – теория и приложение. София: Сиби, с. 57.

⁹ Сталев, Ж. и др. (2004). Българско гражданско процесуално право. София: Сиела, с. 90.

¹⁰ Сталев, Ж. Цит. съч., с. 91.

¹¹ Вълчев, Д. (2018). За природата на правните принципи. // Научни четения на тема „Правни норми и правни принципи“. Сборник доклади. София: Св. Климент Охридски (<https://www.danielvalchev.com/docs/dvalchev17.pdf>).

¹² Лазаров, К., Тодоров, И. (2020). Административен процес. София: Сиела, с. 51.

¹³ Сивков, Ц. (2006). Споразумението по чл. 20 на Административнопроцесуалния кодекс. София: Сиела, с. 15.

¹⁴ Хрусанов, Д. (2008). Основни ли са „основните“ принципи на АПК. // Административно правосъдие, №2, с. 9.

имат ръководна роля по отношение на прилагането на материалните и процесуалните норми, а също така служат за отправна точка при прилагането и тълкуването както на съдебното решение, така и на всички останали актове на съда“ (Миткова 2015: 14)¹⁵. В правната теория е застъпено и становището, че само част от прогласените принципи са основни във всичките му производства, други са посочени като принципи, но всъщност представляват норми, формулиращи изискванията за законосъобразност и целесъобразност, а също така липсват и основни за административния процес принципи, като диспозитивното начало и правото на защита, които следва да се извличат от нормите, регулиращи производствата на процеса (Хрусанов 2008; Панайотова 2018).¹⁶ Критичен анализ е извършен и по отношение на текста на ал. 2, чл. 8 от АПК, съгласно която в пределите на оперативната самостоятелност, при еднакви условия, сходните случаи се третират еднакво.

3. Принципът на служебното начало в административните производства, част от административния процес

Принципът на служебното начало е законодателно установен, записан в разпоредбата на чл. 9 от АПК. Като принцип на публично-то право е експлицитно изразен, насочен към държавата и изисква от нейните органи действия, които да го реализират. Принципът на служебното начало е ръководен принцип, налага на административните органи да се ръководят от него и да го прилагат. Служебното начало „дава възможност за гарантирано съдействие и самостоятелност при извършването на редица действия от страна на държавните органи“ (Сивков 2024; Янкулова 2007).¹⁷

Принципът осигурява признат от държавата обществен интерес, свързан с подобряване на регулаторната политика на държавата, намаляване на административната тежест, облекчаване на административните производства и издаването на административни актове в законоустановените срокове. „Принципът на служебното начало може да се

¹⁵ Миткова, Е. (2015). Касационното производство пред ВАС и принципите на административния процес. // *De jure*, №1, с. 14.

¹⁶ В този смисъл Хрусанов, Д. (2008). Основни ли са „основните“ принципи на АПК. // *Административно правосъдие*, №2; Панайотова, Е. Цит. съч., с.76.

¹⁷ Сивков, Ц. (2024). За принципа на пропорционалността (съразмерността) в административното право. // *De jure*, №1, том 28, с. 9; Янкулова, Св. (2007). Служебното начало в административния процес. // *Съвременно право*, №3.

разглежда като една от гаранциите за постигането на разумен срок в административния процес“ (Чакърова-Димитрова 2017).^{18,19} Нарушаването на принципа на служебното начало опорочава цялото административно производство, развиващо се пред административния орган, и при оспорване е основание за отмяна на административния акт.

Служебното начало се разглежда и като извършването „от органа, който води процеса, на процесуални действия, които поначало би следвало да се извършват от страните в този процес“ (Лазаров 2007; Сивков 2013:148).²⁰

Служебното начало подчертава „служебната роля, която играе всеки държавен орган при упражняване на своите компетенции“ (Костов, Хрусанов 2001: 42; Янкулова 2007: 68)²¹, „т. к. цялата негова дейност, по предназначение, е подчинена на интересите на обществото и гражданите“ (Костов, Хрусанов 2001: 42; Янкулова 2007: 68).²² В тази връзка С. Янкулова приема, че принципът на служебното начало в административния процес „има силна социална роля, като защитава правата на гражданите и организациите“ (Янкулова 2007: 68).²³

Принципът на служебното начало едновременно противостои и взаимодейства с принципа на диспозитивното начало²⁴, като дава възможност административното производство да започне по инициатива на граждани или организации, но след сезирането на адми-

¹⁸ Чакърова-Димитрова, И. (2017). Разумният срок в административния процес. Велико Търново: Фабер, с. 162.

¹⁹ Според Е. Панайотова по същността си разумният срок е свързан с принципите на правна сигурност и на защита на оправданите правни очаквания. Разглежда го като признат за общ, основен принцип на правото на ЕС от Съда, като елемент от комплексното право на добра администрация в чл. 41, §1 от Хартата за основните права на ЕС (ХОПЕС), а също и в чл. 47 от ХОПЕС, уреждащ правото на ефективни правни средства за защита и на справедлив съдебен процес като компоненти на по-общото право на защита (Цит. съч. с. 158 и 157).

²⁰ Лазаров, К. (2007). Служебното начало в административния процес. // Административно правосъдие, №4 (<https://sac.justice.bg/pages/bg/magazine-2007-4>); Сивков, Ц. (2013). Административно право и административен процес. Плевен: ИЦ МУ-Плевен, с. 148. ISBN 978-954-756-141-0.

²¹ Костов, Д., Хрусанов, Д. (2001). Административен процес на Република България. София: Сиби, с. 42; Янкулова, Св. (2007). Служебното начало в административния процес. // Съвременен право, №3, с. 68.

²² Костов, Д., Хрусанов, Д. Цит. съч., с. 42; Янкулова, Св. Цит. съч., с. 68.

²³ Янкулова, С. Цит. съч. с.68.

²⁴ “Диспозитивното начало се състои в обусловеността на защитата на накърненото право от волята на лицето, легитимирано да я търси“. Ж. Сталев и др. Цит. съч. с.99.

нистративния орган административнопроизводствените правила да бъдат подчинени изцяло на принципа на служебното начало. След образуване на административното производство отношенията, които се развиват, не са между равнопоставени субекти поради положението на решаващ орган на органа на власт. В правната теория съществува мнение, че следва да бъде правена разлика между прилагането на принципа на служебното начало и действията, които служебно се извършват в хода на административния процес (Хрусанов 2008).²⁵ Тази теза не се споделя от нас, тъй като действията, които трябва да извърши административният орган, са резултат от задължението му служебно да придвижи производството и да го приключи в определения от закона срок.

Служебното начало не изключва оказването на съдействие на административния орган при събирането на доказателства от страните в производството (Панайотова 2018: 206)²⁶, но не позволява от заявителите да се изискват други доказателства освен посочените изчерпателно в специален закон. Служебното събиране на необходимите доказателства, задължението административният орган да изясни и прецени всички факти и обстоятелства от значение за случая, да извърши служебна проверка по начин и със средства, които законът му предоставя, определят принципа на служебното начало като принцип на служебното дирене на обективната истина²⁷. Когато органът не изясни всички факти и обстоятелства от значение за случая, нарушението на принципа на служебното начало води до нарушение на принципа на истинност. От своя страна принципът на истинност е тясно свързан с „разумния срок“ за произнасяне. „Изискването за разумен срок, съчетано с принципа за служебно начало, стимулира решаващия орган към организираност в своевременното изясняване и решаване на случая“ (Чакърова-Димитрова 2017: 56).²⁸ Непроизнасянето в срок на административния орган поради бездействие нарушава принципа на служебното начало, но не води автоматично до недействителност на акта и не е самостоятелно основание за негова-

²⁵ В този смисъл Хрусанов, Д. Основни ли са „основните“ принципи на АПК.–Административно правосъдие, 2008, №2.

²⁶ Панайотова, Е. Цит.съч. с.206.

²⁷ Принципът е посочен като „принцип на служебното издирване на истината в процеса“ от Д. Костов. Костов, Д. Д.Хрусанов. Административен процес на Република България. С.:Сиби, 2001, с.52.

²⁸ Чакърова-Димитрова, И. Цит. съч., с. 56.

та отмяна. Преценката за нарушаването на правото на разумен срок предполага извършването на друга такава дали крайният акт би имал друго съдържание, т.е. продължителността на дадено производство дали е повлияла на неговия изход (Панайотова 2018: 158)²⁹.

АПК предвижда възможност за приключване на административното производство и със споразумение. Споразумението е писмено съглашение, което замества административния акт. Под „споразумение“ се имат предвид случаите, когато след като страните са изяснили фактите, приложимите правни норми и смисъла им, се договарят за последиците им. Административният орган следва процесуалния път за издаване на индивидуален административен акт и ако в даден момент стане ясно, че актът може да се замести със споразумение, органът в съответствие с принципите на служебното начало и на процесуалната икономия указва това на страните. Служебното начало означава „създаване на условия за страните да реализират своите процесуални възможности, а не задължения за сключване на споразумение“ (Сивков 2006: 19)³⁰.

Издаването на общ административен акт (ОАА) също се извършва при спазване на принципа на служебното начало. Производството може да започне и служебно от компетентния административен орган, като тази възможност не го освобождава от задължението да извърши проверка за допустимост и да спазва стриктно административнопроизводствените правила, изискващи откриването на производството да бъде оповестено публично чрез средствата за масово осведомяване, чрез изпращането на проекта до организации на заинтересованите лица или по друг подходящ начин. Уведомяването е действие, което органът извършва служебно и което задължително включва основните съображения за издаването на акта, както и формите на участие на заинтересованите лица в производството. Срокът, в който заинтересованите лица могат да осъществят правото си на участие, се определя от административния орган по негова преценка, но и при законова гаранция, че това не може да бъде сторено за срок, по-кратък от един месец. В чл. 71 от АПК се съдържа изискването общият административен акт да бъде издаден, след като се изяснят фактите и обстоятелствата от значение за случая и се обсъдят предло-

²⁹ Панайотова, Е. Цит. съч., с. 158.

³⁰ Сивков, Ц. (2006). Споразумението по чл. 20 на Административнопроцесуалния кодекс. София: Сиела, с. 19.

женията и възраженията на заинтересованите граждани и организации. Проявление на принципа на служебното начало е задължението за съобщаването на съдържанието на издадения общ административен акт.

При нормативните административни актове (НАА) служебното начало налага административните актове да бъдат издадени само след като са обсъдени проектът заедно с представените становища, предложения и възражения. Издаването на НАА не е предоставено на свободната преценка на органите, които ги издават, и обвързва същите „с точно определен по предмет, субект и време акт на държавно управление“. (Дерменджиев, Костов, Хрусанов 2012: 32)³¹. Производният характер на нормите, които съдържат, обуславя издаването им при обвързана компетентност.

Принципът на служебното начало в производствата по оспорване на административните актове по административен ред

При оспорване на административните актове по административен ред издателят на индивидуалния или общия административен акт служебно следи за редовността на подадените жалба или протест. При констатиране на нередовности е длъжен да предостави възможност за отстраняване на допуснатите нередовности. Редовност на жалбата или протеста поражда за административния орган възможността да упражни правото на отзив и да преразгледа издадения акт, като го оттегли сам, отмени или измени, или да издаде съответния акт, ако е отказал издаването му, като уведоми за това заинтересованите страни.

Служебното изпращане на жалбата или протеста заедно с цялата преписка на по-горестоящия административен орган има важно място в административното производство като фаза от административния процес. Чрез това действие издателят на акта недвусмислено заявява, че не намира основание за преразглеждане на акта. Изпращането сезира по-горестоящия орган, като при допустимо оспорване за него се поражда задължението служебно да придвижи производството и да го приключи в определен срок. По-горестоящият орган не може служебно да спре предварителното изпълнение на оспорения административен акт, ако няма изрично отправено искане за това. Разкриването на действителните факти от значение за случая и преценката

³¹ Дерменджиев, И., Костов, Д., Хрусанов, Д. (2012). Административно право на Република България. Обща част. София: Сиби, с. 32.

на относимите за него факти и доводи е в пряка връзка с правото на назначената от компетентния да разгледа жалбата или протеста орган по реда на чл. 94 от АПК – комисия служебно да събира нови доказателства, ако това е необходимо.

Принципът на служебното начало при възобновяване на производства по издаване на административни актове

Производствата по глава седма от АПК са „извънредни производства, които представляват юридически способности за възстановяване на законността при отклонение от нормалното развитие“ (Кючуков 2021: 239)³². Те са „извънреден способ за контрол, който има важно значение, тъй като цели упражняване на държавната власт да става при зачитане принципите на справедливост и законност, за да могат в най-значителна степен да бъдат защитени основни права и свободи на гражданите и обществото като цяло и не на последно място – целят преодоляване на материалната и формалната законна сила на издадените порочни актове на държавна власт чрез предоставяне на законова възможност за ревизия на тези актове“ (Зетова 2023: 372; Великова 2020: 58)³³.

В случаите по чл. 99, т. 1 от АПК – при съществено нарушение на изискванията за законосъобразност на влязъл в сила индивидуален или общ административен акт, който не е бил оспорен пред съда, по-горестоящият административен орган, а ако актът не е подлежал на оспорване по административен ред – органът, който го е издал, може служебно да предприеме действия за възобновяване на административното производство без да е сезиран с искане. В този случай, както и когато производството е иницирирано от лице, което има право на инициатива за възобновяването, той е длъжен служебно да следи за допустимостта на производството. Административният орган служебно конституира като страна и третите лица, придобили права от административния акт. Органът не е длъжен да приключи производството с акт за възобновяване, но е длъжен да извърши преценка за основателност на подаденото искане, когато е сезиран с

³² Кючуков, Л. (2021). Историческо развитие на възобновяването на административни производства и бъдещи перспективи пред този правен институт. // *De jure*, №2, с. 239.

³³ Зетова, М. (2023). Възобновяване на административнонаказателно производство. // *De jure*, №2, с. 372; Великова, М. (2020). Характеристики на възобновяването на административни производства като извънреден способ за контрол на административни производства. // *Proceeding of University of Ruse*, Vol. 59, 7.1, p. 58.

такова, да събере нови доказателства, ако е необходимо, да изслуша заинтересованите лица и само ако са налице всички предпоставки, тогава да възобнови производството по реда на глава пета от АПК. Възобновяването на производството не води автоматично до отмяна на издадения административен акт. В това производство не отпада задължението на административния орган да издаде индивидуален административен акт само след като са изяснени фактите и обстоятелствата от значение за случая и са обсъдени обясненията и възраженията на заинтересованите граждани и организации, ако такива са дадени, съответно – направени.

Заключение

Прилагането на принципа на служебното начало цели облекчаване на административните производства, извършване на административни услуги посредством служебно събиране на документи и информация при едновременно прилагане и на принципа за комплексно административно обслужване, създава улеснения за гражданите и бизнеса в отношенията им с администрациите на административните органи, гарантира едно от основните права на гражданите на ЕС – правото на добра администрация. Спазването на задълженията за започване, провеждане и приключване на административните производства в съответствие с разпоредбите на АПК и специалните закони осигурява защита на правата на гражданите и организациите при съответствие между ограничаването на правата и обществено необходимите и публично възприети цели за защита на основни обществени интереси³⁴.

Използвана литература:

1. Дерменджиев, И., Костов, Д., Хрусанов, Д. (2012) Административно право на Република България. Обща част. София: Сиби. ISBN 978-954-730-794-0.

(Dermendzhiev, I., Kostov, D., Hrusanov, D. (2012) Administrativno pravo na Republika Bulgaria. Obshta chast. Sofia: Sibi. ISBN 978-954-730-794-0)

³⁴ Виж Сивков, Ц. (2024). За принципа на пропорционалността (съразмерността) в административното право. // De jure, том 28, №1, с. 10.

2. Димитров, Д. (2007). Административен процес. Обща част. София: Сиела. ISBN 978-954-28-0039-2.
(Dimitrov, D. (2007). Administrativen protses. Obshta chast. Sofia: Siela. ISBN 978-954-28-0039-2)
3. Костов, Д., Хрусанов Д. (2001). Административен процес на Република България. София: Сиби. ISBN 954-730-096-2.
(Kostov, D., Hrusanov D. (2001). Administrativen protses na Republika Bulgaria. Sofia: Sibi. ISBN 954-730-096-2)
4. Лазаров, К., Тодоров, И. (2020). Административен процес. София: Сиела. ISBN 978-954-28-3299-7
(Lazarov, K., Todorov, I. (2020). Administrativen protses. Sofia: Siela. ISBN 978-954-28-3299-7)
5. Лазаров, К. (1989). Административен процес. Учебно помагало. София: Климент Охридски.
(Lazarov, K. (1989). Administrativen protses. Uchebno pomagalo. Sofia: Kliment Ohridski)
6. Панайотова, Е. (2018). Основни принципи на изпълнителната дейност по АПК. София: Сиби. ISBN 978-619-226-084-2.
(Panayotova, E. (2018). Osnovni printsipi na izpalnitelnata deynost po APK. Sofia: Sibi. ISBN 978-619-226-084-2)
7. Сивков, Ц. (2013). Административно право и административен процес. Плевен: ИЦ МУ-Плевен. ISBN 978-954-756-141-0.
(Sivkov, Ts. (2013). Administrativno pravo i administrativen protses. Pleven: ITs MU-Pleven. ISBN 978-954-756-141-0)
8. Сивков, Ц. (2006). Споразумението по чл. 20 на Административнопроцесуалния кодекс. София, Сиела. ISBN -10:954-649-989-X ISBN -13:978-954-649-989-9).
(Sivkov, Ts. (2006). Sporazumenieto po chl. 20 na Administrativnoprotsesualnia kodeks. Sofia, Siela. ISBN -10:954-649-989-X ISBN -13:978-954-649-989-9)
9. Славова, М. (2002). Принципи на административното право. София: Сиби. ISBN 954-730-150-0
(Slavova, M. (2002). Printsipi na administrativnoto pravo. Sofia: Sibi. ISBN 954-730-150-0)
10. Сталев, Ж. и др. (2004). Българско гражданско процесуално право. София: Сиела.
(Stalev, Zh. i dr. (2004). Balgarsko grazhdansko protsesualno pravo.. Sofia: Siela)

11. Стоилов, Я. (2018). Правните принципи – теория и приложение. София: Сиби. ISBN 978-619-226-085-9.

(Stoilov, Ya. (2018). Pravnite printsiipi – teoria i prilozhenie. Sofia: Sibi. ISBN 978-619-226-085-9)

12. Чакърова-Димитрова, И. (2017). Разумният срок в административния процес. Велико Търново: Фабер. ISBN 978-619-00-0691-6

(Chakarova-Dimitrova, I. (2017). Razumniyat срок v administrativnia protses. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN 978-619-00-0691-6)

13. Андрейчин, Л. и др. (1973). Български тълковен речник. София: Наука и изкуство.

(Andreychin, L. i dr. (1973). Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo)

14. Великова, М. (2020). Характеристики на възобновяването на административни производства като извънреден способ за контрол на административни производства. // Proceeding of University of Ruse, Vol. 59, 7.1, p. 58.

(Velikova, M. (2020). Harakteristiki na vazobnovyavaneto na administrativni proizvodstva kato izvanreden sposob za kontrol na administrativni proizvodstva. // Proceeding of University of Ruse, Vol. 59, 7.1, p. 58.)

15. Георгиева, Ат. (2022). Правото на добра администрация – ефективен път към добро управление. // De jure, №1, стр. 135 и 138. ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online).

(Georgieva, At. (2022). Pravoto na dobra administratsia-efektiven pat kam dobro upravlenie. De jure, №1, str. 135 i 138, ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online)

16. Зетова, М. (2023) Възобновяване на административнонаказателно производство. // De jure, №2, с. 372.

(Zetova, M. (2023) Vazobnovyavane na administrativnonakazatelno proizvodstvo. De jure, №2, str. 372)

17. Кючуков, Л. (2021). Историческо развитие на възобновяването на административни производства и бъдещи перспективи пред този правен институт. // De jure, №2, с. 239.

(Kyuchukov, L. (2021). Istoricheskoto razvitie na vazobnovyavaneto na administrativni proizvodstva i badeshti perspektivi pred tozi praven institut. // De jure, 2, str. 239)

18. Маринова, С. (2009). Към понятието правен принцип. // Икономически алтернативи, №5, с. 75-89. ISSN 1312-5281

(Marinova, S. (2009). Kam ponyatiето praven printsip. // Ikonomicheski alternativi, №5, s. 75-89. ISSN 1312-5281)

19. Миткова, Е. (2015). Касационното производство пред ВАС и принципите на административния процес. // De jure, №1, с. 14. ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online).

(Mitkova, E. (2015). Kasatsionnoto proizvodstvo pred VAS i printsipite na administrativnia protses. // De jure, №1, s. 14.) ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online)

20. Мосинов, Е. (1995). За същността на „правния принцип“ и принципите на правото. // Съвременно право, №1, с. 101-114.

(Mosinov, E. (1995). Za sashtnostta na „pravnia printsip“ i printsipite na pravoto. Savremenno pravo, №1, s. 101-114)

21. Сивков, Ц. (2021). Понятие за методите на държавно управление. Методи и принципи. Видове методи. // De jure, №1, с. 9-21. ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online).

(Sivkov, Ts. (2021). Ponyatie za metodite na darzhavno upravlenie. Metodi i printsipi. Vidove metodi. // De jure, №1, s. 9-21.) ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online)

22. Сивков, Ц. (2024). За принципа на пропорционалността (съразмерността) в административното право. // De jure, №1 (28), с. 7-16. ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online).

(Sivkov, Ts. (2024). Za printsipa na proporsionalnostta/sarazmernostta/ v administrativnoto pravo. // De jure, №1 (28), s. 7-16.) ISSN 1314-2593 (print) ISSN 2367-8410 (online)

23. Ташев, Р. (2011). Към понятието за правен принцип. // Съвременно право, №6, с. 24-43. ISSN 0861-1815.

(Tashev, R. (2011). Kam ponyatiето za praven printsip. // Savremenno pravo, №6, s. 24-43.) ISSN 0861-1815)

24. Хрусанов, Д. (2008). Основни ли са „основните“ принципи на АПК. // Административно правосъдие, №2, с. 7-18. ISSN 0861-5268.

(Hrusanov, D. (2008). Osnovni li sa „osnovnite“ printsipi na APK. // Administrativno pravosadie, №2, s. 7-18.) ISSN 0861-5268)

25. Янкулова, С. (2007). Служебното начало в административния процес. // Съвременно право, №3. ISSN 0861-1815.

(Yankulova, S. (2007). Sluzhebnoto nachalo v administrativnia protses. // Savremenno pravo, №3. ISSN 0861-1815)

26. Вълчев, Д. За природата на правните принципи. // Научни четения на тема „Правни норми и правни принципи“. Сборник до-

клади. София: Св. Климент Охридски, <https://www.danielvalchev.com/docs/dvalchev17.pdf>, 05.10.2024).

(Valchev, D. Za prirodata na pravnite printsiipi. Nauchni chetenia na tema „Pravni normi i pravni printsiipi“. Sbornik dokladi. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, <https://www.danielvalchev.com/docs/dvalchev17.pdf>, 05.10.2024).

27. Лазаров, К. Служебното начало в административния процес. Административно правосъдие (<https:sac.justice.bg/pages/bg/magazine-2007-4>, 05.10.2024).

(Lazarov, K. Sluzhebnoto nachalo v administrativnia protses. Administrativno pravosadie. <https:sac.justice.bg/pages/bg/magazine-2007-4>, 05.10.2024)

28. Речник на българския език (онлайн). А – системност (<https://ibl.bas.bg/rbe/>, 29.09.2024).

(Rechnik na balgarskia ezik (onlayn). А – sistemnost (<https://ibl.bas.bg/rbe/>, 29.09.2024)

За контакти:

Докторант Весела Колева
Юридически факултет на ВТУ
„Св. св. Кирил и Методий“
veselakoleva@abv.bg

ГЛОБАЛНИЯТ МИНИМАЛЕН ДАНЪК И БЪЛГАРИЯ: ВЪЗДЕЙСТВИЕ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И БЪДЕЩИ ПЕРСПЕКТИВИ

*Докторант Стефани Харизанова
Икономически университет – Варна*

THE GLOBAL MINIMUM TAX AND BULGARIA: IMPACT, CHALLENGES, AND FUTURE PERSPECTIVES

*PhD Student Stefani Harizanova
University of Economics – Varna*

Резюме: *Настоящият доклад анализира и извежда заключения относно въздействието, предизвикателствата и бъдещите перспективи пред България вследствие на прилагането на промените в световен мащаб, свързани с глобалния минимален данък.*

Ключови думи: *глобален минимален данък, ОИСР, Перспективи*

Abstract: *This report analyzes and draws conclusions regarding the impact, challenges, and future prospects for Bulgaria as a result of the implementation of global changes related to the global minimum tax.*

Key words: *global minimum tax, OECD, prospects*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.246>

Въведение

Глобалният минимален данък е част от международната данъчна реформа, разработена от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) и подкрепена от страните – членки на Г-20, като целта е да се въведе глобален минимален корпоративен данък от 15% за компании, които са част от групи от предприятия с годишни консолидирани приходи над 750 милиона евро. Актуалността на темата произлиза от нейната значимост, в действие е нова глобална инициатива, новост от гледна точка на промените, до които ще доведе в редица компании и въздействие върху икономиките и предприятията от целия свят. Целта на настоящия доклад е да се

анализират и изведат заключения относно въздействието, предизвикателствата и бъдещите перспективи пред България вследствие на прилагането на промените, свързани с глобалния минимален данък. Разработката е разделена на две части. Първата дава исторически и теоретични обяснения относно глобалния минимален данък, разглежда значимостта и елементите на системата за предприемане на мерки по повод избягването на данъци от мултинационални и големи групи компании, наречена накратко Pillar Two. Втората проследява ефектите върху българското законодателство, предизвикателствата пред местните предприятия и икономика, както и бъдещите перспективи.

1. Теоретични аспекти на глобалния минимален данък

1.1. Обяснение на глобалния минимален данък и значимостта на реформата

Pillar Two е част от международната данъчна реформа, разработена от ОИСР и подкрепена от страните – членки на Г-20, като целта е да се въведе глобален минимален корпоративен данък от 15%. Тази реформа, официално приета през 2021 г., е отговор на нарастващите проблеми, свързани със свиването на данъчната основа и прехвърлянето на печалби (BEPS) – тактики, чрез които мултинационалните компании прехвърлят печалбите си към юрисдикции с ниски или нулеви данъци, намалявайки своите данъчни задължения в страните, където реално извършват дейност (ОИСР 2021).

Наричането на инициативата „Pillar Two“ идва от структурата на реформата, където всеки „стълб“ адресира различни аспекти на данъчното облагане. Pillar One обхваща въпросите на данъчната справедливост между държавите и има за цел да преразпредели данъчните права върху печалбите на мултинационалните компании така, че данъците да се плащат в страните, където компаниите реализират приходи, дори и ако нямат физическо присъствие там. Pillar Two е насочен към осигуряване на минимална ставка на данъчно облагане, която да ограничи практиките за избягване на данъци.

Основната цел на реформата е да се предотврати данъчната конкуренция между отделните държави като се въведе минимална глобална ставка, водеща до равнопоставени условия за данъчно облагане и да се увеличат държавните приходи, като по данни от оценките

на ОИСР реформата може да доведе до допълнителни приходи между 100-240 милиарда долара годишно в световен мащаб.

1.2. Елементи на Pillar Two

Основна цел на Pillar Two е да се достигне минимална глобална данъчна ставка от 15%. Тази основна цел се постига чрез следните въведени механизми:

➤ Правило за включване на дохода (Income Inclusion Rule – IIR). Това правило изисква от държавите да налагат допълнителен данък върху печалбите на своите компании, ако печалбите от техните дъщерни дружества в други юрисдикции са обложени с данъчна ставка под 15%. По този начин се гарантира, че независимо от местоположението на печалбите компаниите ще плащат данък, който достига минималното ниво.

➤ Правило за печалбите, обложени с по-нисък данък (Undertaxed Profits Rule – UTPR). Това правило позволява на държавите, където мултинационалната компания осъществява дейност, да наложат допълнителен данък, ако печалбите в друга юрисдикция са облагани с по-ниска от минималната ставка. Това добавя още една линия на защита срещу пренасочване на печалби към данъчни убежища. Ако дадено дъщерно дружество е разположено в страна с данъчна ставка под 15% и основната юрисдикция не прилага IIR за запълване на разликата, тогава други страни, където същата група оперира, могат да наложат UTPR, за да събират необходимия данък.

➤ Национален допълнителен данък (Qualified Domestic Minimum Top-up Tax – QDMTT). Някои държави могат да въведат вътрешен допълнителен данък, който да гарантира, че местните печалби на мултинационални компании ще бъдат обложени с минималната ставка от 15%. Това предотвратява ситуация, при която печалбите могат да бъдат пренасочени в юрисдикции с по-ниски данъци, и гарантира, че всяка държава може да обложи тези печалби допълнително, преди други държави да наложат своите данъци.

Pillar Two съдържа и специфични изключения, насочени към реалната икономическа активност с цел облекчаване на компаниите, които не целят достигане до по-изгодно данъчно облагане при изнасяне на своята дейност в друга юрисдикция– изключението за съществена стопанска дейност и изключението „de minimis“.

Изключението за съществена стопанска дейност позволява на компаниите да избегнат допълнителен данък, ако могат да докажат, че техните стопански дейности в юрисдикции с ниски данъчни ставки са съществени и не са създадени с цел намаляване на данъчната тежест. Това означава, че компаниите трябва да покажат, че те оперират в дадена държава заради реални бизнес нужди, а не само заради по-ниските данъчни ставки. За да бъдат приети за това изключение, компаниите трябва да отговарят на определени критерии, базиращи се на разходите за наети лица и стойността на материалните активи в дадена юрисдикция. Изключението за съществена стопанска дейност защитава фирмите, които действително извършват значима дейност в дадена държава с ниски данъчни ставки, като им позволява да намалят своята печалба с процент от допустимите разходи.

Изключението „de minimis“ има за цел да освободи от облагане компании, които имат минимално присъствие или много малка печалба в юрисдикции с ниски данъци. Прилага се, ако средните допустими приходи на всички съставни образувания, намиращи се в тази юрисдикция, са по-малко от 10 000 000 EUR и средните допустими печалби или загуби на всички съставни образувания, намиращи се в тази юрисдикция, са загуба или са по-малко от 1 000 000 EUR.

Допълнително компаниите са задължени да предоставят подробни финансови отчети и оповестявания, свързани с данъците, които плащат в различни юрисдикции. Тази система за отчетност допринася за подобряване на прозрачността в глобалното данъчно облагане.

Pillar Two е структурирана по начин, който не само налага минимална глобална данъчна ставка, но и създава защитни механизми, които гарантират, че печалбите на мултинационалните компании ще бъдат облагани със справедливи данъци независимо от тяхното местоположение. Правилата за включване на доходи (ПВД) и за печалбите, обложени с по-нисък данък (ППОНД), заедно с възможността за национални допълнителни данъци са ключови елементи, които осигуряват ефективността на тази глобална инициатива за справяне с данъчната ерозия и избягването на данъци. Pillar Two представлява сериозен напредък в международната данъчна политика и има за цел да създаде по-справедлива глобална икономическа среда.

2. Глобалният минимален данък и България

2.1. Въздействие на глобалния минимален данък върху България

България е част от Европейския съюз и е страна, която подкрепя инициативите на ОИСР. На 08.10.2021 година България подписва споразумението за глобалния минимален данък, което споразумение е част от инициативата на ОИСР за въздействие срещу свиването на данъчната основа и прехвърлянето на печалби (BEPS). Присъединяването на България към това споразумение е вследствие на общоевропейски преговори, които целят да хармонизират правилата за данъчно облагане на ниво Европейски съюз. Директивата за въвеждане на глобалния минимален данък в Европейския съюз беше официално приета на 15 декември 2022 г. от Съвета на ЕС. Тя задължава всички държави членки да въведат данъчна ставка от 15% върху мултинационални компании с годишен оборот над 750 милиона евро. Директивата е част от изпълнението на Pillar Two на глобалната данъчна реформа, договорена на ниво ОИСР/G-20 с цел предотвратяване на прехвърлянето на печалби към юрисдикции с ниски данъци. Според директивата страните членки трябва да транспонират правилата в своите национални законодателства до 31 декември 2023 г. Директивата следва в своята същност правилата на ОИСР, за да се гарантира, че държавите – членки на ЕС, ще се придържат максимално до типовите правила на организацията.

Основното правило, свързано с включване на доходи, влиза в сила за финансовите години, започващи след 31 декември 2023 г., но страните членки могат да отложат прилагането на правилото за печалбите, обложени с по-нисък данък, до 31 декември 2024 г. За страни членки, в които оперират не повече от 12 крайни образувания – майки на големи мултинационални и местни групи, е предвидено отлагане на въвеждането на новите изисквания за период от 6 години (Европейска комисия 2022). Има наличие и на изключения, насочени към намаляване на административната и финансовата тежест, както и защита на реалната стопанска дейност от прекомерно данъчно облагане. Тези облекчения биват изключение за съществена стопанска дейност и изключението „de minimis“.

България официално прие правилата за глобалния минимален данък в края на 2023 г., като те влизат в сила считано от началото на 2024 г. според законодателните промени, одобрени от Народното събрание. С тези нововъведения са добавени първичен допълнителен данък в съответствие с Правилото за включване на дохода, вторично облагане с допълнителен данък в съответствие с Правилото за печалбите, обложени с по-нисък данък и национален допълнителен данък. От изброените единствено вторичното облагане с допълнителен данък влиза в сила считано от 01.01.2025 година, докато останалите два са в сила считано от 01.01.2024 година (PwCBulgaria 2023). В своя доклад относно имплементирането на глобалния минимален данък в България Експертен клуб за икономика и политика (ЕКИП) посочват, че подходът на българското правителство не е коректен спрямо бизнеса и не са оползотворени възможностите за облекчение, предоставени и въведени от останалите държави – членки на ЕС. Видно от техния анализ е, че България е единствената държава, която не се е възползвала напълно от облекченията, заложи в Директивата на ЕС (2022/2523) за глобалния минимален данък. Също така се посочва, че България е имала възможност да отложи прилагането на Pillar Two с 6 години, бивайки държава с пет компании майки на големи мултинационални или местни групи, но е избрала да не се възползва от тази възможност.

От ЕКИП считат, че изборът да не се отлага прилагането на системата на глобалния минимален данък е адекватен, но не одобряват пропуснатите възможности. България е приложила изцяло изключението за съществена стопанска дейност по отношение на първичен допълнителен данък, което засяга единствено пет големи български групи, а по отношение на националния допълнителен данък, засягащ към 700 предприятия, се позволява приспадане единствено на процент от дълготрайните материални активи. Същото важи и по отношение на изключението „de minimis“. В България прилагането му е възможно единствено за целите на първичния допълнителен данък, с който се облагат единствено петте големи компании. България не прилага изключението по отношение на националния допълнителен данък (Донев, П., Панчев, С. 2024).

2.2. Бъдещи перспективи за България в контекста на глобалния минимален данък

Досегашната данъчна ставка от 10% е една от най-ниските в света и чрез новите промени привлекателността на България за развиване на бизнес от големи групи предприятия ще бъде значително засегната. За предприятията ще възникнат значителни административни, стратегически и финансови затруднения и разходи, което ще доведе до необходимост от допълнителни анализи и наблюдения по отношение на влиянието на глобалния минимален данък върху българските предприятия. Въпреки това глобалната инициатива е така организирана, че приемането ѝ няма как да бъде отхвърлено понеже това би довело до същия краен резултат, но без да ги има ползите от добавянето на повече средства в държавния бюджет и развиването на по-силни взаимоотношения с останалите държави по света. В дългосрочен план България ще се интегрира по-пълноценно в глобалната икономика чрез прилагането на Pillar Two, което ще ѝ позволи да участва в международни инициативи за данъчна прозрачност и сътрудничество. С нарастващия натиск върху страните за справяне с данъчните убежища България ще може да се позиционира като държава, която следва глобалните стандарти за справедливо данъчно облагане, като по този начин укрепи своите отношения с големите икономики и международните финансови институции.

Първото, което може да се изпълни във връзка с подобряване на икономическата обстановка, включва по-адекватно прилагане на правилата на ОИСР и Директивата на ЕС чрез адаптация на данъчната политика. Може да се обърне внимание на препоръките на ЕКИП и да се включат изключенията, зададени в Директива 2022/2523, в своя пълен вид (Донев, П., Панчев, С. 2024). Също така възможни мерки биха могли да се въведат данъчни облекчения, които да привлекат нови инвеститори.

На второ място, България би могла да привлече инвестиции в нови сектори или да се разширят допълнително вече силно развитите такива чрез допълнителни стимули. Пример за такъв допълнителен стимул е предлагането на субсидии, които да намалят финансовата тежест за компаниите в избрания сектор (Alan Cole 2024).

На трето място, чрез засилено регионално сътрудничество и интеграция в ЕС България може не само да се адаптира успешно

към новите глобални данъчни правила, но и да ги използва като възможност за стимулиране на инвестиции и икономически растеж. ЕС има добре изградени институции и механизми за споделяне на знания и добри практики в сферата на данъчната политика и администриране. ЕС може да осигури и финансови ресурси или механизми за компенсация чрез различни фондове с цел смекчаване на възможните негативни ефекти върху бюджета на по-малки държави като България.

Въздействието на минималния глобален данък предстои да бъде предмет на анализи и наблюдения във връзка със своята новост и актуалност. След като един от основните стимули за нови инвестиции в страната под формата на ниско данъчно облагане е премахнат, България следва да се адаптира и да потърси нови възможности за развитие и просперитет.

Заклучение

Въвеждането на глобалния минимален данък е част от значителна международна реформа, която ще промени начина, по който мултинационалните компании се облагат в глобален мащаб. Тази промяна носи както предизвикателства, така и нови възможности за страните като България, която разчита на ниския си корпоративен данък като ключов елемент за привличане на инвестиции. В настоящата разработка се разгледаха теоретичните аспекти и основните елементи на Pillar Two, представи се хронологично прилагането на реформата в България и се предложиха варианти за справяне с последиците от увеличаване на данъчната ставка за компании, които са част от групи от предприятия с годишни консолидирани приходи над 750 милиона евро с цел привличане на допълнителни инвестиции. В този контекст бъдещите перспективи за България зависят от успешната адаптация към новите данъчни условия и от ефективното използване на ресурсите, които реформата може да осигури.

Използвана литература:

1. Донеv, П., Панчев, С. (2024). Грешното имплементиране на глобалния минимален данък в България. София: Експертен клуб за икономика и политика.

(Donev, P., Panchev, S. (2024). Greshnoto implementirane na globalniq minimalen danak v Bulgaria. Sofia: Eksperten klub za ikonomika I politika.)

2. Европейска комисия. (2022). Директива (ЕС) 2022/2523 на Съвета от 14 декември 2022 година за гарантиране на глобално минимално равнище на данъчно облагане за мултинационални групи предприятия и големи национални групи в Съюза. Страсбург: Официален вестник на Европейския съюз, L328, 1-44.

(Evropeyska komisiya. (2022). Direktiva (ES) 2022/2523 na Saveta ot 14 dekemvri 2022 godina za garantirane na globalno minimalno ravnishte na danachno oblagane za multinatsionalni grupi predpriyatiya i golemi natsionalni grupi v Sayuza. Strasburg: Ofitsialen vestnik na Evropeyskiya syuz, L328, 1-44)

3. Закон за корпоративното подоходно облагане. (2024). България: Народно събрание на Република България.

(Zakon za korporativnoto podochodno oblagane. (2024). Bulgaria: Narodno sabranie na Republika Bulgaria)

4. Cole, Alan. The Fatal Flaw of Pillar Two (<https://taxfoundation.org/blog/pillar-two-flaw/>, 06.10.2024).

5. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). Statement on a two-pillar solution to address the tax challenges arising from the digitalisation of the economy. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

6. PwC Bulgaria. (2023). 15% global minimum tax adopted in Bulgaria as of 1 January 2024 (https://www.pwc.bg/en/publications/assets/tls-2023/PwCBulgaria_Tax_Alert_Global_Minimum_Tax_in_Bulgaria.pdf, 06.10.2024).

За контакти:

Докторант Стефани Харизанова
Икономически университет –
Варна
stefani.novakova@ue-varna.bg

МСС 12 ДАНЪЦИ ВЪРХУ ДОХОДА И ОТЧИТАНЕ НА ОТЛОЖЕНИ ДАНЪЧНИ АКТИВИ И ПАСИВИ В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛНИЯ МИНИМАЛЕН ДАНЪК

*Докторант Стефани Харизанова
Икономически университет – Варна*

IAS 12 INCOME TAXES AND ACCOUNTING FOR DEFERRED TAX ASSETS AND LIABILITIES IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL MINIMUM TAX

*PhD Student Stefani Harizanova
University of Economics - Varna*

Резюме: *Настоящият доклад анализира въздействието на изменени-
ята в МСС 12 върху отчитането на отложени данъчни активи и пасиви и
как тези изменения влияят върху счетоводното отчитане и оповестяване,
какъв е ефектът от наличието на временните изключения и какви са прак-
тическите и административните предизвикателства.*

Ключови думи: *глобален минимален данък, МСС 12, ОИСР*

Abstract: *This report analyzes the impact of the amendments to IAS 12
on the accounting of deferred tax assets and liabilities, focusing on how these
amendments affect accounting and disclosure practices, the effect of temporary
exceptions, and the practical and administrative challenges associated with
them..*

Key words: *global minimum tax, IAS 12, OECD*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.255>

Въведение

Измененията в Международния счетоводен стандарт (МСС) 12 *Данъци върху дохода* играят ключова роля в контекста на глобалната данъчна реформа Pillar Two, и по-специално във връзка с въвеждането на глобалния минимален данък. Актуалността на темата произлиза от нейната значимост като нова глобална инициатива и новост във връзка с въвеждането и изчисляването на новите изисквания на

стандарта. Измененията не само адаптират счетоводния стандарт към новата данъчна реалност, но и въвеждат нови предизвикателства, свързани с коректното отчитане и представяне на тези данъци пред заинтересованите страни. Цел на настоящия доклад е да бъдат разгледани основните аспекти на промените в МСС 12 и тяхното въздействие върху отчитането на отложените данъци, като същевременно ще се анализират възможните предизвикателства за предприятията в светлината на глобалната данъчна реформа.

Изложение

1. Въведение в глобалния минимален данък и наложените изменения в МСС 12 *Данъци върху дохода*

1.1. Същност на глобалния минимален данък и неговата роля в международната данъчна реформа

Глобалният минимален данък е част от международна данъчна реформа, разработена от ОИСР и подкрепена от страните – членки на Г-20, с цел разрешаване на нарастващите проблеми, свързани със свиването на данъчната основа и прехвърлянето на печалби (BEPS) – тактики, чрез които мултинационалните компании прехвърлят печалбите си към юрисдикции с ниски или нулеви данъци, намалявайки своите данъчни задължения в страните, където реално извършват дейност (ОИСР 2021). На 08.10.2021 година България подписва споразумението за глобалния минимален данък, наречено още Изявление за двустълбов подход за справяне с данъчните предизвикателства, произтичащи от цифровизацията на икономиката. От структурата на реформата, където всеки „стълб“ адресира различни аспекти на данъчното облагане, идва и общото наименование на инициативата „Pillar Two“.

Първият стълб е насочен към преразпределението на данъчни права между държавите. За момента той има две допълнителни насоки – Сума А (Amount A) и Сума Б (Amount B). Amount A предвижда големите мултинационални компании, особено дигиталните платформи и технологичните гиганти, да плащат данъци там, където генерират приходите си, а не само в държавите, където са физически присъстващи. Amount B е свързан с признаването на разходите за ре-

клама и други услуги, насочени към потребителите в юрисдикции, където мултинационалните компании нямат физическо присъствие, но генерират приходи чрез цифрови услуги и реклама (Tax Foundation 2024).

Вторият стълб е насочен към въвеждането на **глобален минимален данък** от 15% върху печалбите на мултинационалните компании. Това има за цел да ограничи агресивното данъчно планиране и прехвърлянето на печалби към юрисдикции с ниски или нулеви данъчни ставки чрез въвеждането на следните три механизма:

➤ **Национален допълнителен данък (Qualified Domestic Minimum Top-up Tax - QDMTT)**. По свой избор държавите могат да въведат вътрешен допълнителен данък върху печалбите на мултинационални компании, част от група с годишни консолидирани приходи над 750 милиона евро, за да се гарантира, че ще бъдат обложени с минималната ставка от 15%. Това означава, че местната юрисдикция има правото да събере данъка и да запази тези приходи в страната, вместо това да бъде направено от друга държава чрез някой от следващите механизми.

➤ **Правило за включване на дохода (Income Inclusion Rule – IIR)**. Този механизъм позволява на страната, където оперира компанията майка, да събира допълнителен данък, когато дъщерно дружество в друга юрисдикция е обложено с по-ниска ставка от 15%. Това гарантира, че компанията няма да се възползва от нискоданъчни юрисдикции, за да намалят общите си данъчни задължения.

➤ **Правило за печалбите, обложени с по-нисък данък (Undertaxed Profits Rule – UTPR)**. Ако първите два механизма не са приложени, UTPR позволява на други юрисдикции да събират допълнителен данък върху недостатъчно обложените печалби на мултинационалната група. Това добавя още една линия на защита срещу пренасочване на печалби към данъчни убежища. Като краен вариант включително и други страни, където група оперира, могат да наложат допълнителен данък, за да се достигне ефективната данъчна ставка от 15%.

България официално прие правилата за глобалния минимален данък в края на 2023 г., като те влизат в сила считано от началото на 2024 г. според законодателните промени, одобрени от Народното събрание. С тези нововъведения са добавени първичен допълнителен данък в съответствие с Правилото за включване на дохода, вторично облагане с допълнителен данък в съответствие с Правилото за печал-

бите, обложени с по-нисък данък и национален допълнителен данък. От изброените единствено вторичното облагане с допълнителен данък влиза в сила считано от 01.01.2025 година, докато останалите два са в сила считано от 01.01.2024 година (PwCBulgaria 2023).

1.2. МСС 12 и измененията, свързани с глобалния минимален данък

МСС 12 *Данъци върху дохода* е основен стандарт за отчитане на данъците, който се прилага във всички юрисдикции, следващи международните счетоводни стандарти. Основният въпрос при счетоводното отчитане на данъците върху дохода е как да се отчитат текущите и бъдещите данъчни последици от бъдещото възстановяване (уреждане) на балансовата стойност на активите (пасивите), признати в отчета за финансово състояние на предприятието и операциите и другите събития през текущия период, които са признати във финансовия отчет на предприятието (IASB 2023).

За постигане на основната цел на стандарта се използват механизмите на текущо отчитане на данъци и отсрочено отчитане на данъци. Текущите данъци биват данъците върху дохода за текущия период, базирани на данъчната ставка и печалбите на компанията. Отсрочените данъци се отнасят до бъдещи данъчни последици, които възникват поради разлики във времето между това кога дадена сделка се признава в счетоводството и кога се признава за данъчни цели. Те се делят на отсрочени данъчни активи и пасиви. Отсрочените данъчни активи са сумите на очаквано данъчно намаление в бъдещи периоди, което възниква поради временни разлики или пренос на загуби. Това означава, че предприятието е платило повече данъци в текущия период, но може да очаква намаление на данъчното си задължение в бъдеще. Отсрочените данъчни пасиви са сумите на очаквано данъчно задължение в бъдещи периоди, което възниква поради временни разлики между счетоводната и данъчната стойност на активите и пасивите (IASB 2023). Това означава, че предприятието може да е отчело по-нисък данък в текущия период, но ще дължи данък в бъдеще.

Отчитането на отсрочени данъци „нормализира“ счетоводния финансов резултат посредством коригиране на разхода за данък, така че той да съответства на действителния финансов резултат. По този начин се „нормализира“ и размерът на ефективната данъчна ставка.

Идеята е да се отразят напълно настоящите и очакваните бъдещи данъчни ефекти от всички икономически събития, настъпили в текущия или предходния отчетен период, като крайната цел е разходът за данъци за даден отчетен период да съответства на счетоводния финансов резултат, коригиран единствено с данъчните постоянни разлики (Николов, Г. 2019).

Коректното отразяване и оповестяване на текущите и отсрочените активи и пасиви дава по-точна представа за финансовото състояние на предприятията, като по този начин се отразяват бъдещите данъчни ефекти на текущите сделки и събития. Тази информация също така е полезна както за ръководството на компанията от гледна точка на по-доброто планиране на данъчните задължения, така и за всички останали заинтересовани лица, като инвеститорите и собствениците, които могат да изградят по-точна оценка за финансовото състояние и данъчната ефективност.

Измененията в МСС 12, свързани с глобалния минимален данък, отразяват нуждата от адаптиране на счетоводните практики към новите глобални данъчни правила. Към днешна дата съгласно параграф 4А от МСС 12 предприятията следва да прилагат стандарта за данъци върху дохода от момента на приемането му считано от месец май 2023 година, но като изключение не трябва да признават или оповестяват информацията относно отложени данъчни активи и пасиви, свързани с данъците по Pillar Two. Параграфи от 88А-88D обаче дават насоки за допълнителни оповестявания за отчетните периоди, започващи на и/или след 01.01.2023 година. Основната причина за това изключение е сложността и несигурността около прилагането на новите данъчни правила в различни юрисдикции (PwC, 2023). Макар че тези изменения не изискват корекция на предходните отчетни периоди, те осигуряват необходимата прозрачност и информираност за бъдещите ефекти от глобалния минимален данък върху финансовите отчети.

2. Въздействие и предизвикателства при прилагането на измененията в МСС 12

Новите изисквания във връзка с глобалния минимален данък и МСС 12 имат редица ключови въздействия върху корпоративната отчетност. Прилагането на правилата на Pillar Two се очаква да бъде

изключително сложно и това съответно би довело до редица практически предизвикателства (PwC 2023).

Компаниите следва на първо място да се информират относно това дали попадат под обсега на Pillar Two понеже се наблюдават редица механизми, въведени от реформата, които да доведат до крайния желан резултат, а именно допълнително облагане на мултинационални компании, част от група с годишни консолидирани приходи над 750 милиона евро, за да се гарантира, че ще бъдат обложени с минималната ставка от 15%.

Както е обяснено и по-горе в настоящата разработка, на предприятията не се позволява съгласно МСС 12 да признават или оповестяват последиците от прилагането на Pillar Two. Това временно освобождаване дава възможност на компаниите да избегнат сложните изчисления на новите данъци, докато няма повече яснота и подробности за пълното прилагане на новите правила, като е възможно според автора на настоящата разработка и да отпадне веднъж като новата реформа се докаже във времето. Биха могли да възникнат въпроси относно това доколко се очаква тази разпоредба да се задържи и дори въпроси относно самата реформа. Следвайки това, че толкова години труд, анализи и обсъждания са довели до това повече от 130 държави, включително Европейски съюз, Обединеното кралство, Япония, Южна Корея вече да са въвели законодателство за прилагане на Pillar Two, се намира за малко вероятно реформата да бъде отхвърлена. Въпреки това след доказване на нейното присъствие и прилагане авторът счита, че може да се очакват промени, които да „нормализират“ отчетността и оповестяванията.

Второ значително въздействие от измененията на МСС 12 е заложеното в параграфи 88A-88D. Тези изменения са тясно насочени към оповестяванията на засегнатите от Pillar Two компании. Тяхното наличие е адекватно, следвайки необходимостта от прозрачност и информираност на ползвателите на годишните и междинните отчети на компаниите. Предприятията са задължени да разкриват повече информация относно своите данъчни стратегии и начина, по който те се адаптират към променящата се глобална данъчна среда. Това подобрява прозрачността за заинтересованите лица, като осигурява по-добро разбиране на бъдещите данъчни задължения. Важно е да се обърне внимание на това, че за момента оповестената информация не е необходимо да отразява всички специфични изисквания на

Pillar Two и може да бъде представена ориентировъчно. За информация, която не е известна или не може да бъде разумно оценена, предприятията следва да направят оповестявания, където да се обяснят ефектът и прогресът по оценяването на позицията. Това създава потенциален риск предприятията да не извършват подробни оповестявания, посочвайки, че информацията е неизвестна или не може да бъде точно оценена. Създава се допълнителен ангажимент на одиторите да следят дали компаниите правят обективни опити за оценка на информацията и дали се спазват изискванията за оповестяване, дори в случаи на несигурност или сложност. Следва да се отбележи, че е в интерес на предприятията да подхождат добросъвестно към подобни изчисления, имайки предвид, че бъдещото им задължително прилагане е високо вероятно. Разрешаването да се оповести информацията с по-ниска точност създава гъвкавост. Това може да бъде полезно в сложни или неясни ситуации като настоящата, защото ще даде възможност на предприятията да се адаптират по-плавно и качествено.

Следва да се обърне внимание и върху административната тежест. Новите изисквания за оповестяване увеличават разходите на предприятията не само във връзка с допълнителния данък, който те ще дължат, а и във връзка с генерирането на информация и провеждането на по-задълбочени анализи на своите данъчни задължения в съответствие с МСС 12. Особено предизвикателство е отчитането на отложени данъци в глобален мащаб, където различни юрисдикции могат да имат различни данъчни правила. Предприятията също така ще се наложи да преразгледат своите стратегически планове от гледна точка на потенциалните ефекти от глобалния минимален данък и да се подготвят за бъдещите промени в данъчното законодателство, както и да оценят как това би се отразило на техните финансови резултати и отчети.

Измененията в МСС 12 значително подобряват прозрачността и точността на отчитането на отложени данъци, особено в контекста на глобалния минимален данък. Въпреки това тези промени представляват съществени предизвикателства за предприятията, тъй като изискват нови и по-сложни подходи за отчитане на данъци, както и стриктно съблюдаване на променените регулации. В допълнение, компаниите трябва да бъдат готови да се справят с несигурността и сложността на новите изисквания, които могат да увеличат административната тежест и да повлияят на финансовите им резултати.

Заклучение

Глобалният минимален данък представлява значителна стъпка към създаването на справедлива глобална данъчна система, но прилагането му е изпълнено с редица предизвикателства. Измененията в МСС 12 *Данъци върху дохода* във връзка с Pillar Two оказват значително въздействие върху отчетността на отложените данъчни активи и пасиви. Въпреки че промените временно премахват задължението за признаване на отсрочени данъци, свързани с новата реформа, те изискват предприятията да направят оповестявания за своите очаквани данъчни ефекти и рискове за отчетните периоди след 01.01.2023 година. Тези изменения предоставят на компаниите възможност да се адаптират към новите данъчни изисквания докато се осигури по-голяма яснота относно прилагането на Pillar Two. Въпреки това, те също така въвеждат нови предизвикателства по отношение на прозрачността и отчитането на бъдещите данъчни задължения. За ползвателите на годишните финансови отчети оповестяванията предоставят важна информация относно потенциалните данъчни задължения на предприятията особено контекста на глобалната реформа. От тази гледна точка значението на одиторите като контролиращи органи, които гарантират достоверността и точността на оповестената информация в счетоводните отчети, придобива още по-голямо значение.

Използвана литература:

1. Европейска комисия. (2023). Регламент (ЕС) 2023/2468 от 8 ноември 2023 година за изменение на Международен счетоводен стандарт 12 „Данъци върху дохода“. Страсбург: Официален вестник на Европейския съюз, L 2468, 1-5.

(Evropeyska komisiya. (2023). Reglament (ES) 2023/2468 ot 8 noemvri 2023 godina za izmenenie na Mezhdunaroden schetovoden standart 12 „Danatsi varhu dohoda“. Strazburg: Ofitsialen vestnik na Evropeyskiya sayuz, L 2468, 1-5)

2. Европейска комисия. (2022). Директива (ЕС) 2022/2523 на Съвета от 14 декември 2022 година за гарантиране на глобално минимално равнище на данъчно облагане за мултинационални групи предприятия и големи национални групи в Съюза. Страсбург: Офи-

циален вестник на Европейския съюз, L328, 1-44.

(Evropeyska komisiya.(2022). Direktiva (ES) 2022/2523 na Saveta ot 14 dekemvri 2022 godina za garantirane na globalno minimalno ravnishte na danachno oblagane za multinatsionalni grupi predpriyatiya i golemi natsionalni grupi v Sayuza. Strasburg: Ofitsialen vestnik na Evropeyskiya suuz, L328, 1-44)

3. Закон за корпоративното подоходно облагане. (2024). България: Народно събрание на Република България.

(Zakon za korporativното podochodno oblagane. (2024). Bulgaria: Narodno sabranie na Republika Bulgaria)

4. Николов. Г. (2019). Отчитане на отсрочени данъци за активи с право на ползване по договори за оперативен лизинг съгласно изискванията на МСФО 16 Лизинг. София: ИДЕС Е-списание, №3.

(Nikolov, G. (2019). Otchitane na otsrocheni danatsi za aktivi s pravo na polzvanе po dogovori za operativen lizing sŭglasno iziskvaniyata na MSFO 16 Lizing. Sofiya: IDES E-spisanie, №3)

5. International Accounting Standards Board (IASB). (2023). IAS 12 Income Taxes. London: IFRS Foundation.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). Statement on a two-pillar solution to address the tax challenges arising from the digitalisation of the economy. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

6. PwC. (2023). Global implementation of Pillar Two: Impact on deferred taxes and financial statement disclosures (https://viewpoint.pwc.com/dt/gx/en/pwc/in_depths/in_depths_INT/in_depths_INT/global-implementation-of-pillar-two-impact-on-deferred-taxes-and-financial-statement-disclosures.html, 08.10.2024).

7. PwC Bulgaria. (2023). 15% global minimum tax adopted in Bulgaria as of 1 January 2024 (https://www.pwc.bg/en/publications/assets/tls-2023/PwCBulgaria_Tax_Alert_Global_Minimum_Tax_in_Bulgaria.pdf, 08.10.2024).

8. Tax Foundation. (2024.). The latest on the Global Tax Agreement. Washington: Tax Foundation (https://taxfoundation.org/blog/global-tax-agreement/?utm_term=pillar%201%20and%20pillar%202&utm_campaign=Global+Tax+Agreements&utm_source=adwords&utm_medium=ppc&hsa_acc=7281195102&hsa_cam=13883969669&hsa_grp=123997864239&hsa_ad=533354908444&hsa_src=g&hsa_tgt=kwd-384119825406&hsa_kw=pillar%201%20and%20pillar%20

2&hsa_mt=b&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwjY64BhCaARIsAIfc7YY0rI6D0BAUe-JT-HZ-w9zAz-FL3i5dbiIDuAy7vm5RWoIYwRn8CNoaAgLjEALw_wcB, 08.10.2024).

За контакти:

Докторант Стефани Харизанова
Икономически университет –
Варна
stefani.novakova@ue-varna.bg

ОТГОВОРНОСТ ЗА ДАНЪЧНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ ПРИ СКРИТО СЪУЧАСТИЕ

*Докторант Надежда Чавдарова
Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“*

LIABILITY FOR TAX LIABILITIES IN CASE OF UNDISCLOSED PARTNERSHIP

*PhD Student Nadezhda Chavdarova
„St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo*

Резюме: *В настоящия доклад са представени основните характеристики на скрито съучастие, очертан е фактическият състав на солидарната отговорност и спецификите ѝ в хипотезата на скрито съучастие. Влиянието на правната фигура на скритото съучастие върху дължимостта на публичните задължения и спецификите на солидарността във финансовото право са поставени като акцент при разглеждането на разпоредбата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК.*

Ключови думи: *дружество със скрито съучастие, солидарна отговорност, неплатежоспособност, данъчни задължения*

Abstract: *This report presents the main characteristics of undisclosed partnership, outlines the factual composition of joint liability and its specific features in case of undisclosed partnership. the influence of this type of partnership on the liability of public claims, as well as the specifics of joint and several liability in financial law are an emphasis when considering the provision of Article 19, par. 8 of the Tax-insurance procedure code.*

Key words: *undisclosed partnership, joint liability, insolvency, fiscal liabilities*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.265>

Въведение

Правната фигура на дружеството със съучастие, познато като институт на гражданското и търговското право, е известно както в практика, така и на правната доктрина. В исторически план дружеството със съучастие е имало и своята нормативна уредба – чл. 268 и сл. от от-

менения Търговски закон от 1897 г. Именно от тези разпоредби могат да се открият и основните характеристики на дружеството със съучастие, което е познато в практиката ни и днес. В съвременната нормативна уредба в България дружеството със съучастие няма своята правна регламентация. То съществува в следствие на договорка между две или повече лица, между които възникват двустранни отношения, които намират своята основателност благодарение принципа на автономия на волята и свободата на договаряне, уредени в разпоредбата на чл. 9 от Закона за задълженията и договорите. Скритото съучастие, което по своите основни характеристики е идентично с дружеството със съучастие, намира отражение при нормативната уредба на производството по несъстоятелност, откривано спрямо лица, които не са търговци. Освен това с цел държавата да гарантира събиране на своите публични вземания е уредена солидарна отговорност спрямо скрития съучастник за задълженията, които не могат да бъдат погасени от изпадналото в неплатежоспособност юридическо лице – явен съучастник.

Изложение

Дружество със съучастие и скрито съучастие

Правните доктрина и практика приемат, че дружеството със съучастие е вид договорно дружество, което попада към категорията на ненаименованите договори, не притежава своя собствена правосубектност, не подлежи на вписване в Търговския регистър и съществува само във вътрешните отношения между договарящите се страни. Въпреки липсата на нормативна регламентация съществуването на дружеството със съучастие е често срещано в практиката. То предоставя различни начини на договарящите се страни, които могат да способстват за улесняване на търговските отношения или да предоставят възможност на едно търговско дружество да подобри своето финансово състояние.

По своята същност дружеството със съучастие е скрито и несъществуващо за трети лица сдружаване на две или повече лица, при което страните се споразумяват едната страна – явният съдружник, да извършва цялата или съществена част от търговската дейност, като действа от свое име и за своя сметка. От своя страна другата страна в правоотношението – скритият съдружник, следва да прави парични или други вноски, както и да участва при разпределението

на печалбата. Тази своеобразна дефиниция, която има за цел да обясни фигурата на дружеството със съучастие, е изведена от съдебната практика. За да е налице дружеството със съучастие, не е необходимо явният съдружник да притежава търговско качество. Достатъчно е да действа от свое име и за своя сметка, а спрямо третите лица да е носител на правата и задълженията, възникнали от търговските сделки.

По своите основни характеристики дружеството със съучастие има сходство с гражданското дружество, регламентирано в разпоредбите на чл. 357 и сл. от Закона за задълженията и договорите. Подобно на него, дружеството със съучастие възниква между две или повече лица посредством договор за постигане на определена цел. „С този договор при дружеството със съучастие скритият съдружник се задължава да направи определена вноска в търговското предприятие на явния съдружник, срещу което да получи право да участва в разпределението на печалбата“ (Пангев 2019). Както гражданското дружество по ЗЗД, така и дружеството със съучастие не е търговско по смисъла на Търговския закон и не подлежи на вписване в Търговския регистър, не притежава своя собствена фирма и няма обособено търговско предприятие, различно от това на съдружниците.

Сходство между гражданското дружество по ЗЗД и дружеството със съучастие има и по отношение на вътрешните отношения между съдружниците. По подобие на отношенията в гражданското дружество, разпределението на правата и задълженията между явния и скрития съдружник, в това число и въпросите, свързани с формираната печалба, са предмет на договорка между страните. Особеност има по отношение на загубите на дружеството. При дружеството със съучастие скритата страна в правоотношенията следва да участва както в печалбите, така и в загубите на дружеството, каквато е била и отменената нормативна уредба. Доказателство за това е и разпоредбата на чл. 361, ал. 2 от ЗЗД, съгласно която договорка между съдружници, която изключва участието на съдружник в загубите или в печалбите, е недействителна. Всички останали договорки между страните са изцяло подчинени на принципите на автономия на волята и свобода на договаряне, познати за частното право и при спазване принципа на законността.

Спрямо третите страни, в това число и спрямо държавата, страна по търговските сделки, които се сключват при дружество със съучастие, е явният съдружник. Той е страна по сключваните сделки и в

неговата правна сфера възникват правата и задълженията, породени от възникналите търговски правоотношения. За третите страни фигурата на другия съдружник при този вид договорно дружество е скрита и неизвестна. Тази неизвестност и липса на отговорност на скрития съдружник е до момента, в който явният съдружник изпадне в състояние на неплатежоспособност. До този извод води изключението от общото правило, установено в търговското право, че производство по несъстоятелност може да бъде открито само по отношение на търговци по смисъла на Търговския закон. Именно в разпоредбата на чл. 609 е и нормативно обосновано съществуването на скритото съучастие като правен институт, при който се прикрива търговска дейност чрез използването на неплатежоспособен длъжник. Спрямо това скрито лице, което прикрива своята търговска дейност чрез неплатежоспособен длъжник, може да бъде открито и производство по несъстоятелност. Скритото съучастие, при което се прикрива търговска дейност чрез неплатежоспособен длъжник, по своята правна същност много прилича на дружеството със съучастие, регламентирано в отменения Търговски закон от 1897 г. Това сходство, както и липсата на легална дефиниция в действащия Търговски закон и в други нормативни актове води до обоснования извод, че е налице идентичност между правните фигури на дружеството със съучастие и скритото съучастие, посочено в Търговския закон и други нормативни актове.

Солидарна отговорност при скрито съучастие за публични задължения

Подобно на гражданското дружество, регламентирано в ЗЗД, което е приравнено на юридическо лице за данъчни цели, дружеството със съучастие също може да бъде определено като субект, подобен на юридическо лице, за което могат да възникнат данъчни задължения. Доказателство за това е разпоредбата на чл. 18, ал. 9 от Данъчно-осигурителния процесуален кодекс. Поради липса на собствена легална дефиниция съдебната практика по тълкувателен път и посредством аналогия със сходни правни институти, познати за гражданското и търговското право, откроява основните характеристики на скритото съучастие. То, подобно на „сламения човек“ (персонална симулация по чл. 17 от ЗЗД) и косвеното представителство, уредено в чл. 292 от ЗЗД, се използва обичайно с цел у третите лица да се

създаде погрешно впечатление за лицето, което придобива активи и за което възникват задълженията от възникналите правоотношения. С използването на подобни правни фигури се цели настъпването на действителните правни последици да останат неизвестни за третите лица. В сферата на данъчното право използването им е с цел прикриване дължимостта на данъци и/или задължителни осигурителни вноски. В разпоредбата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК е регламентирана отговорност, в случай че чрез фигурата на подставено лице (в случая дружество) се цели скритият съучастник да ползва права като кумулира несъбираеми данъчни и/или осигурителни задължения, на които формално не е титуляр. Сега действащата разпоредба на чл. 19, ал. 8 от ДОПК гласи, че: *„Лицата, които са действали в скрито съучастие, дължат солидарно с неплатежоспособното юридическо лице неплатените задължения за данъци и задължителни осигурителни вноски така, както биха възникнали за неплатежоспособното юридическо лице“*. За да е налице основателност за ангажирането на солидарната отговорност на скрития съучастник, в Разяснение на Националната агенция по приходите с изх. №20-00-87 от 17.05.2018 г. са очертани необходимите фактически предпоставки. На първо място, следва да имаме хипотеза на скрито съучастие за извършването на търговски сделки. Следователно, за да е налице подобно съучастие, следва да имаме вече възникнали договорни отношения между две или повече лица, които да извършват определена търговска дейност по скрит и неявен начин, каквато е и същността на дружеството със съучастие. На следващо място, за ангажирането на отговорността на скрития съучастник е без значение дали явният съучастник, тоест лицето, което е сключвало търговските сделки, притежава търговска правоспособност, или не. За да може да бъде ангажирана отговорността на скрития съучастник, следва действителната страна по сключените сделки, тоест скритият съучастник, да притежава имущество, което е формирано в следствие на извършваната явна дейност на дружеството длъжник (подставеното лице/явен съдружник), което обаче по скрит (неявен за третите лица) начин е попаднало в патримониума на скрития съучастник. Това натрупано имущество в последствие следва да послужи за удовлетворяване на публичния взыскател. На трето място, подставеното лице, което се явява и дружество длъжник спрямо публичния взыскател, трябва да е изпаднало в състояние на неплатежоспособност. Тази неплатежоспо-

собност не е необходимо да е установена в производство по несъстоятелност. Достатъчно за ангажирането на отговорност на скрития съучастник е да са събрани доказателства, от които е видно, че дружеството не притежава имущество, от което да могат да се погасят данъчните и/или осигурителните му задължения.

Действието на данъчната правна норма не е обосновано от субекта, а именно дали скритият съучастник, на който ще се търси отговорност, е физическо или юридическо лице. В съдебната практика на Върховния касационен съд е прието, че „скрит съучастник може да бъде всеки субект на правото – както физическо лице, така и юридическо лице, без да е необходимо да бъде вписано като търговец“¹. Това дава основание отговорността да бъде ангажирана изцяло с оглед действителната фактическа обстановка, тоест в зависимост от това дали действителният скрит съучастник е физическо, или юридическо лице, без да е необходимо да притежава каквито и да било други качества. Основателността за ангажирането на отговорност на скрития съучастник се обосновава от реалното съществуване на скритото съучастие. Всички доказателства, които могат да обосноват съществуването на скрито съучастие, съответно да е налице основание за ангажирането на отговорност на скрития съучастник, следва да бъдат събрани от данъчните органи в хода на ревизионно производство, образувано спрямо неплатежоспособното юридическо лице.

Българският законодател сочи, че скритият съучастник следва да носи солидарна отговорност за задълженията на изпадналото в неплатежоспособност юридическо лице (чл. 19, ал. 8 от ДОПК). „Солидарната отговорност, предвидена в нормите на финансовото законодателство е само законова и не може да бъде договорна, защото договорите не са юридически факти, които могат да доведат до промяна на пасивните субекти във финансовото правоотношение (задължените лица). Солидарно отговорни лица могат да са само пасивните субекти във финансовото правоотношение. В ДОПК и в материалните данъчни закони са предвидени множество хипотези на солидарна отговорност.“ (Пенов 2021, с. 190). Солидарната отговорност във финансовото право и в частност в данъчното право, както и отговорността за чужд данъчен дълг, обичайно са свързани с извършени правонарушения от страна на лица, различни от оби-

¹ Решение №102/ 11.07.2012 г. на ВКС по т.д. №1294/2011 г., ТК, II Т.О.

чайните длъжници. Тези правонарушения се изразяват в определени действия или бездействия, с които не се изпълняват задълженията, посочени в диспозитива на финансовоправните норми. Целта, поради която законодателят е въвел възможността за данъчни задължения да отговарят лица, различни от тези, в тежест на които първоначално е възникнало данъчното задължение, каквато хипотеза имаме и при солидарната отговорност в данъчното право, е да се гарантира на държавата събирането на публичните ѝ вземания. Такъв случай, при който е налице солидарност по отношение на дължимите данъчни задължения и задължения за задължителни осигурителни вноски, е и хипотезата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК.

От систематичното място на разпоредбата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК можем да направим погрешния извод, че сме изправени пред хипотезата на отговорност за чужд данъчен дълг. Подобно заключение може да бъде направено с оглед факта, че в болшинството от разпоредбите на чл. 19 от ДОПК се наблюдава именно отговорност за чужд данъчен дълг, при която е налице ограниченост при дължимостта на данъка. Въпреки това разпоредбата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК представя различна фактическа обстановка. В нея се говори за солидарна отговорност, която е различна от отговорността за чужд данъчен дълг. Подробно разграничение между основните характеристики на отговорността за чужд данъчен дълг и солидарната отговорност прави проф. Красимир Мутафов. Според него, за да е налице основание за ангажирането на отговорността за чужд данъчен дълг на трето лице, трябва да е възникнало самостоятелно правно основание. Тоест тя е следствие на отделен законов състав, който по никакъв начин не е обвързан с юридическите факти, породили задължението на данъчния субект. Размерът на дължимото задължение, породено от ангажирането на отговорността за чужд данъчен дълг, се ограничава до първоначално установения размер на данъчното задължение спрямо главното задължено лице и до размера на неплатената сума за подлежащия на погасяване данък. Това виждане се споделя в тълкувателната практика на Върховния административен съд по данъчни дела².

Не по този начин стоят нещата при отговорността на третите лица, които са солидарно задължени с главния длъжник. Докато при отговорността за чужд данъчен дълг, при която встъпването на отговорно-

² Тълкувателно решение №5 от 29.03.2021 г. по тълк. дело №7/2019 г. на ОСС на ВАС, I и II колегия.

то лице в правата на длъжника става след възникването на данъчното задължение и то не може да се свърже с фактическия състав, от който самото то е породено, то при солидарната отговорност е налице повече от един юридически факт, което обосновава нейното възникване. Освен че е необходимо да се е проявил фактическият състав, от който е породено и определено публичното задължение, следва да е налице и противоправният юридически факт, следствие на който е породена отговорността за третото лице. Следователно, за да се търси солидарна отговорност на третите лица, които са нейни носители, е необходимо едновременно наличието на следните предпоставки:

1. наличие на общ юридически факт, от който е възникнало данъчното задължение за длъжника и третите отговорни лица, основание за който е възникването на едно общо неделимо задължение;

2. противоправно поведение на третото лице, носител на солидарната отговорност;

3. настъпила вреда, която в случая на солидарната отговорност се изразява в непогасяването на данъка от страна на първоначалния данъчен длъжник;

4. причинно-следствена връзка между извършеното от третото лице противоправно деяние и настъпилата вреда.

От хипотезата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК можем да направим заключението, че е налице именно солидарна отговорност между скрития съучастник и явния неплатежоспособен длъжник, тъй като са налице всички необходими предпоставки, за да се породят солидарност за данъчните задължения. По отношение на първата задължителна предпоставка – наличие на общ юридически факт за субектите, от който да е възникнало данъчното задължение, в конкретния случай данъчното задължение е възникнало в следствие на извършваната търговска дейност. Страна по нея спрямо третите лица е явният съдружник, но в действителност правните последици са и за скрития съдружник. Следователно основанието, на което възниква данъчното задължение и за двамата солидарно отговорни длъжници, е едно и също – извършваната търговска дейност. Израз на противоправното поведение на скрития съучастник е изпадането на явния съучастник в състояние на неплатежоспособност. То е причинено от развиващите се скрити отношения между съдружниците, следствие на които придобитите активи от явния съдружник се прехвърлят в патримониума на неговия съдружник, от което данъчно задълженото лице (не-

платежоспособен явен съдружник) остава без имущество, от което да погаси своите задължения спрямо публичния взыскател. Именно настъпването на тази неплатежоспособност, която е следствие на вътрешните отношения в скритото съдружие и настъпилата вреда за държавата, изразяваща се в неспособност да събере публичните си вземания, е и причинно-следствената връзка, която обосновава възникването на солидарна отговорност за данъчни задължения.

Заклучение

На основание всички гореизложени факти обосновано може да се направи извод, че в хипотезата на чл. 19, ал. 8 от ДОПК е налице типична проява на солидарната отговорност в данъчното право, при която са налице всички необходими предпоставки за нейното ангажиране. Именно с предвиждането на солидарна отговорност в хипотезата на скрито съучастие българският законодател е гарантирал възможност на държавата да удовлетвори финансовите си претенции за данъци и задължителни осигурителни вноски, което е в защита на обществения ѝ интерес. Безспорно солидарната отговорност е добро решение, тъй като чрез нея държавата е обезпечена относно събирането на публичните си вземания въпреки сложните дружествени отношения при скрито съучастие.

Използвана литература:

1. Пангев, Н. Дружество със съучастие (<https://pangev.com/2019/08/04/дружеството-със-съучастие/>)
(Pangev, N. Druzhestvo sas sauchastie (<https://pangev.com/2019/08/04/druzhestvoto-sas-sauchastie/>))
2. Пенев, С. (2021). Финансово право обща част. Учебен курс. София: Св. Климент Охридски.
Penov, S. (2021). Finansovo pravo obshta chast. Ucheben kurs. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski)

За контакти:

Докторант Надежда Чавдарова
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
nadejda.chavdarova@gmail.com

ЗА НУЖДАТА ОТ ПРАВНА РЕГУЛАЦИЯ НА ЕТИЧНИ ПРАВИЛА ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИИ В ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС

Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна

ON THE NEED FOR LEGAL REGULATION OF ETHICAL RULES IN THE USE OF AI IN THE LABOUR PROCESS

Prof. Andriana Andreeva, PhD
University of economics – Varna
Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD
University of economics – Varna

Резюме: Докладът анализира водещите и залежали в стратегическите документи общностни тенденции и посоки на установяване и развитие на етични правила при използване на ИИ в трудовия процес. На база на изложението се правят изводи за значението на стабилното нормативно регулиране предвид гарантирането на адекватна правна защита и отстояването на базисни социални и трудови права.

Ключови думи: *изкуствен интелект, етични норми, трудови права*
JEL Code:K32

Abstract: The report analyses the community trends and directions for the establishment and development of ethical rules in the use of AI in the labour process, as set out in the strategic documents. On the basis of the exposition, conclusions are drawn on the importance of sound legal regulation, given the guarantee of adequate legal protection and assertion of basic social and labour rights.

Keywords: *artificial intelligence, ethics, labour rights*
JEL Code:K32

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.274>

Въведение

Дигитализацията на обществените отношения и свързаното с това използване на изкуствен интелект е новото сериозно предизвикателство пред надеждната и адекватна законова защита на субективните и в частност – трудовите, права. Създаването на гарантираща законова рамка е не само належащ, но и непрекъснат процес на развитие, с който коректното дефиниране и извеждане на правни институти, мерки и системи от регулаторни механизми следва да се явят необходимата част от гарантиране на правовост и надеждна законова защита на човешкия потенциал и следващата му се правна закрила.

Възприеман като технологичен феномен на съвременните интелигентни системи, които анализират своята среда и – с известна степен на самостоятелност – предприемат действия за изпълнение на поставените им задачи, изкуственият интелект (ИИ) е вече традиционно възприеман като „набор от технологии, които съчетават данни, алгоритми и изчислителна мощ“, който има потенциал да трансформира основни сектори на индустрията, услугите и обществото като цяло.

Като дефинира в своето съобщение „Изкуствен интелект за Европа“ до Европейския парламент, Съвета, Икономическия и социален комитет и комитета на регионите, СОМ(2018) 237 final, Комисията представи едно първо определение за ИИ, в което приема, че „наименоваието „изкуствен интелект“ (ИИ) се използва за системи, които показват интелигентно поведение, като анализират своята среда и – с известна степен на самостоятелност – предприемат действия за постигане на конкретни цели. Базираните на ИИ системи могат да бъдат изцяло софтуерни – действащи във виртуалния свят (напр. гласови асистенти, софтуер за анализ на изображения, търсачки, системи за разпознаване на глас и лица), а могат и да бъдат внедрени в хардуерни устройства (напр. усъвършенствани роботи, автономни автомобили, дрони или приложения за интернет на нещата)“. В утвърдено вече на експертно равнище определение се доуточнява, че „системите с изкуствен интелект (ИИ) са софтуерни (а вероятно и хардуерни) системи, създадени от хора, които с оглед на дадена сложна цел действат в рамките на физическото или цифровото измерение, като възприемат заобикалящата ги среда чрез събиране на данни, тълкуване на събраните структурирани или неструктурирани данни,

обосноваване въз основа на знание или обработване на информацията, получена от тези данни, и вземане на решение за предприемане на най-доброто (добрите) действие (действия) за постигане на дадената цел. Системите с ИИ могат или да използват символно представени правила, или да усвояват цифров модел и могат да адаптират поведението си, като анализират начина, по който средата е засегната от предишни техни действия.“

Аналогично и във възприетата в доклада „Научно, научноизследователско и иновационно представяне на ЕС 2020: справедлива, зелена и цифрова Европа“ на Европейската комисия (ЕК) дефиниция за интелигентни системи се определят системите с изкуствен интелект като „софтуерни (и евентуално хардуерни) системи, проектирани от хората, които при зададена сложна цел действат във физическото или цифровото измерение, възприемайки средата си чрез събиране на данни, интерпретиране на събраните структурирани или неструктурирани данни, извършване на изводи над знания или обработвайки информацията, извлечена от събраните данни, в резултат на което вземат решения за най-добрите действия, които водят до постигане на поставената цел. Системите с ИИ използват символни правила или научават числени модели и могат да адаптират поведението си след анализ как техните предишни действия са повлияли на средата, в която оперират.“

В този смисъл и Европейският подход за развитие и използване на ИИ се характеризира с една уникална визия – технологичният напредък да бъде съпроводен от правна и етична рамка за гарантиране на сигурността и правата на гражданите, както и от мерки за събиране на достъпни данни с високо качество, широко разпространение на информация и равен достъп до преимуществата на технологиите на ИИ (Радев 2021; Радев 2023).

Цел на настоящия доклад е да анализира тенденциите за защита на основните субективни трудови права при използване на ИИ в контекста на водещите европейски политики посредством изясняване на основните и залегнали в стратегическите документи тенденции и посоки на установяване и развитие.

За реализиране на посочената цел се извеждат и следните **няколко задачи**:

➤ очертаване на същността и насоките на общностните политики по защита на индивидуалните права в контекста на засилена

цифровизация на обществените отношения;

➤ обосноваване нуждата от засилени регулаторни механизми по гарантиране упражняване и защита правото на труд;

➤ анализиране на водещи аспекти на принципите и общите политики чрез систематическото им обобщаване, без детайлност и изчерпателност в изложението, с акцент анализиране на нуждата от качествена, работеща, и най-вече етично ориентирана правна рамка.

Като методологическа основа за провеждане на изследването са ползвани комплексно сравнителноправен и аналитичен подход.

Изложение

Обективните и динамични промени както във формите на работната сила, така и в начина на осъществяване на заетост безспорно са и следва да се търсят в навременни и адекватни стратегически политики, търсещи актуална нормативна рамка и решения на класически трудовоправни институти, права или задължения на субектите на трудовоправната връзка (Андреева, А., Йолова, Г. 2020). Повече от безспорно е както, че дигитализацията на трудовете правоотношения радикално трансформира някои базисни трудови права, така и фактът, че спецификите на полагане на труда при използване на ИИ касаят все по-изразено една подчертано рискова работна среда с характерната ѝ вече „култура на свързаност“, трайно нарушаваща личното пространство на индивида, от една страна, и границите на работното време и почивките, от друга.

Началото на създаване на единна общностна политика по защита на човешките и в частност – трудовите, права при използване на ИИ се съдържа в Предложението за Резолюция на Европейския парламент, съдържащо препоръки към Комисията относно гражданско-правни норми за роботиката (2015/2103(INL), изготвено въз основа на доклад от 27.01.2017 г., в което са формулирани и предложенията за конкретни етични принципи на разработващите и ползващи ИИ – в частност тези принципи са очертани като приобщаване, отчетност, безопасност, обратимост, неприкосновеност на личните данни и зачитане на основните права, извличане на максимални ползи при минимизиране на възможните вреди. В последния случай основателно се акцентира на разбирането, че „обикновено рискът от вреда не следва да бъде по-голям от този в нормалния живот, т.е. хората след-

ва да не бъдат изложени на рискове, които са по-големи от или са в допълнение към тези, на които са изложени при обичайния си начин на живот. Експлоатацията на системата за роботика следва винаги да се основава на задълбочен процес на оценка на риска, който следва да се основава на принципите на предпазните мерки и на пропорционалността.“

Засилената нужда от решителна законодателна реакция и поставяне на основите на стабилна законодателна рамка за защита на правата чрез урегулиране на основни етични принципи се постави с откриването на Бялата книга за ИИ – Европа в търсене на високи постижения и атмосфера на доверие (Брюксел, 19.2.2020 COM (2020) 65 final) и придружаващия я доклад относно рамката за безопасност и отговорност. В предвидената рамка за доразвиване – на общностно и национално ниво, се акцентира върху една бъдеща регулаторна рамка за ИИ в Европа, която ще създаде уникална „екосистема на доверие“, базирана на антропоцентричния подход, основан на доверие в ориентирания към човека ИИ. Формулираните в документа принципи са насочени към различни варианти на употреба на автономни роботи, но при обща цел – справедливост, недискриминационност, разумни мерки за гарантиране, че използването на системите на ИИ няма да води до резултати, които пораждаат забранена дискриминация. Именно в този смисъл се очертава и разбирането, че безспорно „използването на ИИ крие опасност от нарушаване на основните права, включително свободата на словото, свободата на събрания, човешкото достойнство, принципа на недискриминация на полова, расова или етническа основа, на основа на вероизповедание или религия, увреждания, възраст или сексуална ориентация, според случая в различните области, защитата на личните данни и личния живот или правото на ефективна съдебна защита и справедлив съдебен процес, както и защитата на потребителите“.

В тази насока се очертават и вече последващо едни по-характерни и ясни ангажменти, свързани със защита на базисни трудови права, като е уточнено, че същите следва да се установяват на нивото на гарантиране и защита правото на безопасни и здравословни условия на труд, социална закрила и защита на трудовете права, защита на данните и спецификите на тяхната обработка, ясни правила за спазване, отчитане и защита правото на почивка и граници на работното време.

В този смисъл цялостната концепция на общностната политика е обобщена чрез целта да гарантира подходяща етична и основана на етичната правна рамка, която се основава на ценностите на Съюза и е в съответствие с Хартата на основните права на ЕС. Това се предполага по необходимост като обвързано със създаване на регулаторни рамки относно съществуващите правила за отговорността за продуктите, подробен анализ на възникващите предизвикателства, сътрудничество със заинтересованите страни чрез Европейския алианс за ИИ, с оглед на разработване на насоки относно свързаните с ИИ етични въпроси.

Тази общностна философия се доразвива както чрез дефиниране на понятието ИИ в единна регулаторна рамка, така и чрез канализиране на законодателните подходи в три основни насоки – очертаване на ясни принципи при използване на автономни киберфизични системи, в това число и въвеждане на система за регистрация на усъвършенствани работи въз основа на критериите за класификация на роботите, както и създаване на регулаторна рамка, ясно основана на етични аспекти – в частност харта на роботиката и етични правила на ползвателите на ИИ, и не на последно място, разбира се – общи рамки на отговорността.

На това ниво вече се извеждат и редица общностни политики, касаещи насоченост и утвърждаване на модели за нова ефективност и качеството на престирание на труда, в частност – Eurofound (2017), Нестандартни форми на заетост: последни тенденции и бъдещи перспективи, Информационен документ за конференцията на естонското председателство на тема „Бъдещето на труда: ролята на цифровизацията, 13 – 14 септември 2017 г. ОИСР (2016), Иновативно образование и образование за иновации: силата на цифровите технологии и умения, Париж, ЕИСК (2017), Ролята и перспективите на социалните партньори и други организации на гражданското общество в контекста на новите форми на заетост, проучвателно становище, ЕИСК (2017), Изграждане и развитие на умения, включително цифрови умения, в контекста на новите форми на заетост – нови политики и развитие на ролите и отговорностите, проучвателно становище, Бялата книга за ИИ – Европа в търсене на високи постижения и атмосфера на доверие (Брюксел, 19.2.2020 COM (2020) 65 final) и придружаващия доклад относно рамката за безопасност и отговорност, както и най-актуалните – Предложение за директива относно подобряването

на условията на труд при работата през платформа (Европейска комисия, 9 декември 2021 г.), Нови форми на труд: заключения на Съвета (съобщение за медиите, 13 юни 2019 г.), Права на работещите през платформи: Съветът постига съгласие по позицията си (съобщение за медиите, 12 юни 2023 г.), Права на работещите през платформи: Съветът и Парламентът постигат споразумение (съобщение за медиите, 13 декември 2023 г.), Предложения на Комисията за подобряване на условията на труд на хората, работещи през цифрови трудови платформи (Европейска комисия), Работа през платформи (Европейска фондация за подобряване на условията на живот и труд) (Андреева, А. и др. 2024).

Така в Нови форми на труд: заключения на Съвета се акцентира на необходимостта от правилното разбиране, че възникващите нови форми на труд допринасят за социалното приобщаване, но и поставят сериозни предизвикателства пред традиционната организация на труда и предоставянето на адекватна защита на работещите. Това особено ясно се очертава и в Директива на Европейския парламент и на Съвета относно подобряването на условията на труд при работата през платформа, публикувано на 7.07.2023 г., където се въвеждат и три типизирани цели, базисни за урегулиране на този вид труд, в частност – да се гарантира, че хората, работещи през платформи, имат или могат да получат правилния трудов статус с оглед на действителните им правоотношения с цифровата трудова платформа и да получат достъп до приложимите трудови права и права на социална закрила, да се гарантира справедливост, прозрачност и отчетност при управлението чрез алгоритми в контекста на работата през платформа, да се повишат прозрачността, проследимостта и осведомеността за развитието в работата през платформи и да се подобри прилагането на приложимите правила за всички хора, работещи през платформи, включително за тези, които извършват трансгранична дейност.

От друга страна, особено специфична нужда от регулация касае сферата на баланса между личен и професионален живот на работещите в условията на цифрова и не само среда (Андреева, А., Йолова, Г. 2020).

По-конкретни насоки за установяване на този баланс се откриват в Директива на Европейския парламент и на Съвета относно правото на откъсване от работната среда, изготвена въз основа Резолюция на Европейския парламент от 21 януари 2021 г. с препоръ-

ки към Комисията относно правото на откъсване от работната среда (2019/2181(INL)). В Резолюцията се акцентира, „че цифровизацията и подходящото използване на цифровите инструменти осигуриха много икономически и обществени ползи и предимства за работодателите и работниците, като например повишена гъвкавост и автономност, потенциал за подобряване на баланса между професионалния и личния живот и намаляване на времето за пътуване до работното място, но също така доведоха до някои неблагоприятни последици, които породиха редица етични, правни и свързани със заетостта предизвикателства, като например увеличаване на работата и удължаване на работното време, като по този начин се размиват границите между професионалния и личния живот.“

От друга страна, основателно се подчертава, че „все по-честото използване на цифровите инструменти за служебни цели води до културата на „постоянно свързани“, „винаги на линия“ или „непрекъснато на разположение за повиквания“, която може да окаже отрицателно въздействие върху основните права на работниците и справедливите условия на труд, включително справедливото възнаграждение, ограничаването на работното време и баланса между професионалния и личния живот, физическото и психичното здраве, безопасните условия на труд и благоденствието на работниците, както и равенството между мъжете и жените поради непропорционалното въздействие върху работниците със задължения за полагане на грижи, които обикновено са жени (...), като има предвид, че цифровият преход следва да се ръководи от зачитането на правата на човека и на основните права и ценности на Съюза и следва да оказва положително въздействие върху работниците и условията на труд.“

В тези насоки се очертава и разбирането, че „правото на откъсване от работната среда¹ е основно право, което е неделима част от новите модели на работа в новата цифрова ера, това право следва да се разглежда като важен инструмент на социалната политика на равнището на Съюза, за да се гарантира защитата на правата на всички работници, (...) правото на откъсване от работната среда е особено важно за най-уязвимите работници и за лицата с отговорности за полагане на грижи.“

¹ Под „откъсване от работната среда“ се разбира „да не се извършват, пряко или непряко, дейности или комуникации във връзка с работата чрез използването на цифрови инструменти извън работното време“.

Безспорно е, че Европа си поставя за цел да стане световен лидер в „надеждния ИИ“ (trustworthy AI), в който приложенията с ИИ следват определени етични норми и не причиняват нарочна или случайна вреда дори когато с тях работят хора с минимални технически познания. Това би увеличило общественото доверие в европейския ИИ, разработен в уникална „екосистема на доверие“, и ще мотивира индустрията да предлага продукти и услуги, при които надеждността е конкурентно предимство.

България, като част от ЕС, прилага нормите в националната си правна система и се стреми в цялостната си уредба да залага принципи, съвместими с европейските, като в този смисъл етичните норми и свързаните с тях ценности следва да са част от процеса по създаване на правно урегулирана „екосистема на доверие“ и в национален план.

В този смисъл при бъдещи законодателни решения, може да се стъпи на публикуваните от ЕК през 2019 г. седем ключови изисквания, които приложенията с ИИ трябва да спазват, за да се смятат за надеждни:

- човешки фактор и надзор – системите с ИИ да не накърняват автономността на човека и да не причиняват други неблагоприятни последици;
- техническа стабилност и безопасност – физическата и психическата безопасност на системите с ИИ да бъде проверима на всеки етап от всички засегнати страни;
- управление на данните и неприкосновеност на личния живот – данните да са изчистени от неточности или грешки и да не отразяват социални предубеждения;
- обяснимост и прозрачност – да се регистрират и документират както решенията, взети от системите с ИИ, така и целият процес, който е довел до тези решения;
- многообразие, недискриминация и справедливост – да се гарантира универсален дизайн за равнопоставен достъп на лицата с увреждания;
- обществено и екологично благополучие – да се следи социалното въздействие на ИИ, както и устойчивостта и екологичната отговорност на системите с ИИ;
- отчетност – да се гарантират отговорност и отчетност за системите с ИИ и техните резултати, да се свеждат до минимум потенциалните отрицателни въздействия.

Заклучение

Този кратък анализ за пореден път подчертава факта, че докато механизмите на правния ред се създават като работещи с нужните инструменти на нормите и контрола, то етичните аспекти на проблематиката все още търсят своите адекватни отговори. Гарантиране правата на личността и ненамесата в пространството на индивида, от една страна, и границата между морала и правния ред, от друга, са новите предизвикателства пред новото цифрово общество.

В този смисъл трайна ангажираност на всяка бъдеща законодателна рамка – и общностна и национална, би следвало да са установяването и надграждането на адекватни нормативни механизми за:

- ясни критерии и рамки за защита правото на труд и гарантиране на неговото упражняване като базисно право на индивида дори и в среда, налагаща приоритетно цифрови технологии;

- гарантиране и защита на базисни трудови права в дигитална среда;

- конкретни мерки и системи за регулиран работодателски контрол с ясни параметри за защита на правата при събиране, съхраняване и обработка на данни;

- гаранции за защита на личното пространство в точно определени законови параметри и конкретни разпоредби за правни и етични гаранции за прилагане и защита.

Очевидно е, че принципите и правилата на етичния императив следва да намерят – спешно и адекватно, своето конкретно нормативно изражение за навременна защита на отвоюваните и отстоявани от правото човешки права.

Използвана литература:

1. Андреева, А. и др. (2024). Правни аспекти на дигитализацията в сферата на висшето образование и в трудовите отношения [Legal Aspects of Digitalization in Higher Education and Employment Relations]. Варна: Знание и сила.

2. Андреева, А., Йолова, Г. (2020). Правни аспекти на баланса между личен и професионален живот. // Правото и бизнесът в съвременното общество: Сборник с доклади от 3-та Национална научна конференция, Варна: Наука и икономика.

3. Андреева, А., Йолова, Г. (2020). Трансформация на правната връзка работодател – работник в резултат на влиянието на дигитализацията. // De Jure, В. Търново : ВТУ Св. Св. Кирил и Методий, №20(1), с. 11-18.

4. Радев, Е. (2021). Етичните предизвикателства пред Европейския съюз при използването на изкуствения интелект. // Известия, Варна: Наука и икономика, №65(3), с. 310-331.

5. Радев, Е. (2023). Устойчива правна рамка за надежден изкуствен интелект в Европейския съюз. Юридически сборник – 2023, БСУ, НК „Право, сигурност и културно-историческо наследство”, ТОМ XXX. Бургас

За контакти:

Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет –
Варна
a.andreeva@ue-varna.bg

Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет –
Варна
ina_yolova@ue-varna.bg

ДЕЕРФАКЕ ТЕХНОЛОГИЯТА КАТО ЗАПЛАХА ЗА ИНФОРМАЦИОННАТА СИГУРНОСТ НА БИЗНЕСА

*Доц. д.н. инж. Драгомир Кръстев
Висше военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“*

DEEPFAKE TECHNOLOGY AS A THREAT TO BUSINESS INFORMATION SECURITY

*Assoc. Prof. Dragomir Krastev, DSc.
Nikola Vaptsarov Naval Academy*

Резюме: *В доклада се разглеждат същността и проявните форми на използването на deepfake технологията за незаконни цели. Анализират се новите заплахи, свързани с навлизането на deepfake в бизнес отношенията. Отделено е внимание и на различните видове инструменти на deepfake технологията, като са изложени и мерките, които персоналът на бизнес структурите е длъжен да предприеме за недопускане на измами при трансакции с финансови средства във виртуалното пространство.*

Ключови думи: *deepfake технология, киберпрестъпления, невронни мрежи, киберсигурност*

Abstract: *The report examines the nature and manifestations of the use of deepfake technology for illegal purposes. The new threats related to the entry of deepfakes into business relations are analyzed. Attention is also paid to the different types of tools of deepfake technology, and the measures that the staff of business structures must take to prevent fraud in transactions with financial funds in the virtual space are also presented.*

Keywords: *deep fake technology, cybercrimes, neural networks, cybersecurity*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.285>

Въведение

Първите опити с технологии, подобни на deepfake, започват през 90-те години на ХХ в. По това време с такъв вид инструменти разполагат само специалистите по компютърни ефекти в киноиндустри-

ята. В последвалите десетилетия тази технология непрекъснато се развива и става достъпна за масовия потребител на интернет услуги. В началото на третото десетилетие на XXI в., за съжаление, освен за развлечение инструментите на deepfake се използват и за престъпни цели, най-често за финансови измами, порнография и създаване на фалшиви новини.

Изложение

Технологията deepfake (от англ. „deep learning“ – „дълбоко обучение“ и „fake“ – „фалшив“) представлява манипулирана, но реалистично изглеждаща преработка на данни от аудио и видео файлове с помощта на изкуствен интелект (ИИ). Принципът на действие на тази технология се базира на синтез на видео материал, който обединява няколко кадъра и показва как би изглеждало човешкото лице от различен ъгъл и с различно изражение. На основата на тази информация се генерира видео поток, а специален алгоритъм се самообучава как да изглежда лицето и как може да се движи даден човек. Получените данни се обработват за създаване на deepfake видео с помощта на т.нар. „генеративно-състезателна невронна мрежа“ (Generative Adversarial Network – GAN). Тя е съставена от две невронни мрежи (генераторна и дискриминаторна). Едната генерира изображението, а другата се занимава с търсене на съвпадение между него и истинското лице. Ако втората невронна мрежа не констатира достоверно подобие на оригинала, тя започва да „критикува“ първата и връща към нея изображението за извършване на подобрения. За тази цел се използват алгоритми за машинно обучение и библиотеки от бази от данни, което дава възможност за постигане на висока достоверност на фалшивото изображение.

Едно от най-използваните технологични решения, базирано на GAN технологията, е FSGAN, което се използва за пренос на човешки лица върху видео материали, т.нар. „facewap“. Това приложение е създадено от японската фирма Shaoanlu. Принципът му на действие е следният: една невронна мрежа се обучава да приведе истинското лице към параметрите на видеоматериала, който се цели да се постигне. Втора невронна мрежа пренася чертите на лицето, а трета такава се занимава с наслагването на изображението, за да се получи по-реалистичен краен продукт.

По аналогичен начин разработчиците на компанията Google създават речеви генератор, наречен Tacotron. Той е може да „копира“ глас на базата на входни данни не по-дълги от пет секунди. Системата работи на три етапа: една невронна мрежа верифицира речта, втора такава синтезира последователността на базата на Tacotron 2, а трета невронна мрежа отговаря за резултата, който се получава на изхода¹.

Основните функционалности на deepfake технологията включват:

- ✓ замяна на лицето;
- ✓ синтез на блендата на гласа;
- ✓ създаване на реалистична анимация;
- ✓ конвертиране на писмен текст в звуков файл;
- ✓ използване на снимки или видео на известни личности за политическа сатира и т.н.

Освен за политически цели, deepfake се използва и в бизнес сферата. Тази технология се оказва отличен инструмент в ръцете на киберпрестъпниците. Пример за престъпна дейност е т.нар. „spearphishing“. Той се различава от често срещания „phishing“ по това, че е насочен към въвеждане в заблуждение на точно определени служители на дадена корпоративна структура и да ги накара да извършат някаква финансова операция². Като цяло такъв тип действия са трудни за разкриване от техническа гледна точка, тъй като писмото, което е получено в електронната поща, не съдържа никакви подозрителни линкове или прикачени файлове. Обикновено този тип измами се съчетават с атаки от типа на „Business E-mail Compromise“ (BEC), при които киберпрестъпниците проникват в официалната електронна поща на организацията и започват да изпращат писма до нейни контрагенти от легитимния ѝ адрес.

В днешно време технологията deepfake разполага с богат набор от инструменти, чрез които да сведе съмненията за измама до минимум. Така например служител от дадена фирма може да получи имейл от генералния директор, с който му се нарежда да осъществи някакви финансови трансакции. Не след дълго този имейл е послед-

¹ Петрова, А. (2022). DeepFake: новые угрозы поддельного мира (<https://m.hightech.plus/2022/08/05/deepfake-novie-ugrozi-poddelnogo-mira>, 08.08.2024).

² Панасенко, А. (2020). Технологии Deepfake как угроза информационной безопасности (https://www.anti-malware.ru/analytics/Threats_Analysis/Deepfakes-as-a-information-security-threat, 06.08.2024).

ван от изпратен SMS от мобилния номер на същия директор, а най-накрая и от аудио съобщение, в което гласът на директора се обръща към служителя по име и се позовава на предходната комуникация с него. Вижда се, че с напредването на технологията deepfake става изключително трудно да се отличи истината от манипулацията.

Като реален пример от практиката може да се посочи киберинцидентът от м. март 2019 г. Тогава според доклада на френската застрахователна компания Euler Hermes, един от нейните клиенти – неназована английска компания, работеща в областта на енергетиката, става жертва на киберпрестъпници, които с помощта на deepfake имитация на гласа на изпълнителния директор на германския клон на фирмата успяват да присвоят чрез транзакция към Унгария сумата от 243 000 евро³.

През 2021 г. хакери успяват да присвоят 35 000 000 долара от банка в ОАЕ. Престъпниците успяват да възпроизведат гласа на директора на банката и го използват при извършването на привидно нормална финансова операция⁴.

Използването на deepfake, освен финансови, може да причини и репутационни щети. Пример за това е скандалът с видеоклип от 28 октомври 2022 г., на който се вижда как председателят на Долната камара на Конгреса на САЩ Нанси Пелоси е отведена към полицейска кола, за да бъде арестувана. В друг подобен видеоклип, в който мишена е отново Пелоси, посредством умишлено забавяне на говора ѝ се създава впечатление, че тя е в нетрезво състояние. И в двата случая доказването, че е използван ИИ за конвертиране на гласа на Пелоси става след извършването на сложни експертизи от специалисти.

В наши дни за щастие все още deepfake технологията не е твърде съвършена и често пъти фалшивото аудио или видео съдържание се разпознава и с невъоръжено око. За това трябва да отчитаме следните характерни белези на манипулираното видео съдържание:

- ✓ неравномерно движение на обектите;
- ✓ промяна на осветяването в съседни кадри;
- ✓ различен оттенък на кожата;

³ Ajder, H. et al. (2019) The State of Deepfakes: Landscape, Threats, and Impact, Deeptrace, p. 14.

⁴ Петрова, А. (2022). DeepFake: новые угрозы поддельного мира (<https://m.hightech.plus/2022/08/05/deepfake-novie-ugrozi-poddelnogo-mira>, 08.08.2024).

- ✓ обектът на видеоматериала прави странни движения или не мърда въобще;
- ✓ лош синхрон между движението на устните и речта⁵.

Въпреки възхода на deepfake технологията вече съществуват редица технически способности за разкриване на материали с фалшиво аудио и видео съдържание. Най-ефективни резултати към момента дава използването на програма, която „вгражда“ във видео материала специални цифрови артефакти, които маскират групите от пиксели, по които се ориентира програмата за разпознаване на лица. Това довежда до забавяне работата на deepfake алгоритмите, като резултат качеството на подправените материали става по-ниско, което от своя страна увеличава възможността за разкриване на фалшивото съдържание от потребителите.

Според редица експерти deepfake технологията се очертава като проблем и за системите за аутентификация. В тази връзка се препоръчва да се преустанови практиката за проверка на базата само на едно изображение, актуализиране на системите за откриване на deepfake в графични и гласови домейни и синхронизиране на гласовата идентификация с движението на устните. Като допълнителна проверка може потребителите да бъдат приканени да извършват движения, които са трудни за възпроизвеждане чрез deepfake технологиите.

Проблемът с използването на deepfake за престъпни цели очаква и законови решения. В щата Калифорния например през 2019 г. са приети два закона, които ограничават използването на тази технология. Законопроектът АВ-602 забранява използването на технологии за синтез на изображения на човешки лица за изготвяне на материали с порнографско съдържание, без тяхното съгласие⁶. Друг подобен законопроект – АВ-730, забранява подправянето на изображенията на лицата на кандидатите за висши държавни постове в срок на 60 дни преди провеждането на изборите⁷.

⁵ Дипфейки и другие поддельные видео – как защитить себя? (<https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/protect-yourself-from-deep-fake?ysclid=lzi9kui8wn115689075>, 08.08.2024).

⁶ Depiction of individual using digital or electronic technology: sexually explicit material: cause of action (<https://pluralpolicy.com/app/legislative-tracking/bill/details/state-ca-20192020-ab602/202869>, 12.08.2024).

⁷ Elections: deceptive audio or visual media (<https://pluralpolicy.com/app/legislative-tracking/bill/details/state-ca-20192020-ab730/205121>, 12.08.2024).

В Китай през 2022 г. е приет закон, с който се забранява използването на deepfake технологии. В тази страна смятат, че аудио и видео материалите, които са създадени с помощта на ИИ, представляват заплаха за националната сигурност и трябва да имат специална маркировка. Ако тя не е поставена, авторите на материалите носят наказателна отговорност.

За борбата с незаконното използване на deepfake технологията важно значение има и ефективното прилагане на правилата за информационна сигурност. Например задаването на настройки за извършване на автоматични проверки на всички процеси, които са свързани с операции с платежни инструменти, може да предотврати редица престъпни действия в киберпространството, включително и такива с използване на deepfake.

Тенденциите от последните години показват, че киберпрестъпниците все по-често използват deepfake технологията в опитите си да проникнат в домашните и корпоративните мрежи, затова спазването на основните правила за обезпечаване на киберсигурността се превръща в основен фактор за минимизиране на рисковете в киберпространството. Към тези правила спадат:

- ✓ редовно да архивираме нашите данни, което ще ги защити от използването на ransomware и може да помогне за възстановяването на повредени файлове;
- ✓ използване на различни и надеждни пароли за различните видове наши електронни устройства;
- ✓ използване на многофакторна аутентификация от служителите, както и на електронен подпис за защита на съобщенията в електронната поща;
- ✓ да се сведат до възможния минимум комуникационните канали на компанията;
- ✓ да се съгласува разпространението на корпоративна информация;
- ✓ да се ограничат фото, аудио и видео материали с участието на висшите мениджъри на организацията;
- ✓ да се разработи корпоративен план за противодействие на дезинформация;
- ✓ да се извършва централизиран мониторинг на корпоративните канали за информация;
- ✓ във вътрешния оборот и при общуване с контрагентите на

- компанията да се въведе практика за използването на устни пароли и ключови думи или контролни въпроси, отговорът на които да е известен само на двете страни;
- ✓ за защита от кибератаки на нашите компютри, планшети, смартфони и VPN домашна мрежа трябва да се използват защитни системи от най-висок клас, които да включват: антивирусна програма, VPN услуга, която да ни предпазва от компрометиране на устройствата ни при включване към WI- FI мрежи, както защита на уебкамерите;
 - ✓ да информираме нашите колеги, приятели и членове на семейството за това как функционират deepfake технологиите и какви са потенциалните рискове от нейното използване;
 - ✓ да повишим нашата медийна култура и да използваме достоверни източници на информация и т.н.

Заклучение

В средата на третото десетилетие на новия век deepfake технологиите се развиват с тревожно бързи темпове. Само до преди 2-3 години фалшивите видеа можеха лесно да се разпознаят заради тяхното ниско качество при предаване на движенията на обектите, докато сега те изглеждат все по-реалистично.

С масовото разпространение на deepfake технологиите нараства опасността от дискредитиране на всеки потребител на интернет, чийто глас или снимки се намират в глобалната мрежа.

Приложението на deepfake технологиите с престъпна цел е насочено най-вече към компрометирането на хора с политическа цел и извършването на финансови измами. С напредването на този тип технологии могат да се очакват проблеми и в правораздаването, най-вече в процеса на събиране и преглеждане на доказателства от аудио и видео носител.

Използвана литература:

1. Дипфейки и другие поддельные видео – как защитить себя? (<https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/protect-yourself-from-deep-fake?ysclid=lzi9kui8wn115689075>, 08.08.2024).

2. Панасенко, А. (2020). Технологии Deepfake как угроза информационной безопасности (https://www.anti-malware.ru/analytics/Threats_Analysis/Deepfakes-as-a-information-security-threat, 06.08.2024).

3. Петрова, А. (2022). DeepFake: новые угрозы поддельного мира (<https://m.hightech.plus/2022/08/05/deepfake-novie-ugrozi-poddelnogomira>, 08.08.2024).

4. Ajder, H. et al. (2019). The State of Deepfakes: Landscape, Threats, and Impact, Deeptrace, p. 14.

5. Depiction of the individual using digital or electronic technology: sexually explicit material: cause of action (<https://pluralpolicy.com/app/legislative-tracking/bill/details/state-ca-20192020-ab602/202869>, 12.08.2024).

6. Elections: deceptive audio or visual media (<https://pluralpolicy.com/app/legislative-tracking/bill/details/state-ca-20192020-ab730/205121>, 12.08.2024).

За контакти:

Доц. д.н. инж.

Драгомир Кръстев

ВВМУ „Н.Й. Вапцаров“

dr.krastev@naval-acad.bg

ПРАВНИ АСПЕКТИ НА МЕДИЦИНСКИТЕ ДЕЙНОСТИ ОТ РАЗСТОЯНИЕ

Гл. ас. д-р Мария Радева
Русенски университет „Ангел Кънчев“

LEGAL ASPECTS OF MEDICAL ACTIVITIES FROM A DISTANCE

*Assist. Prof. Maria Radeva, PhD,
University of Ruse „Angel Kanchev”, Faculty of Law*

Резюме: Традиционно предоставянето на медицинските услуги се възприема като непосредствен контакт между лекар и пациент. С развитието на технологиите редица медицински дейности вече могат да се извършват дистанционно. За разлика от бързото развитие на технологиите, правото се нуждае от повече време, за да се изследват и регулират нововъзникващи обществени отношения. Статията разглежда националните правни решения, регулиращи извършването на медицински дейности от разстояние.

Ключови думи: медицински дейности от разстояние, телемедицина

Abstract: Traditionally, the provision of medical services has been perceived as direct contact between doctor and patient. With the advancement of technology, a number of medical activities can now be performed remotely. Unlike the rapid development of technology, the law requires more time to explore and regulate emerging social relations. The article examines national legal solutions regulating the performance of medical activities from a distance.

Key words: medical activities from a distance, telemedicine

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.293>

Въведение

В последните десетилетия лекари, лечебни заведения с участието на ИТ специалисти използват съвременни телекомуникационни и компютърни технологии за подобряване на предоставените медицински услуги и на здравеопазването като цяло. Телемедицината възник-

ва от срещата на медицината с информационните технологии. Тя често е дефинирана като процес, при който се използват информационни и комуникационни средства за предоставяне на медицински грижи, когато пациентът и лекарят са на разстояние един от друг.

Въпреки реалното навлизане на информационните технологии в здравната сфера, включването на правните регламенти на телемедицинските дейности в законодателството става значително по-бавно. За разлика от бързото развитие на технологиите, законодателят се нуждае от повече време, за да се изследват и регулират нововъзникващите обществени отношения. Съществената характеристика на телемедицинските услуги – дистанцията между пациента и предоставящия услугата, които могат да се намират и на територията на различни държави, обуславя и спецификата на правното ѝ регулиране.

Още през 2004 понятието „телемедицина“ се среща в Решение на МС за приемане на актуализирана секторна политика в далекосъобщенията на РБ¹. Програмният документ отчита значението на развитието на далекосъобщителната инфраструктура в отдалечените, слабо населените и икономически слабо развитите райони. Отита се, че това развитие ще доведе до осигуряване на възможности за достъп до услугите телемедицина, електронни разплащания, обучение от разстояние и т.н. Развитието на телемедицината е визирано и във всички стратегически документи, свързани с електронното здравеопазване (Радева 2013), започвайки с приетата през 2006 г. Стратегия за внедряване на електронното здравеопазване в България.

Въпреки липсата на легална дефиниция и правна уредба на телемедицината, понятието започва да навлиза в законодателството. За пръв път, извън стратегическите документи, понятието „телемедицина“, се среща в Правилника за устройството и дейността на ВМА, обн. в ДВ, бр. 51 от 07.07.2009². Съгласно чл. 49, ал. 2 целевите субсидии за лечебното заведение се предоставят и за изграждане на информационни системи, включително телемедицина (т. 3). Наредба 16/2014 за условията и реда за регистриране на редките заболявания и за експертните центрове и референтните мрежи за редки заболявания³ предвижда, че при възможност центровете провеждат и телемедицина (чл. 23, ал. 2). Съгласно изискванията към архите-

¹ Обн. ДВ, №104 от 26.11.2004 г.

² Отм. ДВ, №96 от 02.12.2016 г., в сила от 01.02.2017 г.

³ Обн. ДВ, №67 от 12.08.2014 г.

ктурно-инфраструктурната среда на спешно отделение се включва и специализирана зона за телемедицина⁴.

Въпреки многобройните научни изследвания, реализирани проекти, случаи на фактическо извършване на медицински дейности от разстояние до 2024 г. в националното ни законодателство⁵ (Радева 2016) липсва цялостна правна уредба на медицинските дейности, които могат да бъдат определени като телемедицински.

Развитие на националното законодателство в периода 2016 – 2024

Националната здравна стратегия 2020⁶ отчита, че електронното здравеопазване включва все по-разнообразни и непрекъснато развиващи се инструменти и услуги, използващи информационни и комуникационни технологии, които могат да подобрят профилактиката, диагностиката, лечението, надзора и управлението в здравеопазването. Такива механизми и дейности са електронните медицински досиета, обмена на информация и данни между пациентите, медицинските специалисти и мрежите за здравна информация, експертни системи и телемедицински услуги, преносими уреди за следене на пациентите, теоретични изследвания на виртуално физиологично човешко същество и др. Въпреки очертаните възможности, към него момент, в България липсва визия и условия за развитие на телемедицината и други комуникационно-информационни технологии в системата на здравеопазването. Констатирано е, че страната изостава в процеса на развитие на електронното здравеопазване не само по отношение на информационната здравна система, но и по отношение на другите елементи на електронното здравеопазване, свързани с развитието на телемедицината, дистанционното наблюдение на пациенти и др.

Заложената в стратегията визия е, че развитието на електронното здравеопазване следва да обхване и дейностите, свързани с използване на възможностите на телекомуникации, с цел диагностика,

⁴ Наредба 12/2015 за утвърждаване на медицински стандарт „Спешна медицина”. // Обн. ДВ, №4 от 15.01.2016 г., в сила от 15.01.2016 г., отм. ДВ, №86 от 27.10.2017 г.

⁵ Виж повече Радева, М. За някои правни аспекти на телемедицината, където е направен преглед на развитието на националното законодателство в областта на телемедицината до 2015 г.

⁶ Обн. ДВ, №101 от 22.12.2015 г.

лечение, консултации и непрекъснато обучение, т. нар. телемедицина. Съвременните здравни системи използват възможностите на телемедицината за подобряване качеството на здравните услуги, особено в областта на наблюдението на хроничните болести, преодоляване на затрудненията с достъпа на пациентите и недостига на квалифициран медицински персонал. Не на последно място телемедицината дава редица възможности за повишаване на ефективността и намаляване на разходите за здравеопазване.

Преди почти десетилетие в стратегическия документ е заложена идеята, че България следва да използва възможностите за телемедицината за решаване на предизвикателствата, пред които е изправена националната здравна система. Предложението е да се извърши анализ и оценка на възможността за въвеждане на телемедицински услуги и да се разработи цялостна концепция за развитие на телемедицината. Концепцията следва да представи стратегическата перспектива за развитие на различните направления на телемедицината в отделните здравни сектори – спешна, извънболнична и болнична помощ, както и в процеса на предоставяне на дългосрочни грижи и интегрирани здравни услуги в общността и изграждането на мрежа от връзки между тях.

Първоначално навлизането и уредбата на телемедицински дейности е в спешната помощ. Наредба №3 от 06.10.2017 г. за утвърждаване на медицински стандарт „Спешна медицина“⁷ урежда медицинския триаж като основен елемент и практически инструмент на диагностично-лечебния процес в обхвата специалността. Етап (подкомпонент) на медицинския триаж е телекомуникационният (телефонен) триаж. Телекомуникационният триаж е входящ и се извършва от диспечерски екип в районна координационна централа на центъра за спешна медицинска помощ при осигуряване на съответните технически условия за осъществяване на дейността. Задължителен елемент от телекомуникационния триаж е телефонното интервю, осъществено от диспечерския екип за набиране на входяща информация след задаване на ключови въпроси към търсещия системата на спешна медицинска помощ.

Медицинският контрол в обхвата на специалността „Спешна медицина“ се осъществява в условията на съответни за целта теле-

⁷ Обн. ДВ, №86 от 27.10.2017 г.

комуникационни и телемедицински технически възможности. Спешните телемедицински дейности и техники включват използване на телекомуникационни и информационни технологии и връзки в реално време между мобилния спешен екип и районната координационна централа и/или специализирана зона на спешното отделение на приемното болнично лечебно заведение с цел диагностично-лечебно подпомагане на екип с по-ниска компетентност от лекарски екип с по-висока такава.

Съгласно приложимия медицински стандарт спешното отделение се състои от стандартни клиничко-терапевтични зони, допълнителни зони и допълнителни специализирани зони. В обхвата на допълнителните зони са предвидени и две специализирани такива. Това са специализирана зона/пост за телемедицина и специализирана зона (точка/пост) за телекомуникации и връзка със системата за спешна медицинска помощ и други служби.

Спецификата на спешната медицинска помощ предполага навлизането и използването на различни телекомуникационни решения, осигуряващи бързина на реакцията. Допускането на извършване на дейности от разстояние в задължителното здравно осигуряване, макар и да изглежда актуално, поставя и доста въпроси.

Наредба №9 от 10.12.2019 г. за определяне на пакета от здравни дейности, гарантиран от бюджета на Националната здравноосигурителна каса⁸, включва 12 приложения. Те съдържат здравните дейности, определени по вид и обхват, които изпълнителите на медицинска помощ трябва да осигуряват на задължително здравноосигурените пациенти. Приложение №1 съдържа пакета на първичната извънболнична медицинска помощ. Вмененото задължение на общопрактикуващите лекари за осигуряване на достъп на пациентите от листата им до медицинска помощ извън обявения работен график на практиката може да бъде осъществявано по различни начини. Един от допустимите начини е индивидуално, чрез 24-часово осигуряване на консултации по телефона, както и осъществяване на необходимите дейности в амбулаторията или в дома на пациента по преценка на общопрактикуващия лекар.

Консултациите по телефона може и да се разглеждат като удобство за пациентите, но въпросът е как общопрактикуващият лекар

⁸ Обн. ДВ, №98 от 13.12.2019 г.

изпълнява изискването на чл. 150, ал. 3 от НРД МД 2023 – 2025⁹, съгласно който оказаната медицинска помощ се отразява в амбулаторен лист. Макар и издаван като електронен документ, пациентът подписва амбулаторния лист, с което удостоверява, че е информиран за необходимите медицински дейности, назначената терапия и очакваните резултати (чл. 244, ал. 2, т. I, А от НРД МД 2023 – 2025).

Приложение 2 съдържа пакета за специализирана извънболнична медицинска помощ. Разпоредбата на чл. 5.2 предвижда, че изпълнителят на специализирана извънболнична медицинска помощ извършва консултация от разстояние съобразно възможностите за комуникация. Консултацията може да бъде във връзка с вече обсъждан медицински проблем или във връзка с нов медицински проблем. Съгласно чл. 153, ал. 3 НРД 2023 – 2025 специалистът отразява оказаната медицинска помощ в амбулаторен лист. Амбулаторният лист за всеки проведен преглед се издава от лекаря специалист като електронен документ. Пациентът подписва амбулаторния лист (чл. 244, ал. 2, т. I, А от НРД МД 2023 – 2025).

Предоставяне на консултацията по телефон, може и да изглежда иновативно и в определени случаи да е удобно за пациента, но и в двете посочени хипотези се поставя въпросът за това как пациентът подписва амбулаторния лист. Приложимата уредба не дава отговор на този проблем.

В посочените случаи разрешението може да е подобно на това, дадено от Наредбата за осъществяване правото на достъп до медицинска помощ¹⁰, с въведената през 2020 г. възможност. С оглед периода на пандемията и здравната ситуация в страната е предвидена възможност за телефонна консултация и отразяването ѝ в амбулаторния лист. Съгласно чл. 14в¹¹ от цитираната наредба при обявено извънредно положение или обявена извънредна епидемична обстановка поради разпространението на заразна болест лекарите от лечебните заведения за първична извънболнична помощ може да издават медицински направления за извършване на определени с НРД медико-диагностични изследвания за установяване на заразното заболяване и

⁹ Национален рамков договор №РД-НС-01-2 от 01.09.2023 г. за медицинските дейности между Националната здравноосигурителна каса и Българския лекарски съюз за 2023 – 2025 г., обн. ДВ, №77 от 08.09.2023 г., в сила от 01.09.2023 г.

¹⁰ Обн., ДВ, №45 от 02.06.2006 г., в сила от 02.06.2006 г.

¹¹ Обн. ДВ, №107 от 2020 г., в сила от 18.12.2020 г.

без извършване на преглед на пациента, но след провеждане на телефонна консултация за обсъждане на неговите оплаквания и снемане на анамнезата. В тези случаи в издадения амбулаторен лист изрично се вписва, че преглед не е извършен, и се посочват причините за издаване на направлението. Екземпляр от амбулаторния лист може да не бъде предоставен на пациента. Посочената норма има ограничено действие, но може да бъде ползвана като модел за това как да бъдат документирани извършените медицински дейности от разстояние (консултативен преглед по телефон).

Върху визията, целите и приоритетите за социално-икономическото развитие на България в периода 2021 – 2030¹²г. е разработена детайлизираната версия на Националната програма за развитие България 2030. Националната програма включва 13 приоритета. Приоритет 12 е „Здраве и спорт“. Една от областите на въздействие в рамките на този приоритет е спешната медицинска помощ. С цел гарантиране на качеството на предоставяната спешна медицинска помощ се предвижда развитие на телемедицината и активното включване в спешните екипи на парамедицински персонал.

Използването на отдалечени консултации и бърз пренос на данни в помощ на спешните екипи и усъвършенстването на информационната свързаност между информационните системи на ЦСМП и Националната система за спешни повиквания тел. 112 също са обект на приоритетно планиране. Чрез развиващата се единна комуникационно-информационна платформа се осигурява по-високо качество на услугата, което ще е в съответствие с напредъка и развитието на технологиите.

Цитираният стратегически документ въвежда понятието „дистанционни здравни услуги“. Планираните мерки включват разработване и прилагане на телемедицината (особено за пациенти в труднодостъпни и отдалечени райони, както и за пациенти със специфични потребности – болни с хронични заболявания, възрастни хора и др.) и въвеждане на иновативни приложения за мобилни услуги за наблюдение състоянието на пациентите. В телемедицинските услуги ще бъдат включени и online консултации за изясняване на поставени диагнози и обсъждане състоянието на пациентите на база получени резултати от проведени диагностични изследвания, осъществяване

¹² Одобрена с Решение на Министерския съвет №33 от 20.01.2020 г.

на медицински дейности от разстояние и др. Крайната цел е принос в подобряването на достъпа на населението до качествени здравни услуги.

Националната програма за развитие 2023 продължава развитието и на електронно здравеопазване. Целта е да се проведе цифрова трансформация в сектор здравеопазване, базирана на развитието на трите технологични стълба: облачни технологии, развитие на безжичните комуникации мрежи (4G/5G), масовото внедряване на високоскоростни оптични мрежи за пренос на данни. Предвижда се да бъдат разработени интегриран електронен портал и приложение за гражданите, предоставящи централизирани услуги за електронно здравеопазване, включително здравна информационна система, здравен профил, здравно досие и мониторинг на състоянието, телемедицина, лекарствени предписания и административни услуги.

На 14.07.2022 г. в 47-то Народно събрание е внесен законопроект за изменение и допълнение на Закона за здравето¹³. Предложено е създаване на глава пета „а“, включваща членове от 165а до 165з, която е озаглавена „Телемедицина“. Законопроектът предвижда диагностични, лечебни, рехабилитационни и профилактични дейности да могат да бъдат предоставяни от разстояние чрез медицински, информационни и комуникационни технологии. Предложенията остават на ниво законопроект

В края на 2022 г. е обнародвана Наредба №Н-6 от 21.12. 2022 г. за функционирането на Националната здравноинформационна система¹⁴. В НЗИС (Андреева, Йолова 2020; Радева 2022) се събира, обработва и съхранява информация за здравното състояние на населението чрез създаване и поддържане на електронен здравен запис на всеки гражданин. Функционирането на НЗИС е съществена част от електронното здравеопазване, но и предпоставка за предоставянето на дистанционни медицински услуги.

Дефинираният приоритет 2 в приетата през април 2024 г. Национална здравна стратегия 2030¹⁵ е „Създаване на здравна система, ориентирана към потребностите на хората“. Три от общо петте формулирани политики в приоритет 2 са свързани с телемедицина-

¹³ Сигнатура на законопроекта 47-254-01-98, дата на постъпване 14/07/2022, достъпен на <https://www.parliament.bg/bg/bills/ID/164284>.

¹⁴ Обн. ДВ, №103 от 24.12.2022 г., в сила от 01.01.2023 г.

¹⁵ Обн. ДВ, №37 от 26.4.2024 г.

та. За преодоляване на проблемите, свързани с недостатъчния брой общопрактикуващи лекари и с неравномерното разпределение на практиките на общопрактикуващи лекари, се планират инвестиции за закупуване на нова съвременна медицинска апаратура, позволяваща предоставянето на по-широк кръг от медицински услуги, включително с възможност за отдалечено консултиране и наблюдение (телемедицина). Предпоставка за реструктурирането и технологичното развитие на болничната помощ е използването на най-съвременни технологии за диагностика и лечение, в т.ч. за телемедицина, теледиагностика и телемониторинг. Развитието на електронното здравеопазване включва и дигитализация на здравната система. Една от заложените цели е съкращаване времето за обслужване на пациентите и повишаване качеството и достъпността на здравните услуги, включително чрез възможности за предоставяне на различни дистанционни здравни услуги (телемедицина).

Законодателна уредба на медицинската помощ от разстояние

На 14.08.2024 г. в Народното събрание е внесен Обединен законопроект, на основата на приетите на първо гласуване четири законопроекта за изменение и допълнение на Закона за здравето¹⁶. Предложението¹⁷ за създаване на глава пета „а“ – „Диагностични, лечебни, рехабилитационни и профилактични дейности, предоставяни от разстояние“ е внесено на 05.07.2024 г.

Вносителите на законопроекта за пореден път сочат наличието на празноти в нормативната уредба по въпроса за управлението и ефективната дейност на здравната система от разстояние, както и наличието на вътрешни противоречия и липса на систематичност. Проектът цели да се регулира качеството и безопасността при използването и интеграцията на новите технологии в здравеопазването.

Извършването на медицински дейности от разстояние (телемедицината) ще е от полза както на пациентите, така и на лекарите. Телемедицината ще осигури получаването на медицински консултации и съвети на пациентите, без те физически да присъстват в лечебното заведение. Този вид достъп за здравни услуги е особе-

¹⁶ Сигнатура на законопроекта 50-453-10-5, дата на постъпване 14.08.2024 г.

¹⁷ Сигнатура на законопроекта 50-454-01-21, дата на постъпване 05.07.2024 г.

но полезен за хората, които живеят в отдалечени и труднодостъпни райони. Това може да намали времето и да спести разходи на пациентите за пътуване до съответното лечебно заведение. Телемедицината може да се окаже от особено значение за хората с увреждания и хронични заболявания, които могат да намерят по-удобен и по-достъпен начин за получаване на здравни грижи. За лекарите телемедицината ще им позволи да се консултират и да си сътрудничат от разстояние, което може да подобри и ускори диагностичната дейност.

С обнародването в ДВ, бр. 85 от 08.10.2024 г. изменения в Закона за здравето е направено и допълнение в Закона за лечебните заведения. Създаден в нов текст – чл. 6б от ЗЛЗ. Съгласно ал. 1 лечебните заведения и медицинските специалисти в тях могат да извършват медицинска помощ от разстояние. Медицинската помощ от разстояние включва диагностични, лечебни, рехабилитационни и профилактични дейности и се извършва при спазване на медицинските стандарти чрез прилагане на утвърдени от медицинската наука и практика методи чрез медицински, информационни и комуникационни технологии, които гарантират сигурност на личните данни и здравната информация. Дистанционните медицински дейности се извършват при спазване на общите правила, посочени в чл. 81, ал. 1, чл. 85 и чл. 86, ал. 1 от Закона за здравето.

Законът не допуска извършване на медицинска помощ от разстояние, ако липсата на присъствен контакт с пациента би могла да застраши живота и/или здравето му или не може да се гарантира качество и безопасност на медицинската помощ. Решението за оказване на медицинска помощ от разстояние се взема за всеки отделен случай от прилагания я медицински специалист, който носи отговорност за нейното качество и безопасност.

При предоставянето на медицинската помощ от разстояние следва да се спазват общите правила на Закона за здравето, вкл. тези за изразяване на информирано съгласие. Медицинската помощ от разстояние може да бъде осъществена след изразено информирано съгласие от пациента относно посочените в ал. 5 обстоятелства. Те се отнасят до обхвата на прилаганата медицинска помощ от разстояние, мерките за защита на личните данни и здравната информация, описание на разумните алтернативи и очакваните резултати от прилаганата медицинска помощ от разстояние, потенциалните рискове, свързани

с прилагането на медицинската помощ от разстояние, вероятността за благоприятно повлияване и риска за здравето при прилаганата медицинска помощ от разстояние, ограниченията в прилагането на медицинската помощ от разстояние, името и специалността на лицата, които прилагат съответната медицинска помощ от разстояние, с ясно дефинирани отговорности и професионална компетентност, правото на пациента да прекрати предоставяната медицинска помощ от разстояние по всяко време, правото на медицинския специалист да откаже или да прекрати оказването на медицинска помощ от разстояние, когато е застрашен пациентът или неговата безопасност, индивидуалните разходи за пациента при предоставянето на медицинската помощ от разстояние, при наличие на такива. Предвидено е, че посочената информацията се предоставя преди оказване на съответната медицинска помощ от разстояние, в подходящ обем и форма, даващи възможност за свобода на избора.

Положителен е стремежът на законодателя за гарантира, че пациентът ще получи всеобхватна предварителна информация, обезпечаваща неговото информирано съгласие. От друга страна посочените в ал. 5 обстоятелства предполагат лечебните заведения да предоставят голям обем от информация, което може да е пречка за ефективното ѝ възприемане и осмисляне от пациента. Изискуемата информация би могла да се раздели на две части. Едната част включва стандартизирана информация, относима към всички пациенти (напр. мерките за защита на личните данни и здравната информация, идентификацията на предлагащия съответната медицинска помощ от разстояние, вкл. неговите отговорности и професионална компетентност, правото на отказ, т.е. прекратяването на предоставяната медицинска помощ от разстояние). Тази информация би могла да се предоставя под формата на общи изисквания, които да са достъпни за възприемане от всички пациенти. Персонализираната част от информацията е относно обхвата на медицинската помощ от разстояние, рискове, алтернативи, разходи и др. и тя трябва да бъде предоставяна с оглед всеки конкретен случай.

Изрично са разписани и задълженията на пациента. Пациентът, респективно лицата, изразяващи информирано съгласие за пациента, са длъжни да предоставят своевременно достъп до цялата здравна информация, касаеща здравословното състояние на пациента. Това включва точни и изчерпателни данни при снемането на анамнеза,

както и данни за оказаната до момента медицинска помощ, диспансеризация, приемани лекарствени продукти, рисковите фактори, свързани със заболяването му, и други. Посочените задължения са житейски и правно обосновани, но това би трябвало да са задължения не само при оказване на медицинска помощ от разстояние, а и при всички случаи на оказване на медицинска помощ. И в тази връзка следва да се работи в посока допълване на формулираните в чл. 94 от ЗЗ задължения на пациента.

Както беше посочено по-горе, функционирането на НЗИС е предпоставка за развитието на дистанционната медицинска помощ. Тази връзка е видна и от текста на ал. 8, съгласно който при предоставяне на медицинска помощ от разстояние медицинските специалисти имат право на достъп до електронния здравен запис на пациента след получаване на информирано съгласие.

За прилагането на чл. 6б от ЗЛЗ е предвидено издаването на подзаконов нормативен акт. Съгласно ал. 9 министърът на здравеопазването с наредба ще определи реда за оказване на медицинска помощ от разстояние, критериите към медицинските дейности, при които не се допуска оказване на медицинска помощ от разстояние, условията и реда за предоставяне на информация и изразяване на информирано съгласие чрез медицински, информационни и комуникационни технологии при оказване на медицинска помощ от разстояние, изискванията към медицинските, информационните и комуникационните технологии за оказване на медицинска помощ от разстояние.

Правилата за извършване на медицинска помощ от разстояние ще влязат в сила от 01.04.2025 г. До този срок и министърът на здравеопазването следва да издаде наредбата по чл. 6б, ал. 9 от ЗЛЗ.

На пръв поглед може да бъде отправена забележка към законодателя, че липсва правна уредба на контрола при извършването на медицинската дейност от разстояние. Подобна критика е несъстоятелна. Нарушенията на правилата за извършване на медицинска помощ от разстояние следва да бъдат санкционирани съгласно административно-наказателните разпоредби на ЗЛЗ. В зависимост от вида на оказаната медицинска помощ – болнична или извънболнична, ще е приложим и съответният административно-наказателен състав по чл. 115 или чл. 116 от ЗЛЗ.

Заклучение

Както вече беше посочено (Радева 2016), важни аспекти на телемедицината са отношението между лекар и пациент, професионалните стандарти за оказване на здравните услуги, правилата за изразяване на информирано съгласие. Правната уредба на телемедицината трябва да даде отговор и на важните въпроси за юридическата отговорност на участниците, предоставящи телемедицинска услуга в двата ѝ компонента – медицински и информационен. С допълнението в Закона за лечебните заведения е запълнена една празнина в националното законодателство. Така се открива възможността за установяването и разширяването на предлаганите медицински услуги, извършвани от разстояние.

Като положително следва да се оцени решението на законодателя, законодателната уредба на медицинска помощ от разстояние да е в Закона за лечебните заведения, а не в Закона за здравето. Медицинска помощ от разстояние може да бъде предоставяна единствено от лечебни заведения. Дистанционната медицинска помощ е част от дейността на лечебните заведения като такива и следователно уредбата ѝ трябва да е в устройствения закон – ЗЛЗ.

Законопроектът, предложил създаване на глава пета „а“ – „Диагностични, лечебни, рехабилитационни и профилактични дейности, предоставяни от разстояние“ в Закона за здравето, провижда по-детайлна уредба на тези дейности, както и регистрационен режим за извършването им. Приетият текст на чл. 6б от ЗЛЗ създава единствено законодателната рамка за извършване на медицинска помощ от разстояние. Предвиденият подзаконов нормативен акт ще определи реда за прилагане на чл. 6б от ЗЛЗ. Предвиденото съдържание на наредбата, издадена от министъра на здравеопазването, е с технически характер спрямо уредбата на ЗЛЗ и правилно приложимите норми следва да са на подзаконово равнище. Министърът на здравеопазването следва да прояви професионализъм при издаването на наредбата, защото тя ще определи бъдещото развитие на дистанционните медицински дейности.

Използвана литература

1. Андреева, А., Йолова, Г. (2020). Изграждане на Националната здравно-информационна система. // Медицински мениджмънт и здравна политика, №1, с. 28-37.

(Andreeva, A., & Yolova, G. (2020). Izgrazhdane na Natsionalnata zdravno-informatsionna sistema. // Meditsinski menidzhmant i zdravna politika, №1, s. 28-37)

2. Радева, М. (2013). Електронното здравеопазване в България – от стратегическите цели до практическата реализация. // Сборник трудове от V-та Международна научна конференция „Е-Управление“, София: Издателство на ТУ – София, с. 82 – 90.

(Radeva, M. (2013). Elektronното zdraveopazvane v Bulgaria – ot strategicheskite tseli do prakticheskata realizatsia. // Sbornik trudove ot V-ta Mezhdunarodna nauchna konferentsia „E-Upravlenie“, Sofia: Izdatelstvo na TU – Sofia, s. 82 – 90)

3. Радева, М. (2016). За някои правни аспекти на телемедицината. // Юридически сборник, том XXIII. Бургас: Бургаски свободен университет, център по юридически науки, стр. 475 – 482.

(Radeva, M. (2016). Za nyakoi pravni aspekti na telemeditsinata. // Yuridicheski sbornik, tom XXIII. Burgas: Burgaski svobodен universitet, tsentar po yuridicheski nauki, s. 475 – 482)

4. Радева, М. (2022). Електронните здравни записи и електронното здравно досие. // Общество на знаенето и хуманизмът на XXI век – УниБИТ, Sofia: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, с. 346-356.

(Radeva, M. (2022). Elektronite zdravni zapisi i elektronното zdravno dosie. // Obshtestvo na znaeneto i humanizmat na XXI vek, UniBIT Sofia: Akademichno izdatelstvo „Za bukвите – O pismenehy“, s. 346-356)

За контакти:

Гл. ас. д-р Мария Радева

Русенски университет

„Ангел Кънчев“

e-mail: mradeva@uni-ruse.bg

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТУДЕНТСКОТО МНЕНИЕ ОТНОСНО ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА, МАЛКО ПО-СПЕЦИФИЧЕН ПОГЛЕД

*Гл. ас. д-р Христоско Богданов
Икономически университет – Варна*

A SURVEY OF STUDENT OPINION ON DIGITIZATION, A SLIGHTLY MORE SPECIFIC VIEW

*Chief Assistant Professor Hristosko Bogdanov, PhD
University of Economics – Varna*

Резюме: Докладът представя проучване на студентското мнение сред студентите на Икономически университет – Варна относно тяхната представа за дигитализацията въобще, както и за тяхната осведоменост относно дигиталните услуги, които предоставя националната данъчна администрация в България. Данните на проучването обобщават отговорите на 162 бр. студенти в периода октомври 2023 – май 2024 г.

Ключови думи: дигитализация, електронни услуги; данъчната администрация; изследване.

Abstract: The report presents a survey of the student opinion, among the students of the University of Economics - Varna, regarding their perception of digitalization in general, as well as their awareness of the digital services provided by the National tax administration in Bulgaria. The survey data summarizes the responses of 162 students in the period October 2023 – May 2024.

Keywords: digitization, electronic services; the tax administration; research.

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.307>

Въведение

Дигитализацията може да се разглежда и като процес, възприемането на който от студентите ни ще даде отговори на редица въпроси. При съвременното развитие на обществата информационните технологии се използват като основа за развитие на

организациите и административните структури в страната. Знанието за начина, по който студентите от Икономически университет – Варна възприемат тези процеси, ще даде представа за степенна на разбирането им от студентите. Въз основа на това проучване може да се повиши ефективността в учебния процес, което да доведе до по-успешното възприемане на дигитализацията от една значителна част от младите хора. Проучването е насочено към възприемането и използването на електронните услуги и електронните документи от студентите като част от процесите на дигитализация.

Изследването е проведено сред студенти редовно обучение от Икономически университет – Варна, втори, трети и четвърти курс, от направление „Икономика“. Въпросите са общи и целят да се узнае нагласата на обучаваните в направление „Икономика“ относно дигитализацията въобще.

Проучването е направено в две направления. Първото направление е свързано с въпроси, оценяващи възприемането от страна на студентите на дигитализацията по принцип. Второто направление на изследване на студентското мнение е свързано с оценка познанието на студентите на електронните услуги, предоставяни от Националната агенция по приходите (НАП). От всички държавни агенции НАП е с най-напреднала, масова и развита структура на дигитализация на процесите, свързани с общуването на гражданите и държавната администрация. Поради тази причина сме приели, че студентите ни вероятно вече са използвали или познават нейните електронни услуги.

Принципното ни разбиране е, че за да се подобри ефективността от използването на новите технологии и осмисли този процес, потребителите на електронните услуги, които администрацията предоставя, следва да са запознати с тях.

Изложение

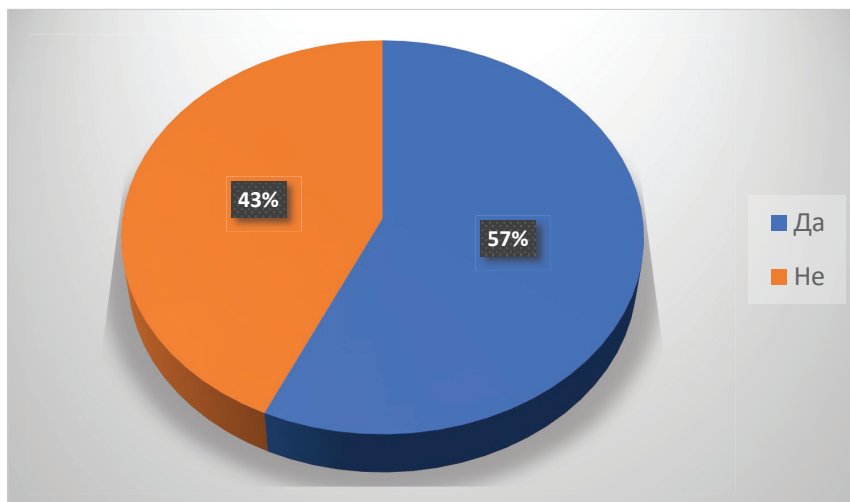
Първите три въпроса от проучването са свързани с първото направление на изследването (въпроси от 1 до 3), а вторите три въпроса – с второто направление (въпроси от 4 до 6). Във връзка с това беше съставена анкета, в която бяха формулирани и посочените по-долу шест въпроса, както следва:

1. приема ли, според вас, обществото у нас като цяло електронните документи;
2. одобрявате ли изцяло електронните (безналични) документи;
3. считате ли, че изцяло електронните документи са по-удобни от хартиените (фактури, спецификации и др. например);
4. ползвате ли електронните услуги на данъчната администрация;
5. знаете ли какво представлява ПИК кодът, който може да ви бъде предоставен от данъчната администрация;
6. смятате ли, че електронните услуги на данъчната администрация трябва да са задължителни за използване от гражданите.

Наблюдението е извършено в периода октомври 2023 г. – май 2024 г. сред студентите на Икономически университет – Варна, които се обучават в направление „Икономика“. Обобщени са отговорите на общо на 162 броя студенти от втори, трети и четвърти курс, редовно обучение в университета. Считаме, че анкетата е достатъчно представителна, като се има предвид общият брой студенти, редовно обучение, които се подготвят в това направление.

Целта на първите три въпроса е да се установи доколко студентите ни приемат електронните услуги, а следващите три въпроса са насочени пряко към познаването на дигиталните услуги, които предоставя НАП, като администрацията с най-развити електронни услуги.

Така на първия въпрос: приема ли, според вас, обществото у нас като цяло електронните документи, студентите дават следните отговори (фиг. 1):

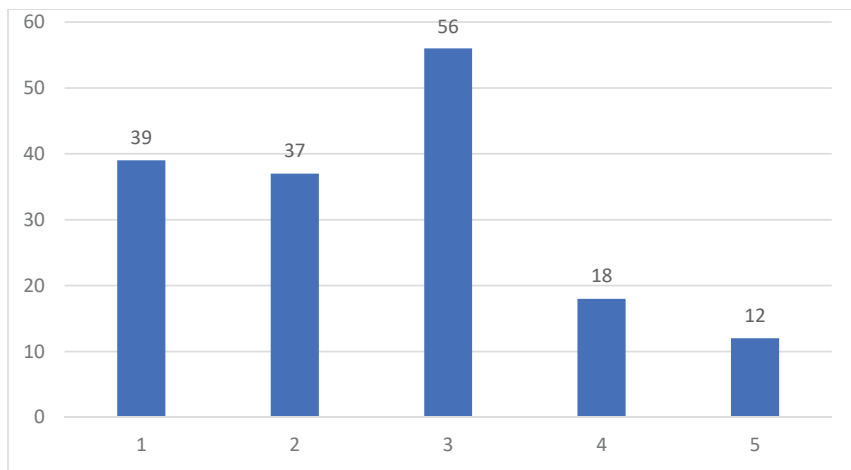

Фигура 1. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на първи въпрос

Източник: Собствено изследване.

Дадените отговори илюстрират представата на студентите ни доколко според тях, обществото като цяло възприема дигитализирането на документи и процеси като цяло. Видно от данните е, че повече от половината са отговорили положително за начина, по който според тях обществото ни приема дигитализацията в частта касаеща документите от всякакъв вид.

На втория въпрос: одобрявате ли изцяло електронните (безналични) документи, студентите дават следните отговори (фиг. 2):

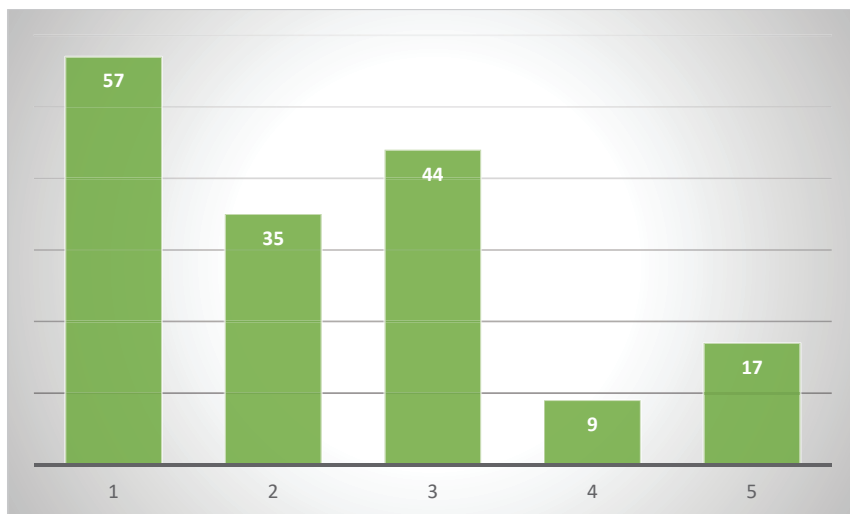

Фигура 2. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на втори въпрос

Източник: Собствено изследване.

Дадените отговори са разпределени по скалата от 1 до 5, като 1 е отговор „да“, а 5 е отговор „не“. Видно от данните е, че 39 студенти категорично одобряват дигитализацията на документите, а 12 – категорично я отхвърлят. Ако съберем броя студенти отговорили по-скоро „не“ (това са стълб 4 и 5, които са общо 30 студенти), става ясно, че около 18% от студентите са настроени по-скоро скептично към дигитализацията. Разбира се, трудно може да приемем, че тези студенти са консервативно настроени, необходими са допълнителни изследвания, за да се определят от какво са продиктувани техните нагласи. В същото време повече от половината отговорили студенти приветстват дигитализацията на документите в ежедневието им.

По третия въпрос: считате ли, че изцяло електронните документи са по-удобни от хартиените (фактури, спецификации и др. например), студентите дават следните отговори (фиг. 3):

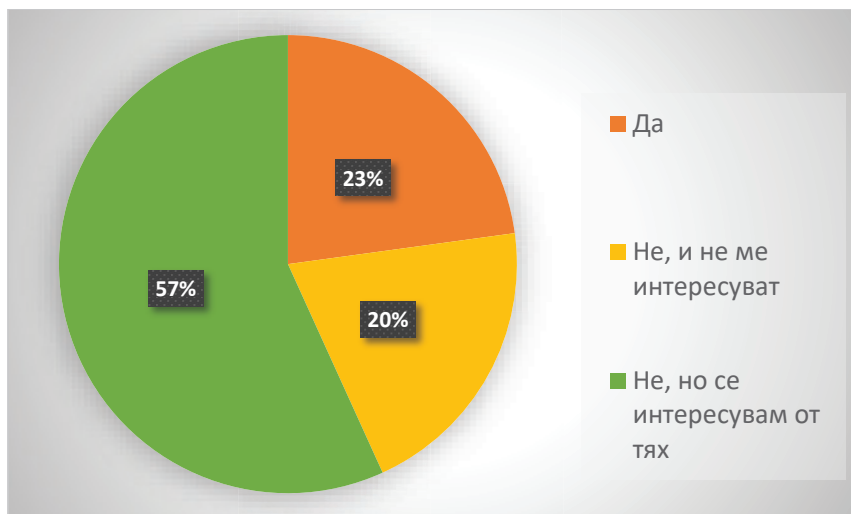
Фигура 3. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на трети въпрос

Източник: Собствено изследване.

Дадените отговори са разпределени по скалата от 1 до 5, като 1 е отговор „да“, а 5 е отговор „не“. Видно от резултатите е, че почти 1/3 от студентите категорично одобряват използването на електронните документи. В същото време около 16% (само стълб 4 и 5) смятат, че електронните документи не са удобни за тях.

Ако обобщим данните от отговорите на въпроси 2 и 3 можем да приемем, че между 16% и 18% от студентите са по-скоро консервативно настроени към дигитализацията на документите в ежедневието им. Възможно е това мнение на студентите да е свързано с недоброто познаване на ползите и възможностите, които предоставя дигитализацията на документите и общуването с държавната администрация.

По четвъртия въпрос: ползвате ли електронните услуги на данъчната администрация, студентите отговарят така (фиг. 4):

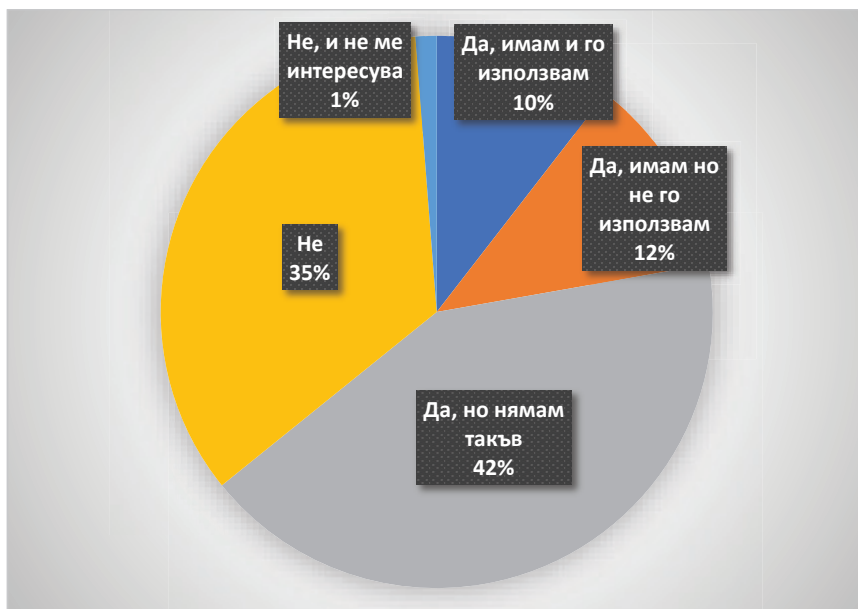

Фигура 4. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на четвърти въпрос

Източник: Собствено изследване.

Видно от данните е, че малко по-малко от 1/4 от отговорили-те студенти вече познават електронните услуги, предоставяни от НАП. Повече от половината студенти отговарят, че не ги познават, но се интересуват от тях. Само 1/5 от студентите въобще не се интересуват.

На петия въпрос: знаете ли какво представлява ПИК кодът, който може да ви бъде предоставен от данъчната администрация, студентите отговарят (фиг. 5):

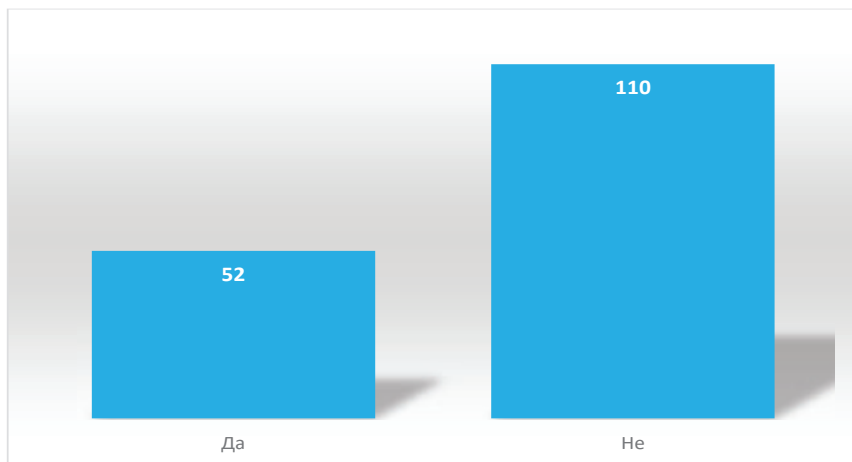

Фигура 5. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на пети въпрос

Източник: Собствено изследване.

Видно от данните на проучването е, че над 20% от студентите имат такъв код, който им дава достъп до електронните услуги на НАП, независимо че 12% от тях не го използват. Цели 42% знаят за какво става дума, но нямат такъв, като вероятната причина е, че към момента на провеждане на изследването още не им е потрябвал. Видно също така е, че 1% от всички студенти са категорични, че нямат такъв, вероятно няма и да имат, защото не ги интересува. Вероятно такъв малък относителен дял на анархично настроените студенти отговаря на нагласите в обществото въобще.

На шестия въпрос: смятате ли, че електронните услуги на данъчната администрация, трябва да са задължителни за използване от гражданите, студентите дават следните отговори (фиг. 6):

Фигура 6. Структуриране в диаграма на отговорите на студентите на шести въпрос

Източник: Собствено изследване.

Независимо че младите хора като цяло възприемат дигитализацията на документацията и общуването с администрацията по електронен път, то нашите студенти в мнозинството си са против възприетата вече от НАП политика за задължителна дигитализация на общуването между администрацията и гражданите.

Заклучение

Изводите от проучването са, че една значителна част от студентите, повече от половината попаднали в извадката, възприемат положително дигитализацията на ежедневието ни, погледнато през призмата на електронните документи. Има една значителна част от тях (16-18%), които са настроени по-консервативно, като причините за това не са съвсем ясни от изследването. Това може да се дължи както на недоброто познаване на възможностите, които дава дигитализацията, така и на присъщия за определена част от обществото ни скептицизъм към всичко ново и различно.

За контакти:

Гл. ас. д-р Христоско Богданов
Икономически университет – Варна
h.bogdanov@ue-varna.bg

ОСОБЕНОСТИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПРОБЛЕМИ НА ДИГИТАЛНИТЕ БЛИЗНАЦИ

*Гл. ас. д-р Мария Армянова
Икономически Университет-Варна*

FEATURES, CHALLENGES AND ISSUES OF DIGITAL TWINNS

*Chief Assist. Prof., PhD. Mariya Armyanova
University of Economics-Varna*

Резюме: *Развитието на дигиталните близнаци се дължи на развитието на IoT технологията, съчетано с нарастващите възможности на ИИ и добавената реалност. Но има някои предизвикателства и проблеми, свързани с киберсигурността и оперативната съвместимост, защитата на данните и злонамерената употреба, както и етични и правни въпроси, като отговорността за качеството на данните, правата за интелектуалната собственост и доверието в технологиите.*

Ключови думи: *дигитални близнаци, IoT, интелектуална собственост, правни въпроси*

Abstract: *The digital twins' development is due to the development of IoT technology, combined with the growing capabilities of AI and augmented reality. Against this background, some challenges and issues related to cybersecurity and interoperability, data protection and malicious use also emerge, but there are also ethical and legal issues, such as responsibility for data quality, intellectual property rights and trust in technology.*

Key words: *digital twins, IoT, intellectual property rights, legal issues*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.316>

Въведение

Развитието на дигиталните близнаци се дължи на развитието на IoT (интернет на нещата) технологията, съчетано с нарастващите възможности на ИИ (изкуствения интелект) и добавената реалност. Дигиталните близнаци са виртуален двойник на хора, физически

обекти, процеси или системи. Те представляват модели, базирани на много голям обем данни за реалните обекти, и се използват за отдалечено поддържане, наблюдение, моделиране и прогнозиране на поведението на реалния обект. Разработването на дигиталните близнаци е все по-широко разпространена практика и се очаква внедряването им в различни сфери. Технологията за разработването им почива на взаимосвързани системи и мрежи за събиране и предаване на големи данни. На този фон изпъкват и някои предизвикателства и проблеми, свързани с киберсигурността и оперативната съвместимост, защитата на данните и злонамерената употреба, но има и други етични и правни въпроси, като отговорността за качеството на данните, надеждността, управлението и доверието в технологиите.

Изложение

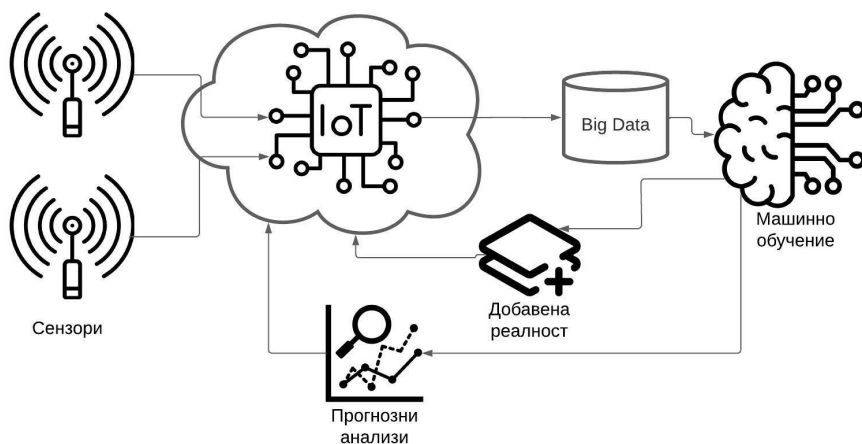
Дигиталният близнак е виртуален модел на реално съществуващ физически обект, система или процес, създаден с помощта на данни и информация, събрани от сензори и други източници. Технологията се основава на идеята, че цифрова информационна конструкция за физическа система може да бъде използвана като самостоятелна единица, често пъти независимо от реалната. Тази цифрова информация се определя като дигитален близнак на информацията, която е вградена в самата физическа система и е свързана с тази физическа система през целия жизнен цикъл на дигиталния близнак (Grieves, Vickers 2017).

Тази технология осигурява цифрово представяне на обект от реалния свят, който може да се използва за наблюдение, анализ и оптимизиране на неговата ефективност в реално време. Дигиталните близнаци могат да се прилагат в различни индустрии и са ценни за придобиване на представа за поведението на физическите системи и подобряване на производителността, намаляване на времето за престои и подобряване на общата ефективност.

Дигиталните близнаци често използват данни в реално време, събрани от сензори и/или интернет източници. След това данните се анализират, като се използват експертни системи, машинно обучение или ИИ. Дигиталните близнаци изпълняват три основни функции, като прототип, екземпляр и обобщение на реалния обект. Дигиталният близнак прототип често се създава преди да съществува дейст-

вителият физически продукт. Използва се за изпробване на дизайна, анализ на процеси, за да се създаде бъдещият продукт. Дигиталният близък екземпляр показва версия на съществуващ продукт и се използва, за да се провери поведението на продукта в различни ситуации. Дигиталният близък обобщение се базира на събраните данни от много екземпляри на продукта и се използва, за да се определят възможностите за подобрене на новата версия на продукта.

Дигиталните близнаци се базират на IoT и големите данни. Те събират в реално време големи обеми от данни, които обработват с помощта на ИИ. Дигиталните близнаци съчетават много технологии, които сами по себе си не са дигитални близнаци. Например симулацията, оптимизацията и дигиталният прототип не е задължително да имат IoT компоненти и да съответстват на реални продукти, за които да се правят тестове в реално време. Машинното обучение и агент-базираното моделиране са технологии на ИИ, но те невинаги създават копие на реално съществуващи елементи. Автономните системи могат да управляват даден процес, но не е задължително и да се подобряват (Sharma et. al. 2022).

Фигура 1. Основни технологии, използвани в дигиталните близнаци

Дигиталните близнаци използват IoT устройства за събиране на информация от сензори за реалния обект и крайните устройства (фиг. 1). За да може да се съберат данните и да има съответствие с реалния обект, е необходима високоскоростна връзка, която да поз-

воли включване на устройствата в IoT. Разчита се на технологиите за големите данни, за да се съберат данните от IoT устройствата, които се предоставят на системата за машинно обучение. Машинното обучение се използва за прогнози и обратна връзка и за откриване на стратегии за смекчаване на нежеланите резултати. Трябва да се гарантира сигурността на данните, които са събрани, както и сигурността на преноса им между различните компоненти. Разчита се на протоколи за сигурност при споделяне и механизми за оторизация и удостоверяване.

Тенденциите са за нарастване потреблението на дигитални близнаци. Продажбите им се очаква да достигнат 110 милиарда долара, а съставният годишен темп на растеж да е 61,3% за периода (*Markets and markets*).

Увеличаването на използването на дигиталните близнаци се дължи на многобройните им предимства. В здравеопазването дигиталните близнаци спомагат за улесняването на прогнозната и персонализираната медицина за подобряване на резултатите за пациентите и чрез превенция, ранно откриване и лечение намаляват разходите за здравеопазване. Например пациентите използват устройства, включени в IoT. На база на събраните здравни данни на индивиди и общества могат да се правят прогнози за нуждата от здравни грижи и лекарства. Могат да се прогнозират заболявания и да се създават персонализирани и целенасочени лекарства.

В производството и създаването или оптимизирането на продукти дигиталните близнаци помагат на организацията да избегнат потенциални проблеми, да оптимизират производствените и техническите проекти и да намалят разходите. Дигиталните близнаци се използват и за дистанционно управление на оборудването и прогнозиране на нуждите му от ремонт. Използват се и за управлението на веригите за доставка и следпродажбеното обслужване. Прилагането на математически модели на транспортни задачи осигурява по-ниски общи транспортни разходи (Vasilev 2023). За нуждите на строителния бизнес се използва IoT и се създават дигитални близнаци, които позволяват да се вземат решения в реално време (Sulova 2023). Създаването на дигитални близнаци и прилагането на машинно обучение за събраните данни води до подобряване на стабилността и кредитния портфейл във финансовия сектор (Aleksandrova, Parusheva 2021).

Друго тяхно приложение е свързано с наблюдението на околната среда и климата. За създаване на прогнози се събират данни от многобройни източници и за разлика от други области, нивото на поверителност на данните в областта е по-ниско. Дигитални близнаци се използват за градовете, в транспорта и енергийния сектор. Те подобряват градското планиране и позволяват създаване на интелигентен град, който подобрява взаимодействията между хората, инфраструктурата и технологиите в градовете (Batty 2018).

Като всяка технология и дигиталните близнаци имат предимства и някои предизвикателства, свързани с използването им (таблица 1). Основните предизвикателства пред създаването на дигиталните близнаци са технически, като трудностите при **синхронизацията** с реалния обект. За големи индустрии синхронизацията изисква високоскоростна връзка, която да позволи включване на устройствата в IoT (Schleich et. al 2017; Tao et. al 2018).

Таблица 1

Трудности при прилагане на дигиталните близнаци

Технически проблеми	Правни проблеми
Синхронизация с реалния обект Интеграция със съществуващите софтуерни системи Киберсигурност Надеждна обвързаност на устройствата в IoT Доверие в технологията	Интелектуална собственост Защита на данните Дискриминация Изясняване на отговорността Неравенства

Друг проблем е необходимостта от обвързване на дигиталния близнак със **съществуващите софтуерни системи** (Grieves 2019). Често се използва разнообразен софтуер за реализацията на бизнес процесите и е трудно да се постигне съгласуваност с всички системи. Като всяка технология, работеща с големи данни, важен е въпросът за **киберсигурността** за гарантиране на сигурността на данните на организацията и на партньорските ѝ организации при преноса, събирането и съхранението на данните.

Осигуряването на непрекъснатата **свързаност** на IoT устройствата е важно за работата на дигиталния близнак. Възможно е обаче да се избегнат прекъсванията поради спиране на храненето, софтуерни проблеми или други непредвидени обстоятелства. Възниква въпросът за отговорността за подобни прекъсвания.

Използването на технологията за дигиталните близнаци изисква добре подготвени специалисти и големи начални **разходи**. Освен това, за да бъде икономически ефективен, е необходим по-дълъг период на използването на дигиталния близнак. А това е развиваща се технология и тя изисква непрекъсната актуализация в съответствие с промените в технологиите, което означава непрекъснати допълнителни разходи за оптимизиране и осигуряване на съвместимостта между различните компоненти и инструменти. Трябва да се предвидят и разходи за текущо управление, администриране и поддръжка и те често представляват най-голямата част от общите разходи за жизнения цикъл на един софтуерен продукт.

Важно е да се създаде **доверие** в работата на дигиталния близнак. Затова е важно не само да има процедури и механизми, които да гарантират, че дигиталният близнак или IoT платформа работи по предназначение, но и да се популяризират.

Възникват въпроси за уреждането на правния статут и последиците от използването на дигиталните близнаци. Важно е определянето на собствеността на данните, отговорността за тях и управлението им. Правото на **интелектуална собственост** за дигиталния близнак може да се разглежда подобно на другите софтуерни продукти, обаче проблемът може да е по-сложен. Например в случай че дигиталният близнак е проектиран и работи отделно от физическия обект, а физическият обект е защитен с патент и е собственост на друга организация.

Друг аспект е правото на **интелектуална собственост** на данните. Разработката и проектирането на дигиталните близнаци е съпроводено от създаване на модели и алгоритми и събиране на данни. Основните форми на права върху интелектуална собственост, които са свързани с дигиталните близнаци, са патентите, търговските марки и авторските права. Дигиталните близнаци може да отговарят на условията за защита на авторските права като оригинални творчески произведения. Но пък те самите не са хора и генерираните от тях резултати не са обект на защита.

При създаването на дигиталните близнаци се използва огромно количество информация от реален обект. Проблемът е, че дигиталният близнак съхранява данни за реално съществуващ обект, които могат да представляват лични данни (в областта на медицината) или друг вид защитена информация. В този случай дигиталният близнак

може да се използва като хранилище за данни за реалния обект. Но дори и в областта на производството той може да включва специфична информация, описваща дизайна, конструкцията, производителността и амортизацията на физическите устройства. Тази информация може да е под защитата на авторското или патентното право. Освен това дигиталните близнаци генерират и съхраняват огромни количества данни, което поражда значителни опасения за поверителността на данните и сигурността.

За да се гарантира **сигурността** е важно дигиталните близнаци да събират и съхраняват данни в съответствие със законовите и нормативните разпоредби за защита на данните. Това включва получаване на съгласия и прилагане на мерки за сигурност за защита на личните данни съгласно Общия регламент за защита на данните (GDPR) в Европейския съюз. Той може да подлежи и на други регулации, например ако дигиталният близнак се използва в областта на медицината като медицинско устройство. Например във Франция правният режим за хостинг на здравните данни задължават уебхостовите да получат сертификат (Teller 2021).

Тъй като дигиталният близнак се базира на ИИ, има и предизвикателства, свойствени за ИИ. Например качеството на ИИ зависи от разнообразието на данните, с които е обучен. Ако данните имат неточности или в тях са заложили пристрастия и **дискриминации**, то те се пренасят в модела и се мултиплицират в близнака. Например ако данните не отразяват точно характеристиките на популацията от пациенти, то прогнозният анализ на дигиталния близнак може да бъде подвеждащ или дори дискриминационен. Проблемът с дискриминацията на ИИ може да се смекчи, ако се подбира достатъчно разнообразен набор от данни за обучение и се следи непрекъснато за резултатите на модела. Трябва да се разработят и техники за корекция на модела при подобни отклонения.

Предизвикателство е и определянето на **отговорността** за резултатите от работата на дигиталните близнаци. Понякога те се използват за създаване на двойници на реални личности и трябва да се гарантира, че тестовете не нарушават правни или етични норми. За да се приемат резултатите от тестването на продукти и системи, всяка симулация или тестване трябва да се провежда в съответствие със законите и разпоредбите. Трябва да е ясно определен субектът, който поема отговорността за спазването на пра-

вилата и точността на резултатите от симулациите на дигиталния близък.

Дигиталните близнаци също могат да имат дефекти или повреди и трябва да е ясна отговорността за качеството им. С използване на подходящи мерки за тестване и контрол на качеството може да се сведе до минимум рискът от дефекти или повреди. За да се гарантира качеството на симулациите, трябва да са извършени нужният брой тестове и да е използван достатъчен обем на данните за обучение и тестване. И отново трябва да е ясна отговорността за резултатите от прогнозите на дигиталните близнаци, особено ако се прилагат върху реалните обекти. При грешни резултати от дигиталния близък може да се стигне до сериозни материални или морални щети или да има последици за реални личности. Затова е важно да има някакви застраховки във вид на договорни споразумения и да има възможност за сключване на застрахователни полици. В договорите за дигиталните близнаци участват много и различни заинтересовани лица. Трябва да се гарантира, че са изяснени всички мерки за събирането, използването и съхранението на чувствителната информация. Освен това трябва да са изяснени всички права и задължения във връзка с използването на резултатите от работата на дигиталните близнаци. И не на последно място е важно включените в договора резултати да са изпълними. Освен това като всеки договор те трябва да следват съществуващите правни рамки, като интелектуална собственост, поверителност и сигурност на данните, отговорност за продуктите и съответствие с нормативните изисквания.

Високите първоначални разходи за създаването на дигитални близнаци могат да създадат предизвикателства с достъпността до технологията за по-малко заможните градски управи или пък за пациентите, чието здравно осигуряване не покрива подобни разходи. Разработването на дигитални близнаци може да бъде скъпо, което води до потенциални **неравенства** при използването им (Perez).

Дигиталните близнаци носят много ползи, но те също могат да се използват и за **злонамерени цели**, особено ако достъпът до тях е публичен. Могат да се използват за планиране на хакерска или дори терористична атака. Със създаването на близнаци на големи обекти, като градове, трябва да се определят сериозни методи за защита. А с увеличението на използването им за инфраструктурата и управление на градската среда те самите стават бъдеща цел за атаки.

Заклучение

Дигиталните близнаци с непрекъснатото си развитие и интеграцията на много технологии в реализацията си поставят проблеми, които изискват сътрудничество на различни специалисти, както в областта на информационните технологии, киберсигурността, така и на юристи и индустриални специалисти. От правна гледна точка обхватът от потенциални проблеми, свързани с използването на дигиталните близнаци, е многообразен от правата за собственост до отговорността за работата им и защитата на данните. Регулаторните режими, които се разработват за IoT, оказват влияние и на дигиталните близнаци и е важно те да улеснят и подобрят развитието им.

Използвана литература:

1. Aleksandrova, Y., Parusheva, S. (2021). Optimizing financial results for credit risk prediction in peer to peer lending platforms using machine learning. // Tenth International Conference on Intelligent Computing and Information Systems (ICICIS), Cairo, Egypt, 2021, pp. 369-374.

2. Batty, M. (2018). „Digital twins,“ Environ. Planning B, Urban Anal. City Sci. vol. 45, p. 817_820, Sep. 2018.

3. Grieves, M., Vickers, J. (2017). Digital Twin: Mitigating Unpredictable, Undesirable Emergent Behavior in Complex Systems. 10.1007/978-3-319-38756-7_4.

4. Grieves, M. (2019). Virtually intelligent product systems: Digital and physical twins. // Complex Systems Engineering: Theory and Practice. American Institute of Aeronautics and Astronautics. pp. 175–200.

5. Markets and markets. Digital twin market size, share and trends www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/digital-twin-market-225269522.html?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwmOm3BhC-8ARIsAOSbapXTdgc2rS7PGqacZuHRYdV9E3LeyfvEIYhrP5tBcwSkXkP3zC-ZpLgaAnfKEALw_wcB, 08.10.2024).

6. Perez, L. GAO: Digital Twins Could Pose Technical, Ethical Risks (www.meritalk.com/articles/gao-digital-twins-could-pose-technical-ethical-risks/, 08.10.2024).

7. Schleich, B. et al. (2017). Shaping the digital twin for design and production engineering shaping the digital twin for design and production

engineering. CIRP Ann.Manuf. Technol. 66 (1).

8. Sharma, A. et al. (2022). Digital Twins: State of the art theory and practice, challenges, and open research questions. // *Journal of Industrial Information Integration*.

9. Sulova, S. (2023). A conceptual framework for innovative digital data processing in the construction business. // *The 2st International Conference on Emerging Technology Trends on the Smart Industry and the Internet of Things January 24-25th 2023*, 48-53.

10. Tao, F. et al. (2018). Digital twin-driven product design, manufacturing and service with big data. // *Int. J. Adv. Manuf. Technol.* 94 (9–12) 3563–3576.

11. Teller M. (2021). Legal aspects related to digital twin. *Phil. Trans. R. Soc. A* 379: 20210023.

12. Vasilev, J., Nikolaev, R., Milkova, T. (2023). Transport Task Models with Variable Supplier Availabilities. // *Logistics* 7, №3: 45. (<https://doi.org/10.3390/logistics7030045>)

За контакти:

Гл. ас. д-р Мария Армянова
Икономически университет –
Варна
armianova@ue-varna.bg

ЕВОЛЮЦИЯ НА КИБЕРАТАКИТЕ В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ: НОВИ ПОДХОДИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

*Асистент, доктор по гражданско и семейно право
Гергана Върбанова
Висше военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“ – Варна*

THE EVOLUTION OF CYBERATTACKS IN THE MODERN WORLD: NEW APPROACHES AND CHALLENGES

*Assistant Professor, PhD in Civil and Family Law, Gergana Varbanova
Naval Academy „N. Y. Vaptsarov“ – Varna*

Резюме: *Развитието на технологиите и дигиталната трансформация в различните сектори на обществото доведоха до еволюция на кибератаките в съвременния свят, което поставя значителни предизвикателства пред науката за киберсигурността. В изследването се разглеждат различните форми на кибератаки (включително хибридни), тяхната еволюция и насоченост към физически системи и критична инфраструктура, въздействието им върху обществото, различни социални групи и щетите, които те нанасят в областта на сигурността на отделните държави.*

Ключови думи: *киберсигурност, кибератаки, хибридна война, технологии, национална сигурност*

Abstract: *The advancement of technology and the digital transformation across various sectors of society have driven the evolution of cyberattacks in the modern world, presenting significant challenges to the field of cybersecurity. This study examines the various forms of cyberattacks (including hybrid attacks), their evolution and targeting of physical systems and critical infrastructure, as well as their impact on society, different social groups, and the damage they inflict on the security of individual states.*

Key words: *cybersecurity, cyberattacks, hybrid warfare, technologies, national security*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.326>

Въведение

Киберпространството е ценен източник на информация, но и „пространство“, в което се създава съдържание с цел манипулиране на общественото мнение, компрометиране на доброто име и създаване на репутационен скандал по отношение на публични фигури. То е среда, която може да бъде употребена за престъпни цели или за координирани атаки в киберпространството или дори да опосредди извършване на физически атаки по отношение на критична инфраструктура чрез нанасяне на материални щети. Няма съмнение, че разработките в областта на изкуствения интелект са още едно предизвикателство, което тепърва ще бъде разглеждано в контекста на киберсигурността.

За целите на настоящото изследване понятието *киберпространство* е използвано в контекста на легалното му определение в т. 7, параграф 3 на ДР на Закона за киберсигурността, който го дефинира като „глобална мрежа от системи за компютърна обработка, електронни съобщителни мрежи, компютърни програми и данни“.

Необходимо е да се направи и терминологично уточнение, защото неправилно понятията *киберинцидент* и *кибератака* се идентифицират едно с друго, но киберинцидентът само по себе си има по-широко обхват от този на понятието *кибератака*. Всяка кибератака е киберинцидент, но не всеки киберинцидент представлява кибератака.

Инцидентът е събитие, което има *неблагоприятно въздействие върху сигурността на мрежите и информационните системи*, което може да се дължи на случайно събитие, природно бедствие или дори на човешка грешка, а киберинцидентът винаги е резултат от съзнателно, злонамерено човешко действие. Кибератаката е киберинцидент, който *винаги е в резултат на умишлено поведение*, насочено срещу информационни системи, инфраструктури, компютърни мрежи или персонални компютърни устройства чрез различни злонамерени действия.

Кибератаките винаги преследват определена цел – компрометиране работата на информационната система, нанасяне на материални щети върху критична инфраструктура, кражба на данни и т.н. (Върбанова 2024: 73 и сл.).

Изложение

Анализирайки нагласите на обществото към киберсигурността и критичното му отношение към киберпрестъпността, се разкриват някои тревожни тенденции и особености. По данни на НСИ за извършени престъпления по глава 9а „Компютърни престъпления“ за 2023 г. има *едва две наказателни дела, завършили с осъдителна присъда*. Подобна е статистиката за 2022 г., 2021 г. и 2020 г. Ниският брой на осъдителни присъди при нарастващ брой кибератаки и киберпрестъпления показва *критично ниската степен на разкриваемост на тези специфични престъпления и недостатъчния капацитет от добре подготвени специалисти*, които да бъдат ангажирани в процеса на разкриване на извършителите на компютърни престъпления и ангажиране на тяхната съдебна отговорност. От значение е и фактът, че голяма част от жертвите на киберпрестъпления не подават сигнали към компетентните институции, срамувайки се от факта, че са станали жертва на компютърни престъпления, и така неволно спомагат за процъфтяването на определен тип киберпрестъпления.

На фона на тази ниска разкриваемост и малък брой осъдителни присъди киберпрестъпленията бележат ръст. Това се дължи на факта, че извършителите на подобен род престъпления извличат за себе си и за организираните престъпни групи, в които участват, *сериозна финансова изгода, а разкриването на отделните киберпрестъпления изискват не само ресурс, но и достатъчно добре подготвен разследващ апарат*. Основен елемент за успешното компрометиране на таргетираните потребителски информационни системи е използването на *зловредния софтуер*, чрез който информационната система на жертвата се използва за различни цели. Заразената информационна система може да бъде включена без знанието на собственика ѝ в ботнет мрежи, използвани за DDoS (Distributed Denial of Service) атаки. Не са редки случаите, в които потребителите не знаят, че информационната им система е заразна със зловреден софтуер и се използва за добиване на криптовалути. В други случаи информацията на потребителите се криптира и тя става недостъпна до заплащането на искания от тях откуп. Същевременно *сложността и разнообразието на зловредния софтуер е предизвикателство за разработчиците на софтуерни продукти – антивирусни програми, които целят да предотвратят и ограничат последиците от зловредния софтуер*

(Caviglione, L. et al. 2021). Общото при извършване на киберпрестъпленията е, че те засягат отделните физически лица или търговски дружества и имат за цел да компрометират информационната система, нейната поверителност, както и целостта и достоверността на данните, включително да използват лични данни и финансова информация за лицата, обект на кибератака и компютърни престъпления (Bendovschi, A. 2015) с цел финансова облага.

При кибератаките, които са насочени към физическа инфраструктура или кибершпионаж, или които са част от активните действия, провеждани в пето измерение на войната – киберпространството (Lutzkanova, S. 2017), преследваната цел е друга – *извличане на информация (при кибершпионажа), компрометиране на крайните устройства и на физическата инфраструктура, което да доведе до сериозни материални и финансови загуби за атакуваната държава или недържавни групи (организации)*. Динамиката на този тип атаки показва, че те са опосредени от нови, по-усъвършенствани стратегии за провеждане. Използват нови технологични инструменти, които имат за цел да прикрият самия процес на провеждане на кибератака, но и да предотвратят разкриването на самоличността и локализирането на извършителите ѝ, като имплементират някои стари технологични решения в процеса на съвременните кибератаки.

С използването на интернет нараства и интересът към използването на глобалната мрежа като средство за извършване на кибератаки. Първите опити за използване на зловреден софтуер (вируси или червеи) и разпространяването им чрез глобалната мрежа датират от осемдесетте години на миналия век. Те не целят нанасяне на щети, а по-скоро имат *експериментална, научна цел*, която позволява проследяване на последиците от използване на уязвимости в информационните системи и възможностите за разпространение на зловреден софтуер чрез интернет. В този период са създадени – Brain (1986 г.), Lehigh, Stoned и Jerusalem (1987 г.), червеят Морис (1988 г.) и др.

Червеят Морис е създаден от Робърт Тапан Морис, студент в Корнелския университет. Целта е не да бъдат нанесени щети, а посредством този интересен научен „експеримент“ да се определи „размерът“ на глобалната мрежа и нейните потребители. За изключително кратко време червеят се разпространява в над 6 000 компютърни информационни системи и излиза извън контрола на своя създател. Заразените компютри генерират нови копия на червея, като в резул-

тат на това информационни системи са претоварени, същевременно разпространяват червея и предизвикват значително забавяне и претоварване на мрежите и системите, с които заразените компютри са свързани (Jaјoo, A. 2021). На практика червеят поразява около 10% от всички свързани компютърни информационни системи в мрежата и поставя на дневен ред въпроса за сигурността и създаването на безопасно киберпространство.

Технологическите достижения водят след себе си не само подобряване на работната среда и ефективно управление на времето на потребителите, но и до еволюция на различните кибератаки, които служат като инструмент за извършване на киберпрестъпления. До 2010 г. зловредният софтуер и кибератаките се използват основно с цел натрупване на незаконен капитал, вариращ от продажба на зловреден софтуер и изнудване на потребители за заплащане на суми за откуп за отключване на криптираната им информация до извличане на лична и банкова информация от потребителите и банкови измами. В киберпространството се формираха различни пазари за търговия и отдаване под наем на зловреден софтуер. Паралелно с това възникнаха затворени платформи, които предлагаха наемане на мрежи от централизирано контролирани заразни устройства, познати като ботнети. С времето различни видове зловреден софтуер – включително софтуер за изнудване, шпионски приложения, програми за DDoS атаки, рекламни и спам инструменти – започват да се разпространяват все по-масово, утвърждавайки този пазар като основен източник на киберпрестъпна активност и реализиране на икономически облаги (печалба) от извършените киберпрестъпления.

2010 година бележи началото на нов етап в областта на кибератаките. За първи път е използван компютърен вирус за поразяване на физическата инфраструктура на вражеска държава и пренася военните действия в *ново бойно поле – киберпространството*. Така кибервойната надхвърля границите на традиционните бойни полета – суша, въздух, море и космическо пространство (Lutzkanova, S. 2021), и пренася целенасочените атаки в киберпространството, което позволява нанасянето на материални щети върху критична инфраструктура (физическа инфраструктура).

Пренасянето на войната в киберпространството се свързва с разпространението на червея Stuxnet (2010), който, използвайки уязвимостите на операционната система Windows, заразява крайните

устройства и препрограмира програмируеми логически контролери (PLC), които управляват ключови индустриални процеси – включително центрофугите за обогатяване на уран в ирански ядрени съоръжения, разположени на 30 км. от гр. Натанз, Иран. Целта на вируса не е само да разстрои работата на системите за обогатен уран, които са част от критичната инфраструктура, но и да нанесе съществени поражения (щети) върху тях. Той е първият известен зловреден софтуер, който е насочен както към компрометиране на информационните системи, така и към причиняване на физически щети. *Stuxnet често се определя като първото използвано кибероръжие и бележи началото на нов етап в използването на киберпространството и кибератаките за военни цели.*

Механизмът на изпълнение и сложността на червея Stuxnet демонстрират усъвършенстван подход, в който зловредният софтуер се възползва от т.нар. „нулеви“ уязвимости (zero-day vulnerabilities) в Windows, за да зарази системи, свързани с програмируеми логически контролери (PLC). Атакуваните от Stuxnet PLC устройства са част от критичната инфраструктура и управляват критични индустриални процеси. Конкретната цел на Stuxnet е засягане на центрофугите за обогатяване на уран в ядрени съоръжения. Stuxnet се разпространява с помощта на различни алгоритми, включително методи за криптиране и прикриване, които му позволяват да остане незабелязан от антивирусните програми и да избегне откриване в ранните етапи на атаката. След заразяването Stuxnet е програмиран да манипулира PLC устройствата, като предизвиква претоварване чрез изпращане на некоректни сигнали в системите, например увеличава скоростта на центрофугите до нива, които причиняват *физическо износване или повреда*. Stuxnet активира и подаването на фалшиви сигнали за „опасност“, което води до инциденти, целящи цялостно нарушаване на работния процес на съоръженията за обогатен уран. Той остава неактивен в системи, които не съдържат свързани PLC устройства, като по този начин осигурява прецизност в атаката и минимизира риска от преждевременно откриване и повреди на системи, които не са негова цел.

Stuxnet разкрива не само подценяване на киберпространството като високорискова среда, опосредяваща извършването на кибератаки, но и неподготвеността на специалистите за справяне с подобни целенасочени комплексни атаки. Атаката с червея Stuxnet показва

и липсата на *адекватни защитни механизми*, които могат да предотвратят подобен род атаки, имащи за крайна цел компрометиране и нанасяне на материални щети върху критичната инфраструктура на отделени държави или партньорските организации. Нещо повече, Stuxnet показва, че кибератаките вече не са насочени само към отделните потребители и не целят само финансово облагодетелстване на извършителите – напр. чрез набавяне на лична и банкова информация от потребителите или използването на ресурсите им за добив на криптовалута, но представляват сериозна опасност и са насочени към стратегически важни сектори – отбрана и национална сигурност, енергетика, здравеопазване, транспорт и водоснабдяване.

След Stuxnet първият известен случай на използване на кибератака за директен контрол върху индустриални системи на критична инфраструктура е през 2016 г. със *зловредния софтуер – червеят Industroyer* (Kozak, P., Klaban, I., Šlajs, T. 2023). Атаката на Industroyer е насочена към *енергийната инфраструктура (мрежа)* на Украйна и води до прекъсване на електрозахранването в гр. Киев (17 декември 2016 г.). Industroyer използва индустриални комуникационни протоколи като IEC 101, IEC 104, IEC 61850 и OPC, които са ключови за правилното функциониране и управление на енергийните системи. Industroyer експлоатира мрежови уязвимости, за да проникне в системите, след което със специални модули за сканиране идентифицира индустриалните устройства и привежда в действие механизъм за тяхната манипулация. Наличието на контролни модули за всеки индустриален протокол позволява на Industroyer да изпълнява сложни команди, включително прекъсване на захранването и промяна на състоянието на устройствата. Червеят разполага с модул за заличаване на следи, *който изтрива множество от данни, възпрепятствайки както бързото възстановяване на засегнатите системи, така и възможностите за идентифициране на източника на атака*. Атаката с Industroyer остава ярък пример за потенциално опустошителна заплаха за националната сигурност и енергийната мрежа като част от критичната инфраструктура на всяка държава и показва, че в областта на киберсигурността съществуват множество пропуски, които не отразяват своевременно напредъка на технологиите.

През 2017 година е използвана уязвимостта в комуникацията, осъществявана чрез пейджъри, за да се събират данни за критична инфраструктура и информация за определени лица. Хакерска група

прихваща съобщенията, които съдържат чувствителна информация, включително технически отчети, логове и данни за достъп. Използвайки сравнително евтино оборудване и софтуер, хакерите прихващат комуникацията, като демонстрират както уязвимостите в защитата на остарели технологии, така и възможностите, които те осигуряват за провеждане на целенасочени атаки. Този тип атака е важно предупреждение за нуждата от подобряване на сигурността дори когато устройствата използват остаряла технология и са ограничени в своята функционалност.

В контекста на киберсигурността (Dimitrov et al. 2023) и воденето на военни действия чрез технологиите Израел се утвърждава като пример за високо ниво на киберзащита и иновативни технологични решения. Непрестанните кибератаки от държавни и недържавни организации, хакерски групи и индивидуални злонамерени лица логично водят до това, че Израел е развила изключително напреднали киберспособности. Тези способности позволяват както ефективна защита на националното киберпространство, така и изпълнението на активни кибероперации, съчетавайки отбранителни и нападателни стратегии. Израел служи като модел за други държави, които целят да използват киберпространството за укрепване и защита на националната си сигурност.

На 17 септември 2024 г. в Ливан се съобщава за масов инцидент, при който хиляди пейджъри експлодират в резултат на предполагаема целенасочена атака. Ден по-късно стотици ръчни радиостанции също избухват, което води до жертви сред цивилното население и сред ливанските военнослужещи. Механизмът на взривовете насочва специалистите в областта на сигурността към предположението за извършена кибератака, съчетана с използване на пейджъри, в които има заложени миниатюрни взривни устройства. Предполага се, че атаката е резултат на координирани действия на израелските служби, но официално израелското правителство нито отхвърля, нито потвърждава тези твърдения. Тя показва, че традиционното възприятие за „имунизираност“ на нискотехнологичните устройства от хакерски атаки трябва да бъде преосмислено. Нещо повече, атаката е пример как базови електронни компоненти могат да се манипулират с фатални последици, поради което на дневен ред се поставя въпросът не само за сигурността на критичната инфраструктура, но и за сигурността на самите граждани. Киберсигурността вече трябва да об-

хваща не само информационните системи, но и производствените и логистичните процеси, които също трябва да осигурят сигурност и предотвратяване на бъдещи инциденти.

Заклучение

Атаките в киберпространството включват целенасочени действия за проникване, саботиране и компрометиране на критична инфраструктура, често без физическо присъствие, но с цел причиняване на реални щети. Те целят не само да нарушат работата на правителствени мрежи, финансови системи и дори индустриални съоръжения, но и дезинформация и влияние върху определени групи във или върху обществото като цяло. Кибератаките и компрометирането на сигурността в киберпространството носят рискове както за икономическата стабилност и сигурността на държавите, така и поставят нови предизвикателства за националната и глобалната сигурност. Без изграждане на адекватни системи за противодействие с възможности за ранно установяване и предотвратяване на киберинциденти и кибератаки отделните държави и техните национални управления остават уязвими. Кибератаките са реална опасност за дестабилизация на националната сигурност и критични държавни сектори, което може да доведе до подкопаване на доверието на обществото в способността на държавата да гарантира тяхната сигурност. Кибератаките са новото бойно поле, изискващо иновативни решения, междудържавно сътрудничество и бързи реакции за предотвратяване и смекчаване на последиците от тях в киберпространството.

Използвана литература:

1. Върбанова, Г. (2024). Значение на електронните доказателства в контекста на киберсигурността и националната сигурност. Варна: Принт майстор, с .73 и сл.

2. Кръстев, Д. (2021). Правни основи на киберсигурността - том 2. Варна: Стено.

3. НСИ данни за престъпления, завършили с осъждане по глави от наказателния кодекс по глава 9а „Компютърни престъпления“ (<https://www.nsi.bg/bg/content/3749/престъпления-завършили-с-осъждане-по-глави-от-наказателния-кодекс-и-по-области>).

4. Петрова, В. (2022). Аналитичен йерархичен процес за оценка и избор на защитени софтуерни решения. Монография. Принтинг хаус, ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“.

5. Caviglione, L. et al. (2021). Tight Arms Race: Overview of Current Malware Threats and Trends in Their Detection. *IEEE Access*, 9, 5371-5396. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.3048319>.

6. Bendovschi, A. (2015). Cyber-Attacks – Trends, Patterns and Security Countermeasures. // *Procedia. Economics and finance*, №28, p. 24-31 ([https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01077-1](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01077-1)).

7. Jajoo, A. (2021). A study on the Morris Worm. *ArXiv*, abs/2112.07647.

8. Lutzkanova, S. (2021). The Regionalization Of European Security And Defense Policies In The Maritime Domain: The Black Sea Case. DOI: 10.53656/ped21-7s.18def.

9. Kozak, P., Klaban, I., Šlajs, T. (2023). Industroyer cyber-attacks on Ukraine’s critical infrastructure. // *2023 International Conference on Military Technologies (ICMT)*, pp. 1-6 (<https://doi.org/10.1109/ICMT58149.2023.10171308>).

10. Dimitrov, W. et al. (2023). Кибер защита на институционалните информационни системи и мрежи в облачни среди.

За контакти:

Д-р Гергана Върбанова
асистент, доктор по гражданско
и семейно право
Висше военноморско училище
„Н. Й. Вапцаров“ – Варна
g.varbanova@naval-acad.bg

THE IMPACT OF DIGITIZATION: FOSTERING MEDIA, NEWS, DIGITAL, CRITICAL DATA, AND AI LITERACIES

Researcher Plamen Miltenoff

Scientific and Research Institute, University of Economics – Varna

Abstract: *This paper examines the challenges and opportunities in fostering AI literacy within Bulgaria and the broader Central and Eastern European (CEE) region. It emphasizes the importance of foundational literacies—media, news, digital, and critical data—as critical enablers for developing comprehensive AI literacy. The paper highlights key initiatives, including workshops at the University of Economics – Varna, AI-enhanced teaching tools like ChatGPT, and microcredentialing programs aimed at preparing students for AI-driven job markets. Despite these efforts, challenges such as institutional resistance, limited funding, and language barriers persist. Recommendations for coordinated strategies to address these gaps and build sustainable frameworks for AI literacy education are shared, aiming for an effective engagement by academia and society with the opportunities and challenges of an AI-integrated future.*

Key words: *AI Literacy, Bulgaria, Central and Eastern Europe, Digital fluency, Educational technologies,*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.336>

Introduction

Background and Context

The rapid advancement of digitization and artificial intelligence (AI) has profoundly transformed societal, educational, and professional landscapes worldwide. In Central and Eastern Europe (CEE), these changes present unique challenges and opportunities. A study by the Atlantic Council highlights the existing strong education systems and a substantial pool of STEM graduates in the CEE countries and the necessity for these countries to address the digital divide and invest in AI literacy to fully capitalize on these technologies (Thompson, 2020). The European Parliament emphasizes the necessity for ethical AI implementation in education and culture, underscoring the importance of comprehensive strategies to navigate the complexities introduced by AI (Ethics guidelines for trustworthy AI | Shaping Europe's digital future, 2019; VERHEYEN,

2021). The societal and economic development of the CEE countries expects fostering AI literacy and an implementation supportive policies to effectively harness the benefits of digitization and AI integration.

The drive for adoption of artificial intelligence (AI) technologies in Bulgaria has outpaced the development of corresponding societal and academic readiness, leading to a significant gap in AI literacy. In a recent study of 2,252 Bulgarian school teachers 72% reported some familiarity with AI, yet only a fraction actively integrated AI tools into their teaching practices, indicating a disparity between awareness and practical application (Kurshumova, 2024). Such discrepancy is further evidenced in higher education; research assessing AI literacy among university students in the region established a visible lack of knowledge and technical understanding of AI concepts, despite frequent use of AI applications (Toker Gokce et al., 2024). These findings support the urgent need for comprehensive AI literacy programs in CEE to ensure the ability of both educators and students to navigate and leverage AI technologies effectively.

Media, news, digital, and critical data literacies are foundational competencies. They collectively support and enhance AI literacy. Media literacy equips individuals with the ability to critically evaluate and interpret various media forms, fostering an understanding of information's structure and ability to disperse information (Silverblatt, Gordon and ML ChatBot, 2023). Similarly, news literacy focuses on the skills needed to analyze and assess news sources and content, enabling individuals to identify misinformation and understand the context in which news is presented (Casal-Otero et al., 2023; Tiernan et al., 2023). Digital literacy encompasses the skills required to use digital technologies proficiently, including the ability to navigate, evaluate, and create information using a range of digital tools (Meridha, 2024). Critical data literacy involves the ability to read, interpret, and critically assess data, which is vital in understanding the data-driven nature of AI systems (Pangrazio and Selwyn, 2023; Walter, 2024). Mastering these literacies provides the fundamental knowledge and understanding of AI functionalities.

Problem Statement

The pervasive integration of artificial intelligence (AI) across various sectors necessitates the development of AI literacy to ensure ethical and effective engagement with these technologies. AI literacy encompasses understanding AI's fundamental concepts, applications, and ethical

implications, enabling individuals to critically evaluate and interact with AI systems responsibly (Ng et al., 2021). As AI systems increasingly influence decision-making processes in areas such as healthcare, finance, and education, possessing AI literacy becomes essential for individuals to navigate and assess the impacts of these technologies on their personal and professional lives (Nguyen et al., 2023). By fostering a comprehensive understanding of AI, individuals can contribute to the development and deployment of AI systems that align with ethical standards and societal values (Lee et al., 2023; Zhai, Wibowo and Li, 2024).

Purpose and Scope

Supporting foundational literacies—such as digital, data, media, and news literacies—play an important role in scaffolding the development of AI literacy. Digital literacy provides the technical skills required to engage with digital platforms, while data literacy enables individuals to interpret and analyze data effectively (Casal-Otero et al., 2023). Media and news literacies equip individuals with the critical thinking skills necessary to assess information credibility and navigate the complex information landscape.

The Urgency of AI Literacy

Definition and Core Competencies

AI literacy encompasses a set of competencies enabling individuals to critically evaluate AI technologies, communicate and collaborate effectively with AI, and use AI as a tool across various domains (‘AI Literacy – AI Unplugged’, no date)). Understanding AI fundamentals involves grasping the basic concepts, mechanisms, and limitations of AI systems, including machine learning and neural networks. Ethical considerations require awareness of the moral implications of AI deployment, such as issues related to bias, transparency, and accountability (Conceptualizing AI Literacy: A Critical Skill for the 21st Century - CIDDL, 2024). Practical applications pertain to the ability to effectively utilize AI tools and technologies in real-world scenarios, integrating them into personal and professional contexts to enhance decision-making and problem-solving (DataCamp, 2023).

Supporting Literacies: Foundations for AI

Media Literacy

Arming individuals with respective skills to critically evaluate media content, media literacy enables the identification of biases, inaccuracies, and the underlying intentions of information sources (Bontridder and

Pouillet, 2021; PressReader Team, 2023; Santos, 2023). A study by the European Parliament emphasizes the importance of media literacy for understanding and engaging with AI technologies responsibly, as it empowers individuals to navigate complex information landscapes and make informed decisions (VERHEYEN, 2021). The Poynter Institute has partnered with Bulgarian organizations to conduct media literacy workshops aimed at empowering citizens to critically assess information, including AI-generated content (Poynter Staff, 2023). Additionally, the „Information Matters“ project organized an online conference in September 2024 focusing on media literacy for adults aged 55 and above, addressing challenges such as misinformation and AI-generated content (‘Online Conference on Media Literacy and Adults 55+’, no date).

News Literacy

Journalistic principles such as accuracy, fairness, and thoroughness provide a framework for critically evaluating AI-related information, enabling individuals to assess the credibility of sources and the validity of claims (Barrett, 2018).

Digital Literacy

Digital literacy encompasses competencies such as navigating digital environments, understanding and utilizing software applications, and critically evaluating online information (Parra-Valencia and Massey, 2023; Digital Literacy in the Age of AI: A Roadmap for Business Success, 2023). A study by the European Parliament highlights that digital literacy is crucial for understanding AI’s ethical implications and for fostering responsible AI usage (Mills et al., 2024).

Critical Data Literacy

AI algorithms can process vast datasets to uncover patterns and insights that may elude human analysis, thereby enhancing efficiency and accuracy in fields such as healthcare, finance, and education (Shah, 2024; Zong and Guan, 2024). As AI systems become more complex, the need for transparency and explainability in their outputs grows, necessitating a foundational understanding to ensure accountability and trustworthiness in AI applications (Tursunaliyeva et al., 2024). The Faculty of Mathematics and Informatics at Sofia University offers a Bachelor’s program in Data Analytics, which includes training in modern technologies and relevant software tools for data storage, annotation, enrichment, integration and transfer, statistical analysis and data visualization, knowledge discovery, etc. (Faculty of Mathematics and Informatics, no date). Similarly, the

GATE Centre of Excellence at Sofia University conducts workshops focusing on data visualization techniques, aiming to equip researchers with the ability to effectively present complex data in their publications (VELES, no date).

Case Studies from Central and Eastern Europe **AI Literacy in Bulgarian Academia**

Academic institutions, such as Sofia University, have introduced AI-focused courses and research initiatives to equip students with essential competencies. One resource regarding formal AI activities is the 2020 “Concept” document initially issued by a round of ministers, but seemingly under pressure by the European Commission, in the following years just keep surfacing at different organizations and public offices (Concept for the Development of Artificial Intelligence (AI) in Bulgaria until 2030, 2020; CONCEPT FOR THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BULGARIA UNTIL 2030, 2021; admin, 2023). “Bulgaria is lagging behind in the development of artificial intelligence projects, with Sofia allocating only 0.62% of digitalization funds to EU artificial intelligence projects” (Forbes България, 2024). This lack of structured and widespread training programs hinders the ability of educators and students to fully engage with and leverage AI technologies, leaving the region at a disadvantage in the global AI landscape.

A 2023 report by The Recursive highlights that AI companies in the region secured over \$4.2 billion in funding over the past three years, underscoring the growing demand for AI expertise (‘State of AI in CEE: Market Research Report’, 2024). According to a Microsoft survey, companies in CEE adopting cloud technologies reported a 35% higher demand for digitally skilled employees compared to non-adopters, emphasizing the critical need for AI-literate professionals (Up-skilling is crucial to maintain digital transformation acceleration, a new Central and Eastern Europe survey finds, no date). In November 2023, Bulgaria signed a Memorandum of Understanding with Intel Corporation to implement the Intel® AI for Youth program, targeting schoolchildren, students, and educators to enhance AI literacy (<http://m3web.bg>, 2023). Established in April 2022, the Institute for Computer Science, Artificial Intelligence, and Technology (INSAIT) in Sofia aimed to build excellence in AI research and education, supported by collaborations with institutions like ETH Zurich and EPF (‘Launch of the Bulgarian Artificial Intelligence Centre - Swisscore’, 2022).

Practical Applications and Workshops

Existing Tools and Methods

The University of Economics – Varna has been proactive in fostering AI literacy among its faculty and students through specialized workshops. At the Scientific and Research Institute of the University, activities shaped as workshops and group and individual sessions offer university instructors and students opportunities to discuss, research, teach, and learn with AI. These activities equip faculty members with the knowledge to integrate AI technologies responsibly into their teaching and research practices. In addition to faculty development, the university has explored AI-enhanced teaching tools to improve student learning outcomes. For instance, integrating AI tools into English academic writing courses provides students with real-time feedback and research assistance. This approach aligns with findings that AI-driven tools can enhance language learning by offering personalized support and fostering critical thinking skills. Recognizing the evolving demands of the job market, the University of Economics – Varna is building micro credentialing assessment focused on AI literacy. Similar initiatives have been implemented globally; for example, Purdue University offers AI micro-credentials that equip learners with essential AI competencies (Artificial Intelligence (AI) Microcredentials, no date).

Conclusion

The challenges and opportunities highlighted in the discussion around fostering AI literacy in Bulgaria and Central and Eastern Europe (CEE) underscore the critical role of academic institutions, libraries, and the corporate sector in addressing the digital divide. Bulgaria's initiatives, such as workshops at the University of Economics – Varna, demonstrate a growing commitment to equipping educators, researchers, and students with the necessary competencies to navigate AI technologies responsibly. However, significant gaps in institutional readiness, funding, and access to educational resources must be overcome to fully realize the potential of AI literacy programs.

The integration of foundational literacies—media, digital, data, and news literacy—provides a scaffold for developing comprehensive AI literacy. These foundational competencies help individuals critically evaluate information, understand data-driven systems, and engage ethically with AI technologies. Bulgaria's efforts, including AI-enhanced teaching tools and microcredentialing programs, reflect a forward-looking approach to

preparing students for an AI-driven workforce. These initiatives align with broader trends in the region, where countries like Romania, Hungary, and Poland have also begun implementing programs to foster AI understanding across various sectors.

Despite these advancements, the fragmented nature of AI literacy efforts across CEE highlights the need for coordinated strategies and policies. Addressing language barriers, integrating consistent digital and information literacy into curricula, and ensuring equitable access to AI resources are essential steps. By prioritizing these efforts, Bulgaria and its neighboring countries can position themselves as leaders in AI education, ensuring their populations are equipped to leverage AI responsibly and effectively in an increasingly digital world. The next steps should focus on building cross-border collaborations and establishing robust frameworks for implementing AI literacy, ensuring a sustainable and inclusive approach to education and innovation.

Cited Literature:

1. admin. (2023, April 13). Concept for the development of AI in Bulgaria by 2030 – Digital National Alliance (<https://digitalalliance.bg/en/concept-for-development-of-ai-bulgaria/>)
2. AI Literacy – AI Unplugged. (n.d.). Retrieved November 15, 2024, from <https://aiunplugged.lmc.gatech.edu/ai-literacy/>
3. AI Romania. (n.d.). Retrieved November 18, 2024, from <https://www.airomania.eu/>
4. Artificial Intelligence (AI) Microcredentials. (n.d.). Retrieved November 18, 2024, from <https://www.purdue.edu/online/program/artificial-intelligence-micro-credentials/>
5. Barrett, A. (2018, November 15). Standards around generative AI. The Definitive Source Associate Press (<https://blog.ap.org/standards-around-generative-ai>).
6. Bontridder, N., Pouillet, Y. (2021). The role of artificial intelligence in disinformation. *Data & Policy*, 3, e32 (<https://doi.org/10.1017/dap.2021.20>).
7. Bulgaria AI Strategy Report – European Commission. (2021, September) (https://ai-watch.ec.europa.eu/countries/bulgaria/bulgaria-ai-strategy-report_en).
8. Casal-Otero, L. et al. (2023). AI literacy in K-12: A systematic

literature review. *International Journal of STEM Education*, 10(1), 29 (<https://doi.org/10.1186/s40594-023-00418-7>).

9. Concept for the Development of Artificial Intelligence (AI) in Bulgaria until 2030. (2020). Republic of Bulgaria Ministry of transport, information technoly and communications (<https://www.mtc.government.bg/sites/default/files/conceptforthedevelopmentofaiinbulgariauntil2030.pdf>)

10. Concept for the development of artificial intelligence in Bulgaria until 2030. (2021, January 12). Ministry of Transport and Communications (<https://www.mtc.government.bg/en/category/157/concept-development-artificial-intelligence-bulgaria-until-2030>).

11. Conceptualizing AI Literacy: A Critical Skill for the 21st Century - CIDDL. (2024, October 21) (<https://ciddl.org/conceptualizing-ai-literacy-a-critical-skill-for-the-21st-century/>).

12. DataCamp. (2023, August 8). What is AI Literacy? A Comprehensive Guide for Beginners (<https://www.datacamp.com/blog/what-is-ai-literacy-a-comprehensive-guide-for-beginners>).

13. Digital Literacy in the Age of AI: A Roadmap for Business Success. (2023, June 7). [Blog]. Inclusioncloud (<https://inclusioncloud.com/insights/blog/digital-literacy-ai/>).

14. EPALE. (2024, August 13). Towards AI Literacy [Text] (<https://epale.ec.europa.eu/en/resource-centre/content/towards-ai-literacy>).

15. Ethics guidelines for trustworthy AI | Shaping Europe's digital future. (2019, April 8) (<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>).

16. Faculty of Mathematics and Informatics. (n.d.). Data Analytics | Faculty of Mathematics and Informatics. Sofia University. Retrieved November 15, 2024, from <https://www.fmi.uni-sofia.bg/en/data-analytics>

17. Farnsworth, S. (2024, November 1). The Case for News Literacy Skills in an AI World. *School Administrator Magazine* (<https://www.aasa.org/resources/resource/the-case-for-news-literacy-skills-in-an-ai-world>).

18. Forbes България, F. (2024, October 25). AI (р)еволуцията: Какви са предизвикателствата и къде е България? (<https://forbesbulgaria.com/2024/10/25/ai-revoluytsiyata-kakvi-sa-predizvikatelstvata-i-kade-e-balgariya/>).

19. <http://m3web.bg>, M. W.-. (2023, November 24). Intel and Bulgaria Forge Alliance in AI Education Initiatives—Novinite.com—Sofia News Agency. <https://www.novinite.com/articles/222563/Intel+and+Bulgaria+Forge+Alliance+in+AI+Education+Initiatives>

20. Kurshumova, D. A. (2024). A snapshot of Bulgarian school teachers' familiarity with, use of, and opinions on artificial intelligence at the threshold of its incorporation into the educational process. // Discover Education, №3(1), p. 138 (<https://doi.org/10.1007/s44217-024-00225-4>).

21. Launch of the Bulgarian Artificial Intelligence Centre – Swisscore. (2022, April 11) (<https://www.swisscore.org/launch-of-the-bulgarian-ai-centre/>).

22. Local, M., Team, L. C. (2024, September 4). Connecting communities with digital literacy programs in Poland. Microsoft Local (<https://local.microsoft.com/blog/connecting-communities-with-digital-literacy-programs-in-poland/>).

23. McKinsey and Company. (2022). Digital Challengers on the next frontier in CEE (McKinsey Digital) (<https://www.mckinsey.com/capabilities/mckinsey-digital/our-insights/digital-challengers-on-the-next-frontier-in-central-and-eastern-europe>).

24. Meridha, J. M. (2024). The causes of poor digital literacy in educational practice, and possible solutions among the stakeholders: A systematic literature review. // SN Social Sciences, №4(11), 210 (<https://doi.org/10.1007/s43545-024-01010-8>).

25. Ng, D. T. K. et al. (2021). AI Literacy: Definition, Teaching, Evaluation and Ethical Issues. // Proceedings of the Association for Information Science and Technology, №58(1), pp. 504-509 (<https://doi.org/10.1002/pr2.487>).

26. Online Conference on Media Literacy and Adults 55+. (n.d.). Global Libraries - Bulgaria Foundation. Retrieved November 15, 2024, from <https://glbulgaria.bg/en/2024/09/05/online-conference-on-media-literacy-and-adults-55/>

27. OZARSLAN, Y. (2024, June 27). Towards AI Literacy [Text]. (<https://epale.ec.europa.eu/en/blog/towards-ai-literacy>).

28. Paakkari, A. (2024). Review of Luci Pangrazio and Neil Selwyn (2023). Critical Data Literacies: Rethinking Data and Everyday Life. // Postdigital Science and Education (<https://doi.org/10.1007/s42438-024-00515-y>).

29. Pangrazio, L., Selwyn, N. (n.d.). Critical Data Literacies Rethinking Data and Everyday Life | Books Gateway | MIT Press. Retrieved November 15, 2024, from <https://direct.mit.edu/books/monograph/5694/Critical-Data-LiteraciesRethinking-Data-and>

30. Paper law conference oct 2024. (n.d.). Google Docs. Retrieved November 18, 2024, from https://docs.google.com/document/d/12hpYjAs6NdPlnBiN8NECGehntCtkU3BZ3Z56sDyxFk/edit?tab=t.0&usp=embed_facebook

31. Parra-Valencia, J.-A., Massey, M.-L. (2023). Leveraging AI Tools for Enhanced Digital Literacy, Access to Information, and Personalized Learning. // H. Qudrat-Ullah (Ed.), *Managing Complex Tasks with Systems Thinking*, pp. 213-234. Springer Nature Switzerland (https://doi.org/10.1007/978-3-031-40635-5_9).

32. Poland AI Strategy Report – European Commission. (2020, December) (https://ai-watch.ec.europa.eu/countries/poland/poland-ai-strategy-report_en).

33. Poynter Staff. (2023, October 30). Poynter to support Bulgarian media literacy efforts. Poynter (<https://www.poynter.org/from-the-institute/2023/bulgaria-mediawise-poynter-media-literacy/>).

34. PressReader Team. (2023, July 8). Libraries can fight AI misinformation with media literacy education [Blog]. Pressreader (<https://blog.pressreader.com/libraries-institutions/libraries-can-fight-ai-generated-misinformation-with-media-literacy-education>).

35. SALTO-YOUTH - Otlas -. (2024). Empowering Youth Workers Through AI Literacy (<https://www.salto-youth.net/tools/otlas-partner-finding/project/empowering-youth-workers-through-ai-literacy.16852/>).

36. Santos, F. C. C. (2023). Artificial Intelligence in Automated Detection of Disinformation: A Thematic Analysis. // *Journalism and Media*, №4(2), Article 2 (<https://doi.org/10.3390/journalmedia4020043>).

37. Shah, K. (2024, May 22). AI in Data Analysis: How Artificial Intelligence Enhances Analytics? Proserveit (<https://www.proserveit.com/blog/ai-data-analysis-benefits-and-tools>).

38. Silverblatt, A., Gordon, K. W., ML ChatBot. (2023, June 14). Media Literacy in the Age of Artificial Intelligence – Blogs. International Council for Media Literacy (<https://ic4ml.org/blogs/media-literacy-in-the-age-of-artificial-intelligence/>).

39. State of AI in CEE: Market Research Report. (2024). The Recursive. Com. (<https://therecursive.com/ai-trends-central-and-eastern-europe-report/>).

40. Thompson, C. (2020, February 18). The next phase of digitalization in Central and Eastern Europe: 2020 and beyond. Atlantic

Council (<https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/the-next-phase-of-digitalization-in-central-and-eastern-europe-2020-and-beyond/>).

41. Tiernan, P. et al. (2023). Information and Media Literacy in the Age of AI: Options for the Future. // Education Sciences, №13(9), Article 9 (<https://doi.org/10.3390/educsci13090906>).

42. Toker Gokce, A. et al. (2024). Investigating the level of artificial intelligence literacy of university students using decision trees. Education and Information Technologies (<https://doi.org/10.1007/s10639-024-13081-4>).

43. Tursunaliyeva, A. et al. (2024). Making Sense of Machine Learning: A Review of Interpretation Techniques and Their Applications. // Applied Sciences, №14(2), Article 2 (<https://doi.org/10.3390/app14020496>).

44. Up-skilling is crucial to maintain digital transformation acceleration, a new Central and Eastern Europe survey finds. (n.d.). Microsoft News Centre Europe. Retrieved November 18, 2024, from <https://news.microsoft.com/europe/features/up-skilling-is-crucial-to-maintain-digital-transformation-acceleration-a-new-central-and-eastern-europe-survey-finds/>

45. VELES. (n.d.). GATE - Consortium Partner of VELES [Blog]. Big Data for Smart Society (GATE). Retrieved November 15, 2024, from <https://veleshub.eu/gate-sofia-university/>

46. VERHEYEN, S. (n.d.). REPORT on artificial intelligence in education, culture and the audiovisual sector | A9-0127/2021 | European Parliament. Retrieved November 15, 2024, from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0127_EN.html

47. VERHEYEN, S. (2021, April 19). REPORT on artificial intelligence in education, culture and the audiovisual sector | A9-0127/2021 | European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0127_EN.html

48. Walter, Y. (2024). Embracing the future of Artificial Intelligence in the classroom: The relevance of AI literacy, prompt engineering, and critical thinking in modern education. // International Journal of Educational Technology in Higher Education, №21(1), 15 (<https://doi.org/10.1186/s41239-024-00448-3>).

49. Zhai, C., Wibowo, S., Li, L. D. (2024). The effects of over-reliance on AI dialogue systems on students' cognitive abilities: A

systematic review. // Smart Learning Environments, №11(1), 28 (<https://doi.org/10.1186/s40561-024-00316-7>).

50. Zong, Z., Guan, Y. (2024). AI-Driven Intelligent Data Analytics and Predictive Analysis in Industry 4.0: Transforming Knowledge, Innovation, and Efficiency. // Journal of the Knowledge Economy (<https://doi.org/10.1007/s13132-024-02001-z>).

За контакти:

PhD student Plamen Miltenov,
University of Economics-Varna
plamen.miltenoff@ue-varna.bg

РАЗРАБОТВАНЕ НА СОФТУЕР С ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ И ПРАВОТО НА ИНТЕЛЕКТУАЛНА СОБСТВЕНОСТ

*Докторант Милена Цанкова
СУ „Св. Климент Охридски“*

SOFTWARE DEVELOPMENT WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INTELLECTUAL PROPERTY LAW

*PhD Student Milena Tsankova
SU „St. Kliment Ohridski“*

Резюме: *В настоящия доклад се обобщават тенденциите, съществуващите насоки в документи на различни агенции и организации, както и действащи правни норми в сферата на правото на интелектуална собственост и в частност авторското право, неговата защита, годни обекти и авторство в контекста на генериране на творчески резултати, включително софтуерен код, с помощта на приложения с изкуствен интелект.*

Ключови думи: *авторско право, изкуствен интелект, софтуерен код, творчески резултат*

Abstract: *This paper summarizes the trends, existing guidelines in documents issued by various agencies and organisations, as well as applicable legal norms in the field of intellectual property law and copyright particularly, its protection, eligible objects, and authorship in the context of generating creative outputs, including software code, with the assistance of artificial intelligence applications.*

Key words: *copyright, artificial intelligence, software code, creative output*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.348>

Въведение

През последните две години изкуственият интелект стана често използвано понятие и посредством най-масово достъпната му форма,

тази на приложенията с генеративен изкуствен интелект, влезе в домовете и изпълни ежедневието на милиони потребители по света. Учениците го използват за помощник при написване на домашни задания, други търсят забавление, задавайки му провокативни въпроси, а трети замениха традиционните търсачки при необходимост от информация.

Не по-малко важно, а напротив – с огромно значение и потенциал, е неговото приложение в бизнеса, за намиране на бързи и ефективни бизнес решения, за оптимизиране на процеси и дори изпълнявайки функции на асистент и връзка с клиенти, напр. чатботовете. Но това, което впечатли най-много всеки от нас, е навлизането на изкуствения интелект в сферата на творчеството – музика, литература, изобразително, театрално и филмово изкуство, наред с много други области, традиционно „запазени“ за човешкия дух и гений.

Една такава сфера на приложение е софтуерното инженерство, където творческото начало се реализира в бизнес контекст с огромно икономическо значение. Появиха се много инструменти, които на основата на изкуствен интелект, подпомагат програмистите при написването на софтуерен код, както и за отстраняване на грешки, напр.: ГитХъб Копайлът (GitHub Copilot), ДийпКоуд (DeepCode), Коуд Уиспърър (CodeWhisperer).

В текущата изключително динамична среда на приложение на системите с изкуствен интелект от огромна важност е да се изследват множеството въпроси, които възникват от създаването, обучението и използването на тези системи в контекста на правото на интелектуална собственост.

Изложение

В рамките на настоящия доклад се разглежда режимът на традиционно създадения софтуерен код като изходна позиция за разсъждения относно написания с помощта на изкуствен интелект, както и интелектуалноправния режим на данните, с които се обучават системите с изкуствен интелект, независимо от сферата им на приложение. Използват се нормативни актове и документи от различни юрисдикции и правни системи в стремеж да се обхване общочовешкото усилие правото да настигне случващото се в науката и техниката с цел по-адекватно да се защитят правата и интересите на различните участници, да се насърчат иновацията и прогреса.

Понятията „софтуер“, „компютърна програма“ и „компютърен код“ се разглеждат в техните цялост и условна взаимозаменяемост, отчитайки спецификата, че компютърният код е съставен за компютърните програми, а софтуерът е най-обхватното от трите понятия. В българското право на интелектуална собственост защита се предоставя на компютърните програми, като в Закона за авторското право и сродните му права на тях е отредена авторскоправна закрила подобно на литературните произведения. В чл. 3, ал. 1 ЗАПСП се дефинира като обект на авторско право „всяко произведение на литературата, изкуството и науката, което е резултат на творческа дейност и е изразено по какъвто и да е начин и в каквато и да е обективна форма”, а в т. 1 се изброяват „литературни произведения, включително произведения на научната и техническата литература, на публицистиката и компютърни програми”.¹ Това разбиране на българския законодател е в унисон и с установената международноправна регламентация (Костов 2015: 99)². В края на миналия век, през 1995 г., първо в споразумението ТРИПС (Споразумение относно свързаните с търговията аспекти на правата на интелектуалната собственост) се разпорежда, че на компютърните програми се предоставя защита като отредената на литературните произведения в Бернската конвенция, а по-късно и с нарочен текст в Договора на СОИС (Световната организация за интелектуална собственост) за авторското право се включва отделна разпоредба със същия смисъл (Драганов 2016: 125)³.

Като обекти на авторскоправна закрила компютърните програми трябва да отговарят на няколко изисквания: на първо място да бъдат резултат от творческа дейност, която е присъща само за човек, затова и създатели биха могли да бъдат единствено физически лица, което изключва от обхвата създаденото от машина (Драганов 2016: 91)⁴ и самото произведение да е обективизирано във форма, годна да бъде възприета, като в случая с компютърните програми – за да бъдат сетивно възприети, е необходимо опосредяването им чрез използването на хардуер. Именно това обективно изражение на програмата попада

¹ Закон за авторското право и сродните му права. ДВ, №56 от 29 юни 1993 г., посл. изм. ДВ, №70 от 20 август 2024 г.

² Костов, А. (2015). Търговските марки и авторските права в интернет пространството. София: Труд и право, с. 99.

³ Драганов, Ж. (2016). Обекти на интелектуалната собственост. София: Сиби, с. 125.

⁴ Пак там, с. 91.

под закрила, а не принципите и идеите, които стоят зад него (Директива 2009/24/ЕО, съобр. 11)⁵. Важно е да се отбележи, че според българския закон авторското право на компютърни програми, създадени в условията на трудово правоотношение, освен ако не е уговорено друго, принадлежи на работодателя (чл. 14, ЗАПСВ). Това разрешение е в значително отклонение от възприетото за другите обекти на авторскоправна закрила, при които принципният носител на авторското право е човекът, създателят на произведението (Манчев 2012: 181)⁶.

Когато за създаването на едно творческо произведение, включително и приравнения на литературно произведение от гледна точка на авторското право – софтуер, се използва изкуствен интелект, въпросите са повече от отговорите. Световната организация за интелектуална собственост, в своя обобщен доклад относно интелектуалната собственост и изкуствения интелект, прави разграничение между понятията „генерирано от ИИ“/„генерирано автономно от ИИ“, които са взаимнозамменяеми и „асистирано от ИИ“. В първия случай резултатът (изобретения, артистични или литературни творби, дизайни и търговски марки) се осигурява от ИИ без намесата на човек, докато за втория допринася значителна намеса от страна на човек и осигуряване на насока. Търси се отговор на въпроса дали трябва да се постави нормативна граница между постигнатите резултати от тези два вида дейност, при които се използва ИИ и от какво естество и обем трябва да е човешката намеса, за да се приеме, че е съществена и от правно значение⁷.

В частност, когато се коментира системата на авторското право, към която се причислява и интелектуалноправната закрила на компютърните програми, проблемът за авторството на изкуствения интелект придобива и широко социално и историко-културно значение. На авторскоправна закрила се радват произведения, творби, които са плод на човешкия дух, креативност и талант, затова дали, ако изкуственият интелект се възприеме за автор, няма да се обезцени човешкото творчество в неговата сърцевина. Разискват се няколко възможни

⁵ Директива 2009/24/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 23 април 2009 година относно правната закрила на компютърните програми.

⁶ Манчев, А. (2012). Авторско право. Договори. София: Сиела, с. 181.

⁷ World Intellectual Property Organisation (WIPO). (2020). The WIPO conversation on intellectual property and Artificial Intelligence, p.4.

сценария относно случаите, когато произведението е създадено от или с помощта на изкуствен интелект. Необходимо ли е винаги да има автор, който е човек, или е възможно да се защити генерирана от ИИ творба? Тя би ли се възприела за оригинална и кой ще е носител на правата и задълженията? Един възможен вариант е изцяло изключване на тези творби от системата на авторското право и сродните му права и създаване на специфична такава „sui generis” система⁸.

Относно създаденото от моделите с ИИ с общо предназначение и в частност генеративните, въпросите свързани с правото на интелектуална собственост може да се разгледат в две различни посоки, едната е правната връзка между резултата, творбата генерирана от модела и използваните обучителни данни, а другата се отнася до възможността генерираното да бъде обект на интелектуалноправна закрила. Използването на данни за обучение на модела, които са защитени от правото на интелектуална собственост, не води задължително до генериране на резултат, който нарушава тези права или би се дефинирал като производна творба. Това зависи от степента на припокриване и сходството с изходните материали или доколко е сходна адаптацията или модификацията (Novelli et al., 2024, p. 19)⁹.

По-различно стои ситуацията, в която генерираният резултат има характеристиките на самостоятелна творба, подобно на въпросите поставени от СОИС, относно възможността тя да бъде годен обект на авторско право, което ни връща към фундаменталния наратив в тази правна област, а именно – антропоцентричния ѝ характер. За да бъде една творба годен обект на авторскоправна закрила, то тя трябва да е оригинална в смисъл на интелектуално творчество, което да отразява личността на автора. Когато човешката креативност е в основата на създаденото и моделът с ИИ е използван единствено като инструмент, то се прилагат познатите ни концепции на интелектуалното право. Изводите са различни, когато общият модел с ИИ генерира резултат, който е автономен, като в случая терминът автономност се използва с определени резерви, защото човешка намеса е необходима дори и в минимална степен. Това означава, че творба, която е създадена от модел с ИИ, а човешката намеса се свежда до задаване на промпт, не се конституира като плод на съществена човешка кре-

⁸ Ibidem, p.7-8.

⁹ Novelli, C. et al. (2024, March 15). *Generative AI in EU law: Liability, privacy, intellectual property, and cybersecurity* (Working Paper), p. 19.

ативност и съответно обект на авторскоправна закрила (Novelli et al. 2024, p. 20-21)¹⁰. В този смисъл е и изразеното становище на Службата по авторско право на САЩ. В ситуации, в които крайният продукт е резултат от комбинация на елементи човешко творчество и такива, създадени от ИИ, обект на авторско право ще бъдат само тези, които са създадени от човек. В тези случаи по време на регистрацията ще се изисква декларация относно участието на изкуствен интелект¹¹.

С цел да се защитят търговските интереси на физическите и юридическите лица, както и инвестициите, вложени при относително автономно генериран пазарно ориентиран резултат от модел с ИИ, може да се разсъждава и в посока признаване на подобни творби за годни обекти на интелектуалното право. Оттук ще последва и нуждата да се определи кой ще е носител на съответните права и задължения, като това би могъл да е ползвателят, разработчикът или този, който е тренирал модела. В духа на континенталната правна система, където е типично работодателят да е презумптивният носител на авторското право на код, създаден в условията на трудовоправно отношение, вероятно е по-подходящо ползвателят да е носител на правото, ако се приеме, че моделът с ИИ е в ролята на служител (Novelli et al. 2024, p. 21-22)¹². Това становище се подкрепя и от Съюот Атила, автор, който изследва разглежданите до момента въпроси в контекста на правото на интелектуална собственост на Великобритания и по конкретно – Закона за авторското право, дизайните и патентите от 1988 г. Позицията, която заема, е, че генерираните от ИИ творби следва да се възприемат като обект на авторскоправна закрила. Осигуряването на адекватна интелектуалноправна закрила на произведенията, които са генерирани с помощта на модели с ИИ, има потенциала да повиши инвестициите в подобни технологии. Същият аргумент е бил приложим и при включване на софтуера в списъка с обекти на авторското право, когато въпросът е бил актуален миналия век (Atilla 2024, p. 46)¹³. Британският закон за авторското право, дизайните и патентите в секция 9(3) гласи: „В случаите на литературно, театрално, музикал-

¹⁰ Ibidem, p.20-21.

¹¹ United States Copyright office, Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence. (2023, March 16).

¹² Novelli, C. et al. (2024, March 15). *Generative AI in EU law: Liability, privacy, intellectual property, and cybersecurity* (Working Paper), p. 21-22.

¹³ Atilla, S. (2024). Dealing with AI-generated works: Lessons from the CDPA section 9(3). // *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, №19(1), Article 43, p. 46.

но или артистично произведение, което е генерирано от компютър, за автор се приема човекът, който е предприел необходимите действия, за да бъде създадена въпросната творба” (Copyright, Designs and Patents Act 1988)¹⁴.

Да е оригинална творбата е ключово изискване, за да се приеме за обект на авторското право. А какво прави една генерирана от модел на ИИ творба оригинална? Дали са промптовете, указанията, които задават ползвателите, или данните, върху които е обучена? Утвърдителният отговор в ползва на указанията на ползвателя е допълнителен аргумент в подкрепа на твърдението, че той е най-подходящият носител на авторството, подобно на презумпцията, която предоставя права на работодателя. Каква доза „оригиналност” е достатъчна, за да се възприеме, че този критерий е изпълнен и къде да се търси? В унисон с антропоцентричната сърцевина на авторското право е логично да се възприеме, че не нивото на оригиналност на крайния продукт, който е генериран от ИИ, е единствено определящо, а по-скоро чисто човешкият фактор – инструкциите, които са зададени от човека, който използва модела, но те сами по себе си не са и не биха могли да са обект на авторско право. Съогют Атила поддържа становището, че ако указанията не отговарят на изискванията за оригиналност и детайлност, което би изключило творбата от кръга на авторскоправните обекти и защита, това ще доведе до включването ѝ в публичния домейн (Atilla 2024, p. 51-52)¹⁵. Намирам това твърдение относително крайно, защото промптовете сами по себе си може и да не са с високо ниво на оригиналност, но в своята съвкупност да допринесат за краен резултат творба, която да е с високо ниво на творческа стойност. Освен това генерираният резултат също би могъл да бъде допълнително модифициран от потребителя.

До момента разгледах два основни проблема, които започват да намират своето разрешение, обект ли е на авторско право произведение генерирано изцяло или с помощта на ИИ и ако да, то кой е автор – изкуственият интелект, ползвателят, който задава инструкции или програмистът, създал инструмента с изкуствен интелект и съответно обучил ИИ. В правната действителност вече има и конкретно дадени разрешения, като тези от Службата по авторско право на САЩ.

¹⁴ Copyright, Designs and Patents Act 1988, c. 48 (UK).

¹⁵ Atilla, S. (2024). Dealing with AI-generated works: Lessons from the CDPA section 9(3). *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, №19(1), Article 43, p. 51-52.

Обект на авторско право са само тези резултати, генерирани от ИИ, в които превес и основен творчески контрол е упражнил човек, те са оригинални и не са копия на елементи от базата данни, върху които е обучен ИИ. Техен автор е именно човекът, който е допринесъл за тяхната уникалност посредством специфичните си и подробни указания и евентуално допълнително оформяне в краен творчески продукт на генерираното от ИИ¹⁶.

Друг основополагащ интелектуалноправен аспект на генерирането на творчески резултати с изкуствен интелект, включително писането на компютърен код, е отношението на крайния продукт към изходните данни, които са използвани за обучение на изкуствения интелект. В тази връзка са претенциите на ищците по делото Доу и др. срещу GitHub, Inc. и др. (*Doe et al v. GitHub, Inc. et al*)¹⁷ – колективен иск, заведен на 3 ноември 2022 г. в Калифорния, САЩ. Група програмисти твърдят, че са собственици на кода, който е използван за обучение на Копайлът, и според тях е бил възпроизвеждан в генерирани резултати без надлежно да бъдат посочени източникът и авторът. Кодът под въпрос е с опън сорс лиценз (Open Source Software License) и този режим изисква изрично упоменаване на авторство (Mello et al. 2023)¹⁸. През юни 2024 г. частта от иска относно нарушението на DMCA (Digital Millennium Copyright Act 1998) е била отхвърлена на първа инстанция на основание, че кодът, който е генериран от Копайлът, не е точно копие на този на ищците, макар и да не е лишен от сходство. В момента делото е на втора инстанция и каквото и да е решението на съдиите, то ще постави прецедент с огромно значение за авторското право и генеративния изкуствен интелект (Бастедо 2024)¹⁹, както и за ИКТ индустрията, правото на интелектуална собственост и обучението и използването на изкуствен интелект като цяло.

¹⁶ United States Copyright office, Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence. (2023, March 16).

¹⁷ Doe et al v. GitHub, Inc. et al, No.4:22-cv-06823 (N.D. Cal. Nov 03, 2022)

¹⁸ Mello, D. R. et al. (2023, October 4). Insights from the pending Copilot class action lawsuit. *Bloomberg Law* (<https://www.finnegan.com/en/insights/articles/insights-from-the-pending-copilot-class-action-lawsuit.html>).

¹⁹ Bastedo, C. Update in Copilot Copyright Claim may affect Future Challenges of Artificial Intelligence (<https://lawreview.syr.edu/update-in-copilot-copyright-claim-may-affect-future-challenges-of-artificial-intelligence/>).

Европейският съюз се утвърди като нормативен лидер в сферата на изкуствения интелект и Регламент (ЕС) 2024/1689 на Европейския парламент и на Съвета от 13 юни 2024 година (Акт за изкуствения интелект) е вече факт. В съображение 97 и следващите се разглеждат въпросите, свързани с обучението на модели на изкуствен интелект с общо предназначение и закрила на правата на интелектуална собственост на авторите на обекти на авторско право, които се използват за обучение на тези модели. Прави се разлика между система с ИИ и модели на ИИ с общо предназначение, които имат възможност да изпълняват множество и разнообразни задачи. „Въпреки че моделите на ИИ са основни компоненти на системи с ИИ, сами по себе си те не представляват системи с ИИ. Моделите на ИИ изискват добавянето на допълнителни компоненти, като например потребителски интерфейс, за да се превърнат в системи с ИИ” (Регламент 2024/1689, съобр. 97)²⁰. Пример за модел на ИИ с общо предназначение са големите генеративни модели, които имат възможност да генерират най-разнообразно съдържание. За да се обучи такъв модел, е необходимо колосално количество от изходни обучителни данни, което предполага и сблъсък с интересите и правата на авторите на произведенията, съдържащи тези данни, които могат да включват изображения, видеоматериали, литературни произведения, компютърен код. Прилагат се техники за извличане на информация от текст и данни от съдържание, което може да попада под закрила на авторското право. „Всяко използване на защитено с авторско право съдържание изисква разрешение от съответните носители на права” (Регламент 2024/1689, съобр 105)²¹. При определени условия това изискване търпи изключения и ограничения, които са закрепени с Директива (ЕС) 2019/790, а именно, когато данни и текст се извличат за целите на научни изследвания от научноизследователски организации и институции за културно наследство, като извличане означава посредством аналитичен автоматизиран процес, анализ в цифрова форма на данни и текст, за да се създаде информация, която би могла да включва взаимовръзки, тенденции и модели (Директива 2019/790, чл. 2(2) . Необходимо условие е достъпът на тези организации да е правомерен, т.е. при условията на

²⁰ Регламент (ЕС) 2024/1689 на Европейския парламент и на Съвета от 13 юни 2024 година, съобр. 97.

²¹ Пак там, съобр. 105.

свободен достъп или под формата на някакво договорно основание, което да предоставя право на ползване²². В останалите случаи, когато правноносителите изрично са запазили правото си на отказ, то при обучението на модели с ИИ с общо предназначение следва да се търси тяхното разрешение, за да се използват съответните обекти на авторско право, като за целта доставчиците на подобни модели, които предстои да бъдат пуснати на пазара на ЕС, трябва да изготвят и спазват вътрешни политики, с които да се гарантира, че няма да бъде нарушено авторското право и сродните му права. Тези правила се спазват независимо от юрисдикцията, в която в действителност се извършва обучението на модела, за да се гарантират еднакво високи стандарти и да се избегне заобикаляне на правилата на съюзното право и придобиване на неправомерно конкурентно предимство (Регламент 2024/1689, съобр. 106)²³.

Доставчиците на модели на ИИ с общо предназначение трябва да осигурят максимална степен на прозрачност по отношение на използваните данни за обучение, за да се даде възможност носителите на права на интелектуална собственост по отношение на обектите, които са използвани, да упражнят правата си. Тези задължения ще се считат за спазени, ако доставчикът предостави публично по предварително одобрен от Службата по ИИ образец обобщение на използваното за обучение на модела съдържание. Европейският законодател в търсене на баланс и мерки, които няма да се отразят възпиращо на иновациите, предвижда пропорционално по-опростени задължения спрямо доставчици на модели на ИИ с общо предназначение, които са малки и средни предприятия и на доброволна основа, когато такива модели се разработват с научноизследователска или непрофесионална цел (Регламент 2024/1689, съобр. 107-109)²⁴. Разглежда се и изключение от правилото за осигуряване на прозрачност относно „доставчиците на модели на ИИ с общо предназначение, които са предоставени с безплатен лиценз с отворен код и чиито параметри, включително теглата, информацията за архитектурата на модела и информацията за използването на модела,

²² Директива (ЕС) 2019/790 на Европейския парламент и на Съвета от 17 април 2019 г. относно авторското право и сродните му права в цифровия единен пазар.

²³ Регламент (ЕС) 2024/1689 на Европейския парламент и на Съвета от 13 юни 2024 година, съобр. 106.

²⁴ Пак там, съобр. 107-109.

са публично достъпни” (Регламент 2024/1689, съобр. 104)²⁵. Това изключение се дерогира, когато моделът може да доведе до системен риск, но при всеки случай, при наличието или липсата на такъв риск, отвореният код и общодостъпният лиценз не освобождават доставчика от задължението за обобщение на използваното за обучение на модела съдържание (Регламент 2024/1689, съобр. 104)²⁶. За да се спазят по-лесно и адекватно обсъдените разпоредби от Акта за ИИ на ЕС, от полза за доставчиците, а и по цялата верига на добавена стойност на един модел с ИИ с общо предназначение, ще е полезно интегрирането на автоматизирани възможности за анализ на общите условия относно извличането на информация от онлайн базите данни и уебсайтове, за да се филтрират отказите от страна на носителите на авторското право на изходните обучителни данни. Този тип ботове биха могли да се използват за установяване на стандарт за дължима грижа от страна на доставчиците при обучение на генеративни модели (Novelli et al. 2024: 16-17)²⁷.

Заклучение

Изкуственият интелект е тук, за да остане, и от нас, хората, зависи как ще го използваме. Той не е магическа пръчица, черна кутия или панацея, а инструмент в ръцете ни, който може да промени ежедневието ни, науката, бизнеса, отношенията между нас за по-добро, ако имаме волята и уменията за това. На фона на глобалното му приложение и непреувеличено цивилизационен ефект стоят и ежедневните проблеми, трудности и въпроси, с които се сблъскваме при използването му. А тези свързани с правната регулация на материята и в частност правото на интелектуална собственост са малък фрагмент от голямо практическо значение, които предстои да намерят своето разрешение. Надеждата ми е, че то ще бъде в полза на справедливостта и в подкрепа на развитието на технологиите.

²⁵ Пак там, съобр. 104.

²⁶ Пак там, съобр. 104.

²⁷ Novelli, C. et al. (2024, March 15). *Generative AI in EU law: Liability, privacy, intellectual property, and cybersecurity* (Working Paper), p.16-17.

Използвана литература:

1. Драганов, Ж. (2016). Обекти на интелектуалната собственост. София: Сиби.

(Draganov, J. (2016). Obekti na intelektualnata sobstvenost. Sofia: Sibi.) Регламент (ЕС) 2024/1689 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 13 юни 2024 година

2. Директива 2009/24/ЕО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 23 април 2009 година относно правната закрила на компютърните програми.

3. Директива (ЕС) 2019/790 на Европейския парламент и на Съвета от 17 април 2019 г. относно авторското право и сродните му права в цифровия единен пазар.

4. Закон за авторското право и сродните му права, ДВ, бр.56 от 29 юни 1993 г., посл.изм. ДВ, бр.70 от 20 август 2024 г.

5. Костов, А. (2015). Търговските марки и авторските права в интернет пространството. София: Труд и право.

(Kostov, A. (2015). Targovskite marki i avtorskite prava v internet prostranstvoto. Sofia: Trud i pravo.)

6. Манчев, А. (2012). Авторско право. Договори. София: Сиела.

(Manchev, A. (2012). Avtorsko pravo. Dogovori. Sofia: Siela)

7. Atilla, S. (2024). Dealing with AI-generated works: Lessons from the CDPA section 9(3). // Journal of Intellectual Property Law & Practice, №19(1), Article 43, p. 46-52.

8. Bastedo, C. Update in Copilot Copyright Claim may affect Future Challenges of Artificial Intelligence (<https://lawreview.syr.edu/update-in-copilot-copyright-claim-may-affect-future-challenges-of-artificial-intelligence/>).

9. Copyright, Designs and Patents Act 1988, с. 48 (UK).

10. Doe et al v. GitHub, Inc. et al, No.4:22-cv-06823 (N.D. Cal. Nov 03, 2022).

11. Mello, D. R. et al. (2023, October 4). Insights from the pending Copilot class action lawsuit. Bloomberg Law. (<https://www.finnegan.com/en/insights/articles/insights-from-the-pending-copilot-class-action-lawsuit.html>).

12. Novelli, C. et al. (2024, March 15). *Generative AI in EU law: Liability, privacy, intellectual property, and cybersecurity* (Working Paper), p. 19-22.

13. United States Copyright office, Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence. (2023, March 16).

14. World Intellectual Property Organisation (WIPO). (2020). The WIPO conversation on intellectual property and Artificial Intelligence, p. 4.

За контакти:

Докторант Милена Цанкова
СУ „Св. Климент Охридски”
milensankova@icloud.com

ВЛИЯНИЕТО НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА ВЪРХУ ОБЩЕСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ: РОЛЯТА НА МЕДИАЦИЯТА В РАЗРЕШАВАНЕТО НА ОНЛАЙН КОНФЛИКТИ

Лиляна Барганска

*Магистър „Право“, магистър „Здравен мениджмънт“, докторант
към Институт по информационни
и комуникационни технологии към БАН, сертифициран медиатор
и учител по медиация
Управител на Институт „Итера“*

THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON SOCIAL RELATIONS: THE ROLE OF MEDIATION IN RESOLVING ONLINE CONFLICTS

Lilyana Barganska

*Master of Law, Master of Health Management, PhD student at Institute
of Information and Communication Technologies at Bulgarian Academy
of Sciences, certified mediator, certified mediator trainer
Chairperson of the board of Itera Institute and Chamber of mediators
in Bulgaria*

Резюме: Този доклад изследва как дигитализацията променя обществените отношения и води до възникването на нови видове конфликти в онлайн среда. Основният фокус е върху ролята на медиацията като ефективно средство за разрешаване на конфликти, произтичащи от дигиталната комуникация, социалните мрежи, онлайн бизнеси и дигитални платформи. Анализирани са предизвикателствата, пред които медиацията е изправена в контекста на дигиталната ера, като например липсата на личен контакт и потенциалните технически затруднения. В същото време се разглеждат и възможностите за използване на иновации и технологии в процеса на медиация, включително видеоконференции, онлайн платформи и изкуствен интелект. Докладът представя извод, че ефективното използване на медиацията в онлайн среда може значително да подобри разрешаването на конфликти в дигиталната епоха, като същевременно насърчава по-ефективна и конструктивна комуникация между страните.

Ключови думи: дигитализация, медиация, онлайн конфликти, технологии в медиацията, изкуствен интелект

Abstract: *This report explores how digitalization transforms social relations and leads to the emergence of new types of conflicts in the online environment. The main focus is on the role of mediation as an effective tool for resolving conflicts arising from digital communication, social networks, online businesses, and digital platforms. The challenges mediation faces in the context of the digital era, such as the lack of personal contact and potential technical difficulties, are analyzed. At the same time, the opportunities for innovations and technologies in the mediation process, including video conferencing, online platforms, and artificial intelligence, are also being considered. The report concludes that the effective use of mediation in the online environment can significantly improve conflict resolution in the digital age while promoting more effective and constructive communication between the parties.*

Key words: *Digitalization, Mediation, Online conflicts, Technology in mediation, Artificial intelligence*

DOI: <https://doi.org/10.56065/LBCS/2024.361>

Въведение

Дигитализацията е фундаментален процес, който преоформя всички аспекти на съвременния живот, включително и социалните отношения. С бързото разпространение на интернет и развитието на нови технологии начинът, по който хората комуникират, работят и взаимодействат, претърпява значителна трансформация. Социалните мрежи, онлайн търговията и дигиталните платформи не само улесняват комуникацията и взаимодействието, но и създават нови форми на обществени отношения, които често са анонимни и дистанцирани. Това ново пространство на дигитални връзки обаче е съпътствано от уникални предизвикателства, сред които са нарастващите конфликти в онлайн среда.

С нарастването на онлайн взаимодействията конфликти, свързани с неразбиране, грешно интерпретирани съобщения и културни различия, стават все по-често срещани. Тези предизвикателства подчертават нуждата от ефективни инструменти за разрешаване на конфликти в дигиталната сфера. Медиацията, като доказан подход за мирно уреждане на спорове, придобива ново значение в онлайн среда, където традиционните методи за разрешаване на конфликти често се оказват недостатъчни.

Този доклад има за цел да изследва как дигитализацията влияе върху социалните отношения и как медиацията може да бъде ефективно средство за справяне с възникващите онлайн конфликти. Ще се разгледат както предизвикателствата, които съпътстват медиацията в дигитална среда, така и възможностите, които технологиите предоставят за оптимизация на процеса на разрешаване на спорове.

Изложение

Дигитализация и трансформация на обществените отношения

Тези ограничения заедно с възможността за различна интерпретация на писмените съобщения и културните различия между участниците често водят до недоразумения и конфликти. В дигиталното пространство недоразуменията могат да ескалират бързо поради високата скорост на обмен на информация и честото отсъствие на механизми за незабавно разрешаване на спорове. Така, макар дигитализацията да улеснява и ускорява комуникацията, тя също така изостря риска от възникване на конфликти, които изискват нови подходи за разрешаване, адаптирани към онлайн средата.

Възникване на нови видове конфликти в дигиталната среда

Един от основните проблеми, които дигитализацията предизвиква, е създаването на нови форми на конфликти, които често са предизвикани от липсата на личен контакт, анонимността или чувството за безнаказаност в интернет пространството. Някои от най-често срещаните видове конфликти в онлайн среда включват:

- **Конфликти в социалните мрежи.** Лесната достъпност на комуникация чрез социални платформи може да доведе до лични спорове, кибертормоз и онлайн вражди, които често се изострят поради бързината на обмена на информация.
- **Конфликти в онлайн бизнеси и дигитални платформи.** Търговията в интернет също създава нови предизвикателства, свързани с неспазени договори, грешни доставки или проблеми с

онлайн плащанията, което води до спорове между потребители и бизнеси.

- **Конфликти в дигиталната комуникация.** Липсата на невербални сигнали и неправилната интерпретация на писмените съобщения може да предизвика недоразумения между потребителите.

Ролята на медиацията в разрешаването на онлайн конфликти

Медиацията е доказан и ефективен метод за разрешаване на конфликти, който се основава на постигането на взаимно съгласие между страните чрез диалог и сътрудничество. Тя предоставя неутрална среда, в която участниците в конфликта могат да изразят своите позиции, нужди и интереси с помощта на обучен медиатор, чиято роля е да насърчава конструктивен диалог и да помага на страните да достигнат до справедливо и приемливо за всички решение. В условията на дигитализацията медиацията придобива нови измерения и възможности, които могат да я направят още по-ефективна и широко достъпна, особено в контекста на онлайн комуникацията и взаимодействията.

В дигиталната ера медиацията може да играе съществена роля за разрешаването на конфликти в онлайн средата, като предлага решения за предизвикателствата, породени от анонимността, дистанцираността и бързото ескалиране на онлайн спорове. Ето някои ключови аспекти на нейната роля в тази нова среда:

- 1. Достъпност и гъвкавост.** Онлайн медиацията позволява на страните да участват в процеса от различни географски точки, елиминирайки нуждата от физическо присъствие. Това прави медиацията по-достъпна и удобна, особено за участници с ограничено време или ресурси. Видеоконференции, чатове и специализирани платформи за медиация улесняват комуникацията и спестяват време.

- 2. Намалване на емоционалната ескалация.** В дигиталното пространство конфликтите често се засилват поради липсата на невербални сигнали и възможността за анонимност. Медиацията може да играе решаваща роля, като намали емоционалния заряд на споровете, насърчи спокойна и конструктивна комуникация и предотврати ескалацията на конфликтите.

- 3. Неутралност и сигурност.** Онлайн медиацията може да осигури

гури безопасно пространство за страните, в което те могат да изразят своите мнения без страх от физическа или емоционална заплаха. Анонимността, която интернет предлага, може да бъде канализирана в положителна насока, като позволи на участниците да се чувстват по-сигурни и открити в изразяването на своите гледни точки.

4. Използване на технологии за подобряване на процеса. Различни технологии като изкуствен интелект и алгоритми за анализ на конфликти могат да бъдат внедрени в процеса на медиация, за да подпомогнат анализирането на комуникацията между страните, идентифицирането на ключови проблеми и предлагането на подходящи решения. Такива иновации могат да ускорят процеса и да повишат ефективността му.

Така в контекста на нарастващата дигитализация медиацията не само запазва своята роля, но и значително разширява обхвата си, като предлага иновативни и гъвкави решения за разрешаване на конфликти в онлайн среда.

Предизвикателства и възможности на дигитализацията в медиацията

Въпреки че дигитализацията предоставя нови инструменти и подходи за медиация, тя също така представлява редица предизвикателства:

- **Дистанционност и липса на личен контакт.** В онлайн медиацията липсва физическото присъствие на страните, което може да направи процеса по-сложен и по-малко ефективен, особено в емоционално наситени конфликти.

- **Технически проблеми.** Използването на цифрови платформи може да доведе до технически затруднения, като лошо качество на връзката, проблеми със софтуера и др., които могат да затруднят комуникацията между страните.

- **Защита на личните данни.** Дигитализацията носи рискове, свързани със сигурността на информацията. Важно е да се осигурят подходящи мерки за защита на личните данни и конфиденциалността на страните.

От друга страна, дигитализацията открива и нови възможности:

- **Достъп до медиация в глобален мащаб.** Онлайн медиацията прави възможно участието на страните от различни географски реги-

они, като по този начин разширява достъпа до медиаторски услуги.

• **Иновативни технологии за подкрепа на процеса.** Виртуалната реалност, изкуственият интелект и автоматизираните системи за подкрепа на медиатора могат да подпомогнат процеса на медиация, като улеснят анализа на конфликтите и предложат ефективни решения.

Заключение

Дигитализацията оказва значително влияние върху начина, по който хората взаимодействат и комуникират в съвременното общество, създавайки както нови възможности, така и нови предизвикателства. Появата на онлайн конфликти, възникнали в социални мрежи, дигитални платформи и електронна търговия, изисква адаптация на традиционните методи за разрешаване на спорове. Медиацията като ефективен и ненасилствен метод за уреждане на конфликти може успешно да се приложи в онлайн среда.

Въпреки трудностите, като липса на личен контакт и технически проблеми, иновациите и технологиите създават нови възможности за онлайн медиация. Видео комуникацията, платформите за разрешаване на спорове и изкуственият интелект предоставят нови инструменти, които могат да направят процеса по-ефективен и достъпен за всички страни. В заключение, дигиталната ера налага необходимостта от внедряване на нови подходи в медиацията, които могат съществено да подобрят процеса на разрешаване на конфликти и да способстват за по-ефективна комуникация и разбирателство в онлайн средата.

Използвана литература:

На английски език:

1. Katsh, Ethan, Orna Rabinovich-Einy. (2017). Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes. Oxford University Press..
2. Shah, H. (2018). Online Dispute Resolution and the Future of Consumer Protection. // Journal of Internet Law.
3. Susskind, R. (2019). Online Courts and the Future of Justice. Oxford University Press.
4. Sourdin, T. (2020). Alternative Dispute Resolution. Oxford University Press

На немски език:

1. Haase, A. (2021). Mediation im digitalen Zeitalter: Herausforderungen und Chancen der Online-Mediation. Zeitschrift für Konfliktmanagement.
2. Koch, J. (2020). Konfliktlösung im Internet: Möglichkeiten der Mediation in sozialen Netzwerken. Mediationsjournal.
3. Schmidt, J. (2019). Die Zukunft der Mediation: Digitalisierung und Innovation. Zeitschrift für Mediation und Konfliktmanagement.
4. Ziegenhagen, H. (2018). Digitale Kommunikation und Konfliktlösung: Mediation im Internetzeitalter. Konfliktlösung aktuell.

За контакти:

Лиляна Барганска
Магистър „Право“, Магистър
„Здравен мениджмънт“, докторант
към Институт по информационни
и комуникационни технологии към
БАН,
сертифициран медиатор и обучител
по медиация
Управител на Институт „Итера“
ily.barganska@gmail.com

**ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО**

**Сборник с доклади
от 7-та национална научна конференция
18 октомври 2024 г.**

Редактор *Анелия Герчева*

Излязла от печат III.2025 г.

Печатни коли 23 Издателски коли 20,7

Формат 60x90/16

Предпечатна подготовка *Дора Томова*

Издателство „Наука и икономика“

Икономически университет – Варна

ул. „Евлоги Георгиев“ 24

Печатна база на ИУ – Варна

ISSN 2603-5073